

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1(19) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2013 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037–7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України

Згідно з постановою Президії
ВАК України №01–05/01
від 10 лютого 2010 р. журнал
«Демографія та соціальна
економіка» включено до
нового Переліку №17 наукових
фахових видань, в яких можуть
публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку Вченою
радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
24 квітня 2013 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://www.idss.org.ua>

Підп. до друку 27.05.2013 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Обл.-вид. арк. 12,3.
Умов. друк. арк. 12,7.
Тираж 200 прим.
Зам. № ••••

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: В.В. ОНІКІЄНКО –
д-р екон. наук, проф.
Відповідальний секретар: О.В. МАКАРОВА – д-р екон. наук, заст.
директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: Н.С. Власенко, заст. голови Держстату України, м. Київ
А.Г. Вишневський, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний
університет «Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.М. Гладун, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.Ф. Гнибіденко, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана»,
м. Київ
О.А. Гришнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ
Н.М. Десва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.Ф. Денисов, канд. іст. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти
АПН України, м. Київ
А.М. Єрина, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Волинський державний університет
ім. Л. Українки, м. Рівне
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи
НБУ, м. Київ
І.О. Курило, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут
стратегічних досліджень, м. Київ
Ф. Мехина, д-р філ., проф., Прешовський університет, м. Прешов,
Словенська республіка
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості
НАН України, м. Донецьк
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права
«Крок», м. Київ
О.М. Палій, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет
ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
В.С. Стешенко, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.Г. Ткаченко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
В.В. Черніченко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.Г. Чернюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Білорусі, м. Мінськ,
Білорусь
П.Є. Шевчук, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р філ., проф., Віденський інститут демографії Австрійської
академії наук, м. Відень, Австрія

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, надсилати
на адресу: j_dse@ukr.net

Редакційна підготовка до друку А.Ф. Денисова
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Комп'ютерна верстка: Тілікіної Н.В.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ТЕНДЕНЦІЇ

СТЕШЕНКО В.С. Зміст понять «демографічний розвиток» і «людський розвиток»: тотожності та відмінності 5

СЛЮСАР Л.І. Модернізація шлюбу і сім'ї в Україні: особливості радянського періоду 17

ДУМАНСЬКА В.П. Монетарний пронаталізм: оцінка ефективності 28

КРИМЕР Б.О. Демографічні результати запровадження допомоги при народженні дитини 37

ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

МАКАРОВА О.В. Програми соціальної підтримки: оцінка результатів та шляхи удосконалення 47

САРІОГЛЮ В.Г. Оцінювання результатів державних соціальних програм: актуальність, методологія, інструментарій 57

ФЕДІРКО Н.В. Індикатори оцінювання ефективності програм державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми 67

АМОСОВ О. Ю., ГАВКАЛОВА Н. Л. Соціальна складова оцінки ефективності менеджменту персоналу 78

РИНДЗАК О.Т. Оцінювання ефективності соціальних програм соціологічними методами 89

ДМИТРЕНКО Г.А. Соціальний капітал як підгрунтя позитивних трансформаційних процесів в Україні 100

НАДРАГА В.І. Феномен ризику в соціально-економічних дослідженнях: ретроспективний огляд 111

ПРОБЛЕМИ РИНКУ ПРАЦІ

МАЛИНОВСЬКА О.А., МАЙДАНІК І.П. Грошові перекази українських трудових мігрантів у країнах ЄС: чинники формування, канали, використання 120

ТКАЧЕНКО Л.Г. Продуктивність та оплата праці: діалектика взаємодії 132

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

ЛІБАНОВА Е.М. Рецензія на «Статистичний словник» 142

РИНГАЧ Н.О. Рецензія на монографію Кривачук Л.Ф. «Державна політика у сфері охорони дитинства: формування та реалізація» 144

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вітання ювіляра С.І. Пирожкова з нагоди 65-річчя 146

Слово прощання. Яскраве життя припинилося 148

Правила для авторів 151

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND TRENDS

STESHENKO V.S. Contents of Concepts “Population Development” and “Human Development”: Identities and Differences	5
SLYUSAR L.I. Modernization of Family and Marriage in Ukraine: Features of the Soviet Period.....	17
DUMANSKA V.P. Monetary Pronatalism: Performance Evaluation	28
KRIMER B.O. Demographic Results of Introduction of Maternity Grants	37

EFFICIENCY OF SOCIAL POLICY

MAKAROVA O.V. Social Support Programs: Evaluation of Results and Ways of Improving.....	47
SARIOGLO V.G. Evaluation of State Social Programs’ Results: Relevance, Methodology, Tools	57
FEDIRKO N.V. Program Effectiveness Evaluation Indicators of State Social Assistance to Families with Children.....	67
AMOSOV O.U., GAVKALOVA N.L. The Social Component in Evaluation of Personnel Management Efficiency.....	78
RYNDZAK O.T. Efficiency Evaluation of Social Programs Based on Sociological Methods	89
DMITRENKO G.A. Social Capital as a Basis of Positive Transformational Processes in Ukraine	100
NADRAGA V.I. Phenomenon of Risk in Socio-Economic Researches: Retrospective Review.....	111

LABOUR MARKET PROBLEMS

MALYNOVSKA O.A., MAIDANIK I.P. Remittances of Ukrainian Labor Migrants: Factors, Channels, Use	120
TKATHCENKO L.G. Labour Productivity and Cost: Dialectics of Interdependence	132

BOOK REVIEW

LIBANOVA E.M. Review of «Statistical Glossary»	142
RYNHACH N.O. Review of monograph of Kryvachuk L.F. “Public Policy on Childhood Protection: Forming and Realization”	144

SCIENTIFIC LIFE

Congratulation to S.I. Pyrozhkov on occasion of his 65th Anniversary	146
Farewell Words. A bright life was interrupted	148

Instruction for authors	151
--------------------------------------	------------

УДК 314.01

В.С. СТЕШЕНКО,

д-р екон. наук, проф., голов. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України
E-mail: valentyana.steshenko@gmail.com

ЗМІСТ ПОНЯТЬ «ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК» І ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК»: ТОТОЖНОСТІ ТА ВІДМІННОСТІ

У статті йдеться про взаємозв'язок понять «демографічний розвиток» і «людський розвиток», які розглядаються в рамках предметів відповідних наукових знань. Здійснена спроба визначити напрями «взаємозбагачення» цих галузей пізнання. Досліджуються зміст і критерії розвитку населення і людини. Запропонована схема аналізу розподілу людності за умовами розвитку.

Ключові слова: демореальність, демографічний розвиток, людський розвиток, тип і режим відтворення населення, демографічна криза та катастрофа, якість населення, потреби.

Постановка проблеми. У сучасній літературі, особливо демостатистичного спрямування, широко застосовують поняття «демографічний розвиток» і «людський розвиток». Але досі немає відповіді на такі наболілі питання загальнометодологічного характеру: у чому полягають тотожності та відмінності у цих поняттях і в тих іпостасях дійсності, що їх вони відображають; які взаємозв'язки існують між людським та демографічним розвитком, зокрема, чи є демографічний стан суспільства інтегральним відображенням рівня людського розвитку, чи навпаки; розгляд демографічних змін у якості змін у системі життєдіяльності може бути напрямом успішного пошуку органічних взаємозв'язків між людським та демографічним розвитком; визначення критеріїв людського та демографічного розвитку у контексті основних теоретичних підходів до вивчення відтворення населення. Така ситуація обумовлена, з нашого погляду, гностичною кризою в демографії, яка полягає у відставанні розвитку демотеоретичних (демологічних) досліджень від демоемпіричних. **Метою** даного дослідження є розкриття співвідношення означених у назві статті понять та взаємозв'язків тих феноменів і номенів, які вони відображають, у контексті розгляду основної тенденції розвитку сучасної демографії – її демологічного спрямування.

Виклад основних результатів. У загальнофілософському розумінні розвиток — це «незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів... Як виникнення нового, розвиток часто ототожнювали з прогресом, але розвиток буває

і прогресивний, і регресивний, це дві його стадії, бо все, що виникає, приречене на загибель. Поєднання прогресу і регресу уподібнюється «спіралі» розвитку. З точки зору глибини і швидкості змін, розрізняють стадії еволюції і революції: для першої характерні реформи, для другої — докорінні зміни» [20, с. 555]. Демографічної версії поняття розвитку у довідковій літературі не існує. Навіть у «Демографічному енциклопедичному словнику», і зокрема в останньому його виданні [11], вона відсутня. Це пов'язано з тим, що сучасний стан демографічного пізнання характеризується переважанням вивчення явищ демографічного. Тому не формується попиту на розкриття поняття розвитку, яке знаходиться у площині сутностей. Відбувається ототожнення простого «руху» — поняття емпірично-статистичної демографії — з розвитком — поняттям теоретичної демографії (демології).

Перспективи осмислення проблеми розвитку тісно пов'язані з поступом в уявленні про предмет демографічних досліджень, тобто з просуванням від суто демостатистичного його трактування до демологічного. Якщо розглядати відтворення населення у традиційному демостатистичному контексті, тобто як «ймовірнісний процес, який створює маса випадкових, одиничних подій — народжень і смертей» [11, с. 57], а демографію як «науку, яка вивчає закономірності й соціальну обумовленість народжуваності, смертності, шлюбності й припинення шлюбу, відтворення шлюбних пар і сімей, відтворення населення в цілому як єдності цих процесів [11, с. 113], то зв'язок з людським розвитком є досить проблематичним, оскільки, як свідчать ці загальновідомі визначення у так трактованій демографії взагалі не йдеться про розвиток ні населення, ні людини. У сучасній демографії вивчається прояв результатів руху населення, і дуже повільний поступ спостерігається в дослідженнях сутностей демографічного, що породжує гностичну кризу в демографії [18]. У зв'язку з цим слід констатувати: розробці понятійно-термінологічного апарату, за допомогою якого можна фіксувати здобутки у вивченні розвитку демографічного¹ (що неможливо без дослідження *сутності* та *якості* об'єкта і предмета демографії), не приділяється належної уваги. Про це свідчить хоча б той факт, що у відомих спеціальних довідниках з демографії не містяться відповідні тексти [5, 12, 4]. Вони відсутні також у навчальних посібниках та монографіях, в яких є предметні покажчики та демографічні словнички (наприклад, [10, 2, 18, 6]. Тематика й проблематика *розвитку* демографічного та його наукового пізнання розроблені вкрай недостатньо (у текстах наведених видань навіть немає термінів, у назві яких використовувалось би слово «розвиток»). А під розхожим терміном «демографічний розвиток» найчастіше розуміють зміни в різноманітних показниках, обмеження аналізом яких є ознакою перебування на позиціях статистичної демографії, яка не містить потенціалу для пізнання сутнісного в демографічному, тобто для формування демотеоретичного мислення. І досі поширена думка, що опис «процесу, в ході якого на зміну високій народжуваності та смертності приходить низька народжуваність і смертність», тобто *статистичний опис* демографічного переходу трактується як «*теорія* демографічного переходу»², хоча до теорії як форми наукових знань, «що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності й сутнісні характеристики об'єктів» [20, с. 633], тобто як форми системного, ноуменального знання, вона має дуже віддалене відношення. Відсутність у сучасних демографів потреби використовувати термін «розвиток» свід-

¹ Термін—іменник «демографічне» позначає все те, що характеризує предмет демографії в його широкому соціальному розумінні, тобто демореальність.

² Див., наприклад, [7, с. 450—495, 672].

чить про те, що вони не відчують необхідності створення теорії об'єкта демографії («демографічної онтології») та адекватного йому наукового методу (спеціальної демографічної методології), хоча лише результати здійснення такої гностичної активності здатні вивести демографічне знання та пізнання за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики як *виробництва* статистичної інформації.

Є підстави вважати, що демографам, які тлумачать демографію як науку про «зміни в чисельності населення на певній території та в певному соціальному контексті» [2, с. 9], тобто фактично ототожнюють так звану «класичну» (за висловом А. Вишневського) демографію з демографічною статистикою, здається, що подальший розвиток демографії буде відбуватися завдяки розширенню сфери досліджень статистичних закономірностей [16, с. 496] «суспільно-історичної обумовленості» оновлення особового (персонального) складу людності – населення (його «відтворення») [5, с. 118–120; 11, с. 113–116], її залежності від змін у «соціальному контексті». Інакше кажучи, вони гадають, що в майбутньому демографи все більше приділятимуть уваги статистичному вивченню обумовленості змін у чисельності людності та її складі, нарощуватимуть не лише кількість виявлених статистичних закономірностей мінливості «демографічних феноменів» (насамперед народжуваності, смертності та просторової мобільності) [2, с. 12, 19], а намагатимуться вивчати предмет своєї науки у вигляді не тільки закритої, а й відкритої «демографічної системи» [2, с. 21]. Таке бачення перспективи розвитку демографії ґрунтується на ігноруванні тієї обставини, що реальний предмет демографічної статистики утворює не оновлення особового складу (рух, «відтворення») людності (вселюдності), а «лише» його масові наслідки—результати [12, с. 238]. До речі, термін «оновлення людності» характеризує наслідки – результати не стільки так званого «природного руху» («природного» оновлення людності), як «заміни» померлих народженими. Адже коли йдеться про реальне, а не уявне оновлення особового складу людності як сукупності «носіїв певної кількості життя» [21, с. 205–207], то воно не може відбуватися завдяки лише «взаємодії двох складових цього процесу: народжуваності та смертності» [4, с. 50]. Якщо б народжені певний час не жили, то не було б і тих, хто народжує та помирає, тобто не могла б існувати сама людність, подовжене існування якої забезпечується не двома, а, як мінімум, (коли йдеться про «природне» оновлення) трьома «демографічними феноменами»: народженнями індивідів, їх життями та смертями. І саме життя як «перебування» народжених у часі забезпечує оновлення вікового складу людності. Видається зрозумілим і те, що схема будови оновлення особового складу людності як предмет статистичної демографії (демографічної статистики) ускладнюється, коли вона має описувати оновлення людності не просто як сукупності абстрактних індивідів, а індивідів як носіїв життя певної соціальної якості – «продуктів» перебування не лише в конкретному часі, а і в конкретному просторі, який з часом змінюється. Саме тому модель будови «мінімально-конкретного» оновлення людності має складатися не з трьох, а принаймні з чотирьох компонентів, тобто враховувати міграцію. Тому є підстави стверджувати, що в усіх відомих нам міркуваннях стосовно обґрунтованості «широкого» та «вузького» тлумачення оновлення людності – населення (в тому числі й його відтворення) йдеться про будову не фактичного його оновлення, а про конструкцію моделей – алгоритмів обчислення таких параметрів оновлення людності – населення [12, с. 239–240], які досить просто застосовувати, а результати цих розрахунків задовольняють потреби в демографічній інформації сучасної науки та практики.

Доки демографія існуватиме в предметно-дисциплінарних межах демографічної статистики, доти:

а) в ній не буде формуватися розуміння того, що демографічне досліджувалося та досліджується і поза предметно-дисциплінарними межами демографічної статистики, фахівці якої спостерігають та аналізують масові явища «демографічної» біографії індивідів та їх статистичні типи («середніх людей») [13, с. 57–72], що емпіричним чином характеризуються статистичними показниками [16, с. 367], не приділяючи належної уваги пошукам ноуменів – сутностей демографічного;

б) не створюватимуться необхідні умови для розвитку теорії предмета демографії в його нестатистичному вигляді (не у вигляді вивчення сукупностей «масових явищ соціального життя, що стосуються особистості людини або її вчинків» [13, с. 42], а також сукупностей тих видів активності – поведінок індивідів, які характеризуються згаданими «демографічними феноменами»). В її складі може далі розвиватися лише теорія її сучасного методу, тобто те, що знавці демографічної статистики (статистичної демографії) називають «чистою» [14, с. 28] або «математичною демографією» [5, 12, 21], яка у вивченні статистичної іпостасі предмета демографії реально виконує функцію «демографічно-прикладного» інваріанта статистичної методології [16, с. 497];

в) не вирішуватиметься актуальна проблема створення та розвитку наукової мови-термінології теоретичного мислення про демографічне, мови про «демографічні ноумени, які «ховаються» за «демографічними феноменами», тобто проблема вироблення понятійно-термінологічного апарату демографії та спеціальної демографічної методології як її логіки; не буде констатований навіть самий факт існування цієї проблеми та її актуальність;

г) статистична демографія залишатиметься емпіричною «служницею» суміжних з демографією галузей науки та відповідних практик: в самій статистичній демографії не почнуть діяти власні «стимулятори» її еволюції – як розширення сфери демостатистичного спостереження та аналізу нових «демографічних феноменів», так і розвитку демостатистичного методу. Адже розвиток демографії як науки не лише про «демографічні феномени», а і про «демографічні ноумени» може забезпечити розгортання досліджень нестатистичних іпостасей демографічного, оскільки збільшення видів мислимих «демографічних ноуменів» породжуватиме потребу в розширенні емпірично-статистичного вивчення їх «демографічних феноменів». «Із зростанням культури і цивілізації, — зазначав М.В. Птуха, — дедалі збільшується як кількість, так і різноманітність людських вчинків і подій у житті людини...» [13, с. 41]. І маючи це на увазі, він констатував, що «ми ще далекі від заповнення хоча би незначної частини цієї широкої схеми демографічної статистики (уявної «картини – канви» її предмета в певному просторі та часі), і тому заповнення всієї кінцевої схеми уявляється поки що недосяжним ідеалом...» [13, с. 68].

Чи може бути успішним демостатистичний підхід до розуміння предмета демографії в дослідженні людського розвитку? Щоб відповісти на це питання, треба мати чітке уявлення про сучасну концепцію людського розвитку. Характеристика даної концепції викладена, зокрема, у виданнях Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [8, 9]. Відомо, що вперше застосований нині концептуальний підхід до розуміння людського розвитку було розроблено групою експертів ПРООН і викладено у глобальній доповіді про людський розвиток 1990 року. За логікою цієї концепції, людський розвиток розглядається не як засіб

економічного зростання, а як мета суспільного розвитку, тобто людина поставлена в центр теорії суспільного розвитку.

Людський розвиток — глобальна мета будь-яких сучасних соціально орієнтованих суспільств. В одній з монографічних публікацій згаданого Інституту, присвячених цій проблематиці, людський розвиток трактується як інтегральна характеристика досягнень на шляху прогресу й культури і робиться висновок, що у найбільш узагальненому вигляді він «визначається нині як процес зростання людських можливостей в інтересах людини і власними силами людини, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям» [9, с. 17]. Проблема людського розвитку особливо актуалізується в кризових умовах.

Згадана концепція виходить з того, що рівень людського розвитку розглядається як інтегральна характеристика — критерій суспільного прогресу, причому людський розвиток трактують не лише як характеристику суспільного розвитку, а й як поступ у розширенні людських можливостей. Найвагоміші складові людського розвитку відповідають основним загальноновизнаним цінностям людей і відображають їх базові потреби, а саме: тривале й здорове життя, знання, доступ до ресурсів, необхідних для гідного рівня життя. Змістом людського розвитку, як вважають автори концепції, є формування «позитивних людських якостей та характеристик», іншими словами, його можна представити як розвиток «середньої людини». З цього випливає, що в своїй основі аналізована концепція ґрунтується, як і переважна більшість демографічних досліджень, на статистичному підході, і в цьому полягає їх методологічна подібність і основа для висновку, що згадані «характеристики» не можуть змінюватись різноспрямовано, тобто «людський розвиток» є одночасно і «демографічним розвитком», і в цьому сенсі (за напрямом «руху») вони односпрямовані. Якщо «людський» і «демографічний розвиток» в обговорюваній вище концепції можуть збігатися (в гносеології), то їх стан не може різнитися і в онтології. Дещо спрощуючи, можна стверджувати, що однаковим чином визначені показники середньої очікуваної тривалості життя чи то освіти мають те саме числове значення та динаміку як при дослідженні розвитку людини, так і розвитку населення. Але людський розвиток у статистичному контексті — це лише прояв його сутності, а не характеристика самої сутності. А сутність характеризується типом буття — діяльності людини, витоки якого коріняться у суспільних відносинах.

Разом з тим у концепцію людського розвитку включено положення, потенційні методологічні можливості яких сьогодні майже не використовуються, але саме вони «штовхають» до її подальшого поступу. Це положення про те, що «в основі формування й реалізації людського потенціалу лежить діяльність населення, результативність якої, у свою чергу, визначається якістю компонентів людського потенціалу», і що «трудова діяльність виступає одним із системоутворюючих чинників суспільного життя» (з мого погляду, не «одним із», а системоутворюючим [19]). Саме використання цих положень, сформованих демологами, дає шанс на розробку сутнісної характеристики людського розвитку. А що така потреба вже актуалізувалась, свідчить, зокрема, намагання розширити коло показників, при дослідженні яких може бути отриманий інтегрований індекс, який більш узагальнено відбиває стан людського розвитку³. І це справді так, але на основі будь-якого безпосереднього використання здобутків

³ Проблема людського розвитку в будь-якій країні має і світовий контекст. Як зазначається в аналітичній доповіді «Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектора» «нестабільність світової фінансової системи, що зростає, та проблеми, пов'язані зі змінами клімату, посилюють потребу у більш широкій концепції людського розвитку» [15].

статистичної демографії не можна пізнати історичні типи людського розвитку, тобто розкрити його сутності. При цьому не слід забувати, що в «демографічній» поведінці – активності – діях людини виявляється вона вся, а не якась окрема її «частина», властивість, хоч якою значною кількістю статистичних показників вона не була б охарактеризована.

Взаємозбагачення концепцій людського та демографічного розвитку має відбуватись, перш за все, на основі прогресу в теоретичній демографії. Та, як вже згадувалось, є підстави стверджувати, що сучасний стан демографічного пізнання характеризується гностичною кризою. Можливість поглиблення концептуальної основи дослідження людського розвитку як галузі пізнання, в якій мають здійснюватися не лише емпіричні розробки відповідної тематики, а й пошуки теоретичного характеру, відкриває відмова від ототожнення демографії з демографічною статистикою, тобто розвиток демології. У сучасній вітчизняній демографічній літературі вже є публікації, автори яких роблять спроби займатися такими проблемами розвитку теоретичної демографії, вирішення яких буде запорукою переходу і досліджень людського розвитку на вищий щабель.

Щоб вийти за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики, населення треба розглядати як конкретно-історичне, а його самовідтворення – як збереження у просторі – часі його міри (єдності якості й кількості). Цей підхід спрямований на те, щоб оновлення особового складу населення мислити у вигляді емерджентної властивості системи всієї життєдіяльності у певному суспільному організмі. Наприклад, теоретичне дослідження народжуваності має передбачати створення гіпотез стосовно будови та механізмів існування системи, субстрат якої утворюють певні дії індивідів, структуру – демографічна функція цих дій в суспільній формі шлюбу – сім'ї, а зовнішнє середовище – інші суспільні форми. Інакше кажучи, об'єкт демографії перестає тлумачитися у вигляді специфічного «демографічного» виду поведінок людей в окремому «демографічному» просторі та часі, оновлення особового складу населення розглядається як результат «підсумовування» випадкових наслідків – результатів «демографічних поведінок» індивідів, що входять до складу певного населення. Реалізація цього підходу відкриває перспективу теоретичного вивчення процесу оновлення особового складу населення конкретно-історичної якості за допомогою створення та використання моделей цього процесу як систем, субстратами яких є не індивіди, а демографічні результати поведінок індивідів у різних сферах життєдіяльності, а структурою – демографічні функції конкретно-історичних суспільних відносин.

Соціальним ядром самовідтворення населення є формування людей у сфері праці. Трудовий процес – найбільш суттєва, системостворююча структура демопроцесу, що забезпечує розвиток найважливіших властивостей населення. Зміни у суспільній праці є матеріальною основою змін у механізмі самовідтворення населення. Галузь демографії, яка досліджує масовий неперервний процес надання індивідам конкретно-історичних властивостей у сфері праці, – економіка демопроцесу. Теоретичні дослідження у галузі економіки демопроцесу (демоекономії) є провідним елементом демології, принаймні тепер. Таке розуміння об'єкта і предмета демографії дає гностичний простір, в якому відкривається перспектива розвитку сучасної демографії як сфери застосування усього арсеналу методів вивчення життєдіяльності, яка створює нові можливості для поглиблення пізнання і в усіх галузях демографії, і в дослідженнях людського розвитку.

Згідно з викладеною концепцією, розвиток самовідтворення населення — це насамперед зміна його якості, що супроводжується ускладненням соціально-демографічного простору і часу як еволюцією цього простору і часу в межах існування певного історичного типу демографічного. Механізм демографічного розвитку полягає у підвищенні злагодженості, зниженні напруженості антагоністичних суперечностей у співіснуванні різних частин (складових) структури суспільства, насамперед, соціально-економічних. Не може «нормально» (без соціальних ексцесів) демографічно розвиватись суспільство з глибокою соціально-економічною поляризацією, високим рівнем бідності, що є передумовою деградації здоров'я, освіченості та деяких інших важливих властивостей значної частини людності. Демографічний розвиток відбувається лише тоді, коли зменшуються занадто великі розбіжності між соціально-економічним станом спільнот, посилюється «соціальне різноманіття» індивідів як суб'єктів, що результується у позитивних демографічних змінах, насамперед — в якості населення. Головним свідченням фактичного, а не уявного демографічного розвитку є розвиток людини, зміцнення фізичного та духовного здоров'я «середньої людини». Так трактований демографічний розвиток і людський розвиток по суті тотожні.

Загалом можна стверджувати, що демографічний розвиток є процесом збереження міри населення як досягнутого результату історичного прогресу. Коли ця міра кардинально порушується через зниження якості населення, настає демографічна криза⁴, під час якої демографічний розвиток гальмується, настає «демографічний застій», який, зрештою, може перейти в демографічну катастрофу. Демографічна катастрофа маніфестується перетворенням країни або її окремих регіонів на райони демографічного лиха (демографічного бідунства), що проявляється насамперед у масовому відпливі населення з них, у частковому або повному обезлюдненні територій. Ознаками формування демографічної катастрофи в Україні є високий рівень трудової міграції за кордон, обезлюднення деяких пришахтних селищ на Донбасі. Отже, демографічна катастрофа починається тоді, коли до падіння якості населення приєднується чітко виражений негативний вплив міграційної складової його руху, тобто «втеча» людей від вкрай несприятливих умов життя. Така ситуація може бути «ініційована» як самою людністю (від безвиході), так і демографічно безграмотним керівництвом країни (яскравий приклад — знесення «неперспективних» сіл).

Не можна вважати розвитком самовідтворення народонаселення будь-які зміни в його режимі. Демографічна катастрофа може і не супроводжуватись змінами в кількості населення — коли корінне населення заміщується припливом етнічно-культурних маргіналів з бідніших країн, ніж країна входу мігрантів. Але від такого заміщення демографічна катастрофа не припиняється, а продовжується у латентному вигляді, тобто в регіональному аспекті вона «фрагментується», що викликає апологетичні сумніви щодо існування демографічної катастрофи взагалі.

Подібність режимів самовідтворення народонаселень у різних соціальних організаціях не свідчить про тотожність досягнутого рівня демографічного розвитку. Найбільш загальною періодизацією розвитку самовідтворення населення є періодизація світової історії, розроблена на основі явного чи неявного її матеріалістичного

⁴ Демографічна криза часто проявляється в негативній динаміці показників режиму відновлення людності, насамперед у підвищенні смертності населення з відповідним посиленням депопуляції. В економічно розвинутих країнах про демографічну кризу не йдеться, оскільки зменшення кількості населення (депопуляція) супроводжується підвищенням його якості, зокрема, збільшенням середньої тривалості життя.

розуміння. Прогрес самовідтворення населення характеризується удосконаленням його типу. Зміст демологічної категорії «тип самовідтворення населення» не тотожний змісту демостатистичного поняття «режим оновлення особового складу населення» (його «відтворення»). Критерієм оцінки розвитку типу самовідтворення населення як прогресивного є розширення і покращення умов для все більш повної реалізації мети, яка в соціально орієнтованому суспільстві має полягати у створенні умов для розвитку людини. Цей критерій має бути сутнісним по відношенню до всіх інших критеріїв суспільного прогресу (економічних, культурних, екологічних і т. ін.). Прогрес самовідтворення населення — це кінцевий продукт безперервного розв'язання суперечностей між історично сформованими потребами у розвитку членів суспільства і наявними об'єктивними, насамперед економічними, можливостями їх задоволення. Прогрес самовідтворення народонаселення є водночас прогресом у людському розвитку. Нестабільність людського розвитку, викликана кризовим станом суспільства, різноманітними соціальними та природними катаклізмами, породжує нестабільність і демографічного розвитку. Людський розвиток, з першого погляду, є первинним до демографічного, але тип демографічного розвитку в сучасних умовах є визначальним щодо людського розвитку. Справжній, а не уявний розвиток людності може відбуватись лише за тих умов, коли люди і їх спільноти виступають суб'єктами⁵ усіх суспільних відносин, які притаманні сучасним демократіям.

Розвиток людей звичайно відбувається на основі задоволення потреб, насамперед основоположних (освіченість, гідна праця, адекватна потребам розвитку людини оплата праці чи прибуток; добре здоров'я, забезпеченість житлом, шлюбний і сімейний статус, що забезпечує задоволеність потреб у батьківстві; потреба у творчості, у задоволенні культурних запитів, спілкуванні; у вільному часі як просторі для розвитку та ін.). Людина може бути розвинутою, коли вона в змозі забезпечити собі задоволення усіх згаданих (і не згаданих) потреб, а пануюча цивілізаційна налаштованість суспільства сприяє цьому⁶. Набір потреб людини залежить від вже досягнутого рівня її розвитку. Чим вона розвиненіша, тим її потреби різноманітніші, а найвища її потреба — потреба у творчості (людина-творець). Виходячи з такого підходу, за сутнісною характеристикою розвитку на мікрорівні людей можна розподілити на: (а) тих, у кого не задоволені базові потреби, а отже, відсутні елементарні умови для розвитку; (б) тих, у кого задоволені базові потреби; та (в) тих, у кого потреби задоволені на найвищому розумному рівні, і насамперед — потреба у творчості. У статистичному контексті розвиненість людини, рівень розвиненості людської спільноти можна було б визначати часткою тих, у кого задоволені всі розумні потреби, включаючи вищі потреби, тобто тих, хто має сприятливі умови для розвитку. Таким чином можна буде відобразити якісний аспект демографічного розвитку. Враховуючи рівень і розповсюдженість бідності й маргіналізації, сьогодні «середню людину» в Україні можна вважати не досить розвинутою. І завдання відповідної галузі науки — дати характеристику «слабких місць» у розвитку людини, визначити причини ситуації, що склалась, і розробити дієві заходи щодо їх усунення або пом'якшення шляхом як вдосконалення діяльнісних засад формування людського розвитку, так і демополітичних заходів.

⁵ Як вдало відзначає видатний італійський філософ і логік Евандро Агацци, «саме те, що людина є суб'єктом, відрізняє її від інших природних об'єктів; тому будь-яка програма, що ігнорує буття людини як суб'єкта, не може вважатися програмою її дослідження як людини» [1, с. 34].

⁶ «Розвиток суспільства з позицій цієї концепції (концепції людського розвитку — В.С.) означає не нагромадження матеріального багатства, а постійне розширення можливостей для задоволення фізичних і духовних потреб людей» [3, с. 3].

Отже, характер демореальності обумовлюється характером життя людей в конкретно-історичних суспільних умовах, а всі суспільні відносини мають демографічний аспект, вони можуть бути або демостворюючими, або індиферентними, чи навіть руйнівними. Тому, хоча ступінь людського розвитку визначається за допомогою певних статистичних показників, його характер залежить, насамперед, від демографічної ефективності усіх суспільних відносин, тобто від «демографізації» усіх сфер суспільного життя. Якби була чітка орієнтація сучасної соціально-економічної політики на вирішення демографічних проблем, вона одночасно сприяла б людському розвитку, і, навпаки, людський розвиток став би змістом поступу у формуванні більш прогресивного типу відтворення населення, підвищенні його якості. Процес демографізації усіх галузей соціально-економічної політики в Україні гальмується насамперед тому, що всі рівні управління характеризуються недостатньою демографічною грамотністю і демографічною культурою. Гальмує цей процес, в основному, тлумачення місця демополітичних інтересів держави як поряд покладених з її іншими інтересами, тоді як ефективна демографічна політика має бути не складовою соціально-економічної політики, а її особливою спрямованістю, що полягає в демографічній орієнтованості усіх її напрямів.

Висновки. Будь-який предмет пізнання розкривається лише у контексті розвитку, тобто у дослідженні спрямованості його змін як виникнення нового. Тому так важливо досліджувати цю категорію у прив'язці до основних понять, що відображають як демографічне у вигляді демореальності, так і розвиток людини у його узагальненому вигляді, що дістав назву «людського розвитку». Якість розвитку людей і їх спільнот в іпостасі суб'єктів суспільного життя сутнісно визначає історичний тип самовідтворення народонаселення.

- Людський розвиток у його широкому розумінні є передумовою демографічного розвитку. А прогрес у самовідтворенні народонаселення є в той же час прогресом у людському розвитку. Основні особливості самовідтворення населення у його кількості й, передусім, якості — узагальнена характеристика соціально-економічних успіхів країни, кінцевий результат функціонування всіх сфер суспільної життєдіяльності, тобто результат формування умов для розвитку людей. Але нинішня суспільно-економічна реальність не спрямована на створення таких умов у ближній перспективі.
- Прогрес самовідтворення населення збігається з удосконаленням його типу. Критерієм оцінки розвитку типу самовідтворення населення як прогресивного є розширення умов для розвитку людини. Прогрес самовідтворення населення — це кінцевий результат безперервного розв'язання суперечностей між історично сформованими потребами у розвитку членів суспільства і наявними можливостями їх задоволення. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що критерій розвитку самовідтворення населення тотожний людському розвитку, якщо розуміти останній у сутнісному плані.
- Взаємозбагачення концепцій демографічного та людського розвитку можливе на основі прогресу в теоретичній демографії. Рух до виходу з гностичної кризи в демографії відбуватиметься не лише в результаті посилення та поглиблення її теоретичної частини (демології), а й завдяки все більшій вкоріненості — інтеграції в предметний простір всієї науки про життєдіяльність теоретичної демографії, наслідком чого стане демографізація усіх її галузей і дисциплін. Одночасно предметний простір демографії «збагачуватиметься»

теоретичними дослідженнями проблем людського розвитку, що сприятиме й поступу в демостатистичній науці, але не зводиться до нього, оскільки не можна трактувати як розвиток самовідтворення народонаселення зміни в його режимі. Розвиток самовідтворення населення — це насамперед зміна його якості, що супроводжується ускладненням соціально-демографічного простору і часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агацци Э. Человек как предмет философии // Вопросы философии. 1989, № 9. — С. 24–34.
2. Вандескрик К. Демографический анализ. — М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2005. — 272 с.
3. Грیشнова О.А. Людський розвиток. Навчальний посібник. — К.: КНЕУ. — 2006. — 308 с.
4. Демографический понятийный словарь. — М.: ЦСП, 2003. — 352 с.
5. Демографический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — 608 с.
6. Демографическая модернизация России, 1900–2000. — М.: Новое издательство, 2006. — 608 с.
7. Елисеева И.И., Васильева Э.К., Клунт М.А. и др. Демография и статистика населения. М.: Финансы и статистика, 2006. — 688 с.
8. Людський розвиток в Україні: 2003 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 194 с.
9. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (Колективна монографія). — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 367 с.
10. Медков В.М. Демография. Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 576 с.
11. Народонаселение. Энциклопедический словарь. — М.: Изд-во БРЭ, 1994. — 640 с.
12. Піскунов В.П. Про необхідність розвитку теорії сучасної демографічної кризи // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 2. — С. 234–246.
13. Птуха М.В. Вибрані праці. — К.: Наукова думка, 1971. — 412 с.
14. Сови А. Общая теория населения. Т. 1. Экономика и рост населения. — М.: Прогресс, 1977. — 503 с.
15. Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектора». — К.: Програма розвитку ООН. — 2010. — 84 с.
16. Статистический словарь. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 496.
17. Стеценко С. Г. Демографічна статистика. — К.: Вища школа, 2005. — 415 с.
18. Штещенко В.С., Піскунов В.П. Демографічне пізнання: сучасний стан і перспективи розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1. — С. 33–42.
19. Труд в демопроцессе. — К.: Наукова думка. — 1990. — 264 с.
20. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 744 с.
21. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. — М.: Статистика, 1980. — 223 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.03.2013 р.

В.С. Штещенко

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ «ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ» И «ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ»: ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Под термином «демографическое развитие» чаще всего понимают изменения в различных показателях, ограничение анализом которых является признаком пребывания на позициях статистической демографии, которая не содержит потенциала для познания сущностного в

демографическом. Развитие самовоспроизведения населения – это прежде всего изменение его качества в пределах определенного исторического типа, которое сопровождается усложнением социально-демографического пространства и времени. Демографическое развитие – процесс сохранения меры населения как достигнутых результатов исторического прогресса. Когда эта мера кардинально нарушается из-за снижения качества населения, наступает демографический кризис, который в итоге может перейти в демографическую катастрофу. Главным свидетельством демографического развития является развитие человека.

Человеческое развитие трактуется как интегральная характеристика достижений на пути прогресса и культуры, как рост возможностей человека в процессе использования его собственных сил. Сегодня исследование человеческого развития в значительной степени связано с построением и анализом индекса человеческого развития. Отказ от отождествления демографии с демографической статистикой будет способствовать углублению и концептуальных основ исследований человеческого развития как области познания, в которой осуществляются не только эмпирические, но и теоретические разработки.

Развитие людей обычно происходит на основе удовлетворения потребностей, прежде всего основополагающих. Набор потребностей человека зависит от уже достигнутого уровня его развития: чем он более развит, тем его потребности разнообразнее. По сущностной характеристике развития на микроуровне людей можно подразделить на: (а) тех, у кого не удовлетворены базовые потребности, а значит, отсутствуют элементарные условия для развития; (б) тех, у кого удовлетворены базовые потребности, и (в) тех, у кого потребности удовлетворены на наивысшем разумном уровне, в том числе – потребность в творчестве. В статистическом контексте развитость среднего человека можно было бы определять долей тех, у кого удовлетворены все разумные потребности, включая высшие потребности, то есть тех, кто имеет благоприятные условия для развития. Таким образом можно было бы отразить качественный аспект демографического развития.

Характер и степень человеческого развития зависят прежде всего от «демографизации» всех сфер общественной жизни, т.е. от их ориентации на решение демографических проблем в широком понимании. Если бы существовала такая направленность всех отраслей социально-экономической политики, она одновременно способствовала бы человеческому развитию, и, наоборот, человеческое развитие стало бы содержанием развития в формировании более прогрессивного типа самовоспроизведения населения.

Ключевые слова: демографическое развитие, человеческое развитие, тип и режим воспроизводства населения, демографический кризис и катастрофа, качество населения, микродемореальность, потребности.

V.S. Steshenko

CONTENTS OF CONCEPTS “POPULATION DEVELOPMENT” AND “HUMAN DEVELOPMENT”: IDENTITIES AND DIFFERENCES

“Population development” is often interpreted as changes in different indicators, limiting the analysis of which is a sign of staying in positions of statistical demography, which does not include the capacity for understanding the essential in the demographic. The development of population self-reproduction is primarily a change in its quality within a particular historical type, which is accompanied by the increasing complexity of socio-demographic space and time. Population development is the process of preservation of population measure as the achieved results of historical progress. When that measure is cardinally broken because of population quality decline, a demographic crises occurs which can eventually transform into a demographic disaster. The main evidence for population development is human development.

Human development is treated as an integral characteristic of achievements on the path of progress and culture, as the growth of human capabilities through the use of own forces. Today, the study of human development is largely associated with the development and analysis of the human development index. The refusal to identify demographics with demographic statistics will help deepen the conceptual fundamentals of human development research as a field of knowledge which carries out not only empirical but also theoretical developments.

Human development usually occurs through the satisfaction of needs, first of all the most basic ones. The set of human needs depends on the already achieved level of development: the higher it is, the more

diverse are the needs. According to the essential development characteristics people can be divided at microlevel into: (a) those who are not satisfied with the basic needs, which means that there are no basic conditions for development; (b) those who have the basic necessities; and (c) those whose needs are met at the highest reasonable level, including the need for creativity. In the statistical context the development level of an average individual could be determined by the proportion of those whose reasonable needs, including higher needs, are all satisfied, that is, those who have a favorable environment for development. Thus the qualitative aspect of the demographic development could be reflected.

The nature and extent of human development depends primarily on the “demographization” of all spheres of public life, that is, on their focus on the solution of demographic problems in the broadest sense. If there was such a focus in all areas of the socioeconomic policy, it would simultaneously contribute to human development, and, vice versa, human development would become the content of development in the formation of a more progressive type of population self-reproduction.

Key words: *population development, human development, regime and type of population reproduction, demographic crisis and disaster, quality of the population, microdemoreality, needs.*

УДК 314.01(477):314.146;314.148

Л.І. СЛЮСАР,

канд. екон. наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: l.slyusar@bigmir.net

МОДЕРНІЗАЦІЯ ШЛЮБУ І СІМ'Ї В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті на основі аналізу особливостей модернізації шлюбу та сім'ї в Україні в радянський період доводиться її атиповість через штучність радянського типу організації суспільства. Показано, що складний історичний шлях українського народу значною мірою вплинув на розвиток сім'ї, трансформував загальні закономірності її розвитку.

Ключові слова: сім'я, шлюб, населення, демографічна модернізація, розлучення, суспільство, держава, народжуваність, аборт.

Постановка проблеми. Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері обумовлюють необхідність більшої уваги дослідників як до їх історичної еволюції, так і до сучасних факторів їх трансформації. Більшість гострих проблем української сім'ї – нестабільність шлюбу і високий рівень розлучуваності, масова одностаттєвість сімей, невирішеність гендерних проблем – є наслідком довготривалих процесів, що відбувалися у радянський період, в першу чергу – особливостей модернізації «за радянським типом». Без вивчення цих особливостей неможливо визначити шляхи вирішення зазначених проблем.

Модернізація є комплексом взаємообумовлених змін у всіх сферах соціуму, у тому числі у демографічній сфері. Концепцію демографічної модернізації розробив А. Вишневський [1; 3] на основі теорій першого і другого демографічних переходів Ф. Ноутстайна (Notestein), Д. де Каа (Van de Kaa D.J.), Р. Лестіра (Lesthaeghe R.) [7; 11]¹. На матеріалах України перші наукові розробки щодо аналізу народжуваності, смертності, трансформації вікової структури населення у контексті модернізації належать І. Курило, Н. Рингач [6, с.150–170].

Модернізацію шлюбу і сім'ї, що є одним із напрямів демографічної модернізації, зокрема її специфіку в Росії, ґрунтовно розглянуто у працях А. Вишневського, С. Захарова, О. Іванової [3, с. 67–146]. Однак, хоча сценарій модернізації сім'ї та шлюбу

¹ Теорії «демографічної модернізації», «другого демографічного переходу» мають як прихильників, так і критиків серед демографів, однак аналіз дискусій навколо цих питань не є темою даної статті.

в Росії та Україні має багато спільного, він, на нашу думку, не є тотожним і потребує окремого дослідження. Українські демографи досить детально вивчали шлюбно-сімейні процеси і структури за часів радянської України (в першу чергу Л. Чуйко [4; 10]). Але тоді ці процеси не розглядалися в аспекті демографічної модернізації, що стало можливим лише за сучасних умов. Перші підходи до цієї проблеми були намічені нами при вивченні деструктивного впливу трагедії Голодомору на шлюбно-сімейні традиції українського народу [2, с. 335–345]. Аналіз особливостей модернізації шлюбу і сім'ї в Україні за радянських часів, їх причин та наслідків є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. У ХХ ст. населення більшості країн Західної Європи вступило, вже пройшовши у тій чи іншій формі перехід від аграрного до індустріального суспільства з докорінною перебудовою соціальних інститутів і способу життя на засадах модернізації. Відбулась і демографічна модернізація, тобто відхід від традиційних норм, «осучаснення» репродуктивної, життєзберігальної, міграційної, матримоніальної і сімейної поведінки населення. Індустріальне, урбанізоване суспільство потребувало праці членів сім'ї – як чоловіків, так і жінок – у різних галузях суспільного виробництва, їх освіти і професійної підготовки, а зі зростанням темпів урбанізації – їх високої мобільності. Це обумовило зміни у характері сімейних відносин, розмірі й типі сімейних об'єднань.

На початку ХХ ст. розвиток виробничих сил та капіталістичних відносин в Україні теж потребував модернізації суспільних інститутів, зокрема шлюбу і сім'ї, насамперед зняття жорстких обмежень на принципах релігійної моралі (щодо розірвання шлюбу, шлюбу з особами іншої віри, гендерних стосунків в сім'ї, планування кількості дітей тощо), які були закріплені в законодавстві. Однак більшовики, прийшовши до влади, почали «революційну перебудову» всього соціуму відповідно до комуністичної ідеології, внаслідок чого процес модернізації, у т.ч. демографічної, тривав у іншій соціальній формі та форсованими темпами, що «дорого коштувало» населенню: було зруйновано і втрачено багато людських життів. Сім'я, як і суспільство в цілому, стала заручником соціального експерименту, який передбачав перебудову всіх соціальних інститутів відповідно до ідеології «будівництва комунізму».

У перші пореволюційні роки панували ідеї ліквідації інституту сім'ї, які підтримували партійні діячі того періоду, зокрема О.М. Коллонтай і М.І. Бухарін. Однак, оскільки неконструктивність цих ідей довело життя, було взято курс на формування нової соціалістичної сім'ї, яка відповідала б потребам соціалістичної держави. Для цього в суспільстві поширювались критичні настрої щодо традиційної сім'ї, що дискредитувалась як пережиток минулого, та у 1920-ті рр. було здійснено докорінну лібералізацію шлюбно-сімейного законодавства на засадах повної свободи шлюбу і розлучення. Декрети «Про громадянський шлюб, дітей та про ведення книг актів громадянського стану», «Про розторгнення шлюбу», «Про штучне переривання вагітності», Сімейний кодекс 1918 р. усунули всі обмеження щодо взяття шлюбу, здійснення абортів, ввели максимально спрощену процедуру розлучення, а Сімейним кодексом 1926 р. було зрівняно у правах фактичний і зареєстрований шлюб, тобто, можна вважати, відмінено обов'язкову реєстрацію шлюбу.

Штучно прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин відбувалась на тлі форсованої індустріалізації, докорінної перебудови основних суспільних інститутів – держави, власності, фінансів – на засадах побудови якісно нового соціалістичного суспільства, та пропаганди нових морально-етичних норм і «соціалістичної» системи цінностей: інтереси революції і соціалістичної держави оголошувались найвищим

пріоритетом. Перебудова (модернізація) сімейної і матримоніальної поведінки населення, яка в інших країнах відбувалась протягом життя кількох поколінь, в Україні (як і в Росії) відбулась прискорено, поспіхом. Покоління, які починали своє шлюбно-сімейне життя на принципах релігійної моралі, водночас були «перенесені» в умови зовсім іншого соціально-економічного середовища та «модернізованого» шлюбно-сімейного законодавства.

Видатні українські демографи того часу – Ю.О. Корчак-Чепурківський, М.В. Птуха, А.П. Хоменко, П.І.Пустоход, М.М.Трацевський – засвідчують, що розвиток шлюбу і сім'ї у 1920-ті рр. відбувся, з одного боку, під впливом нового соціально-економічного середовища і політики держави стосовно цих інститутів, що продукувало нову систему цінностей і соціальних стандартів, а з другого – під впливом історично стійких цінностей і норм сімейного способу життя українського народу. Це змінило перебіг відповідних соціально-демографічних процесів, надало їм неоднозначного характеру. Так, в Україні збереглась орієнтація населення на шлюб, сімейний спосіб життя. Рівень шлюбності залишався високим. Ю. О. Корчак-Чепурківський на основі побудованих ним таблиць шлюбності жінок України за 1925–1928 рр. (перша така розробка на теренах СРСР) дійшов висновку, що тільки 2,4% жінок протягом життя не беруть шлюб (у Баварії в той час – 12,5% жінок, у Данії – 14,5%). Особливістю шлюбності українських жінок був її високий рівень у всіх вікових групах, особливо у молодих. До 20 років укладала шлюб третина всіх дівчиць [5, с. 132–134]. Разом з тим шлюб втратив колишню стабільність, стрімко зростала кількість розлучень, які ще на початку ХХ ст. були рідкісним явищем серед українців. Так, у 1925 р. загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення) в Україні становив 1,8‰, тобто був значно вище, ніж у більшості країн Європи (табл. 1). А у 1929 р. цей коефіцієнт дорівнював вже 2,5‰ – на той час це був один із найвищих показників у світі.

Таблиця 1. Рівень розлучуваності в Україні та інших країнах Європи у 1924 р. і 1925 р.

Країни	на 1000 населення припадає розлучень		на 1000 шлюбів припадає розлучень	
	1924	1925	1924	1925
УРСР	1,49	1,76	129	166
РСФСР (47 губ.)	1,20	1,50	105	132
БРСР	0,63	1,30	58	128
Австрія	0,84	0,84	104	105
Німеччина	0,62	0,59	86	83
Угорщина	0,76	0,68	83	76
Франція	0,53	0,50	59	57
Чехословаччина	0,38	0,36	42	39
Швеція	0,27	0,29	44	47
Бельгія	0,38	0,32	42	39
Шотландія	0,09	–	14	–
Англія і Уельс	0,06	–	7	–

Джерело: 8, с. 139; 9, с. 74.

Слід підкреслити, що модернізація шлюбу і сім'ї в Україні була штучно прискорена, економічні й соціальні передумови для неї ще не «визріли» у суспільстві, що призвело до загострення ряду соціально-економічних проблем, передусім – погіршило умови життя жінок та дітей, батьки яких розлучились. Необмежена свобода розлучення в умовах традиційної системи економічних відносин у більшості сімей (чоловік-годувальник і дружина-домогосподарка) досить часто залишала жінку без майна і засобів існування, а ініціаторами розлучення переважно були чоловіки [5, с. 115]. На той час не було соціальних і економічних компенсаторів, які дають змогу сучасній жінці залишатись економічно незалежною і самодостатньою і після розірвання шлюбу. Масове «вивільнення» жінок з домашнього господарства дало можливість державі форсувати їх залучення до суспільного виробництва, яке в період екстенсивної індустріалізації потребувало додаткової робочої сили. І хоча зайнятість жінок у промисловому виробництві обумовила поступове підвищення їх освітнього і кваліфікаційного рівня, заклала економічні основи гендерної рівності, цей процес відбувався болісно, часто мав вимушений характер.

Якщо перший етап модернізації (у 1920-ті роки) був періодом лібералізації шлюбно-сімейних відносин, хоч і штучно прискореним, то вже у 1930-ті рр. влада перейшла до методів жорсткого контролю над всіма сторонами життя людини, у тому числі й у сфері приватного, сімейного життя. На цьому етапі визначальний вплив на трансформаційні процеси у шлюбно-сімейній сфері мали соціальні катастрофи, через які пройшло населення всієї країни: голод, масові репресії, Друга світова війна. Демографічний розвиток був викривлений соціальними катастрофами, понад те, сталінський режим цілеспрямовано використовував соціальні катастрофи для трансформації суспільства відповідно до своєї ідеологічної доктрини – індустріалізації та соціалістичної перебудови. Найбільш системно ці людиноненависницькі методи були задіяні в Україні, демографічний розвиток якої був деформований катастрофічним Голодом 1932–1933 рр., від якого найбільше постраждало українське село. Голодомор дав змогу сталінському режиму знищити українське селянство і як клас дрібних власників, що мав певну економічну незалежність, і як національно-етнічну спільноту, менталітет якої не піддавався «комуністичній перебудові». За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, демографічні втрати України від Голодомору становлять 3,4 млн внаслідок підвищеної смертності та 1,1 млн через зниження народжуваності (Е. Лібанова) [2, с. 266–277]. Внаслідок Голодомору відбулось не просто зменшення чисельності населення у сільській місцевості, а руйнація його нормальної життєдіяльності та природних процесів відтворення, про що, зокрема, свідчить обвальне падіння рівня шлюбності та народжуваності: у 1929–1932 рр. загальний коефіцієнт шлюбності у сільській місцевості знизився майже вдвічі, у містах – на 26% (рис. 1), а кількість новонароджених у 1934 р. (мінімальна за 1930-ті рр.) було майже вдвічі меншою, ніж у 1930-му році [2, с. 328–330]. Хоч у наступні роки відбувся компенсаційний підйом шлюбності та народжуваності, високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди.

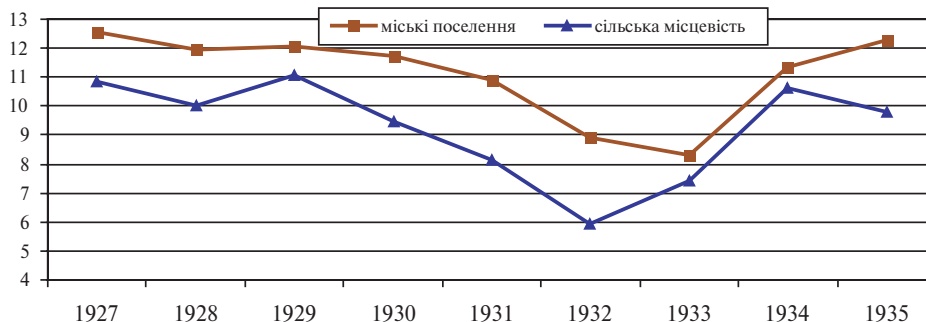

Рис. 1. Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1927–1935 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Соціальні катастрофи 1930-их рр.: Голодомор 1932–1933 рр. та масові репресії (за даними В. Верстюка, тільки з 1932 р. по 1937 р. кількість репресованих перевищила 650 тис. осіб [2, с. 29]) деформували природні процеси відтворення населення України, вплинули на демографічну поведінку. Однак традиційна орієнтація на шлюб і сім'ю була збережена. За даними перепису населення 1939 р., на той час більшість населення (89,1%) мешкало у складі сім'ї, 9,6% – члени сімей, які тимчасово проживали окремо, і лише 1,3% населення країни проживало самотньо, поза сім'єю. У 70% українських сімей проживало не більше чотирьох осіб. За нашими розрахунками, середній розмір сім'ї тоді становив 3,84 особи.

Якщо у 1920-ті рр. політика держави стосовно шлюбу і сім'ї була досить демократичною, то з середини 1930-их рр., зі зміною ситуації і загальної атмосфери в країні, державна сімейна політика стала тоталітарною, жорсткою, націленою на створення міцної соціалістичної сім'ї методами державного контролю над усіма сторонами життя особистості. Заборона абортів, ускладнення процедури розірвання шлюбу, кримінальна відповідальність за несплату аліментів згідно з постановою 1936 р.², а потім істотне обмеження свободи розлучень згідно з указом 1944 р.³ – ці заходи, хоч і були спрямовані на зміцнення інститутів шлюбу і сім'ї, мали репресивний характер, намагалися вирішити складні соціально-демографічні проблеми методами примітивної заборони. Державі вдалося досягти зменшення кількості розлучень (наприклад, у 1940 р. в Україні було зареєстровано вдвічі менше розлучень, ніж у 1929 р.), однак не покращились умови реалізації специфічних функцій сім'ї та шлюбу, гострота протиріч функціонування цих інститутів в умовах тоталітарного контролю держави не зменшилась. З одного боку, влада намагалась підвищити народжуваність, зміцнити шлюбні стосунки, підтримати «міцну радянську сім'ю», і на це було спрямоване законодавство, а з другого – культивувались ідеї пріоритетності суспільних інтересів над особистими, сімейними, метою життя особистості мало стати служіння державі,

² Спільна Постанова ЦВК СРСР 365 та РНК № 1134 від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллі, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі родильних будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінальної відповідальності за неплатежі аліментів та про декотрі зміни в законодавстві про розлучення».

³ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» та введення ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства».

партії, участь у суспільному виробництві, в разі потреби – і за рахунок нехтування особистим життям та інтересами сім'ї (наприклад, доносити на своїх найближчих родичів, якщо їх дії вважались «опортуністичними», «антирадянськими»).

Демографічний розвиток України (хоч і атиповий в умовах тоталітарного режиму) був перерваний трагічними подіями Другої світової війни. Війна перервала відтворення населення, дестабілізувала всі демографічні процеси. Великі людські втрати, насамперед чоловіків у найбільш працездатному і продуктивному віці, не тільки зруйнували статеві-віковий баланс населення, а й зовсім розбалансували шлюбний ринок. Є різні оцінки втрат шлюбного потенціалу, поширення безшлюбності серед жінок внаслідок значної нестачі чоловіків–потенційних наречених. На нашу думку, неможливо точно статистично виміряти кількість жінок, які не змогли створити сім'ю через ці трагічні події, адже СРСР був єдиною країною-учасником війни, що не провела перепис населення у повоєнні роки. Перепис населення було здійснено лише у 1959 р., але його матеріали, як і наступного перепису 1970 р., не забезпечують розгорнутою інформацією щодо шлюбного складу населення. Разом з тим наступні переписи населення (1979 р. і 1989 р.) засвідчили, що найвищим рівнем безшлюбної самотності (ніколи не були у шлюбі) не тільки в Україні, а й у Росії та Білорусі відзначаються жінки 1920–1924 і 1925–1929 років народження, тобто тих вікових когорт, чий найбільш активний шлюбний вік припадав на роки війни та перші повоєнні роки (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл жінок 1920–1929 років народження за шлюбним станом за даними переписів населення 1979 р. і 1989 р. в Україні, %

Роки народження	Всі особи	з них:				
		перебувають у шлюбі	ніколи не були у шлюбі	вдові	розлучені	не вказали
1979 р.						
1920–1924	100,0	58,9	6,3	26,3	8,4	0,1
1925–1929	100,0	69,4	6,0	14,3	10,2	0,1
1989 р.						
1920–1924	100,0	55,1	6,1	30,4	8,3	0,2
1925–1929	100,0	42,0	6,5	45,0	6,3	0,2

Джерело: авторські розрахунки за даними переписів населення.

Після закінчення війни в Україні спостерігалось компенсаційне піднесення шлюбності, народжуваності, тобто почали діяти природні механізми відновлення кількості і якості людської спільноти. Компенсаційний підйом шлюбності тривав протягом 1946–1951 рр., однак з 1952 р. почався спад шлюбності, оскільки шлюбний контингент чоловіків було вичерпано, хоча й існував надлишок жінок, які були потенційними нареченими. Найвищий рівень народжуваності спостерігався у 1949 р., після чого почалось її поступове зниження [4, с. 105, 130]. Вже у міжпереписний період 1959–1970 рр. процес укладання шлюбів нормалізувався порівняно з повоєнним періодом, хоча річні коливання шлюбності населення впродовж багатьох років ще зазнавали впливу «демографічних хвиль», зумовлених відлунням війни.

Закінчення часів сталінського режиму та початок «хрущовської відлиги» запо-

чаткували з кінця 1950-их років поступову лібералізацію суспільного життя в країні, що створило, нарешті, більш цивілізовані умови для життєдіяльності населення, його відтворення, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері. Модернізація шлюбу і сім'ї почала відбуватись у нових умовах і набула нових рис. Хоча принципи взаємовідносин держави і сім'ї не змінились (пріоритет державних інтересів над інтересами особистості, сім'ї), держава відійшла від жорстких, репресивних методів контролю над особистим життям людини. Першим, принциповим кроком у цих змінах була відміна заборони на аборти та кримінальної відповідальності за їх здійснення (1.11.1955 р.), що означало надання свободи жінці, сім'ї щодо дітонародження. Початок масового будівництва житла для проживання сімей в окремих квартирах (так званих «хрущовок») у 1960-ті рр. створив, нарешті, матеріальні умови для природної інтимності сімейного світу, окремого простору для кожної сім'ї, необхідного людині ХХ століття. Тобто було створено якісно нові умови життєдіяльності сім'ї, будівництва сімейних стосунків, їх розвитку.

Принциповим кроком у шлюбно-сімейному законодавстві стало прийняття у грудні 1965 р. урядової постанови⁴, що значно спростила процедуру розлучення. Це істотно вплинуло на шлюбну ситуацію в країні. Вже у 1950-их рр., незважаючи на значні законодавчі обмеження, кількість розлучень почала повільно зростати (рис. 1). Так, у 1951 р. було зареєстровано 11,6 тис. розлучень (0,3 на 1000 населення), у 1960 р. — 53,0 тис. (1,2‰). Після 1965 р. відбувся «сплеск» розлучуваності: якщо у 1965 р. в Україні було зареєстровано 77781 розлучень (1,7‰), то вже у 1966 р. — 140-877 (3,1‰), тобто майже вдвічі більше. Радянські вчені пояснювали цей «стрибок» юридичним оформленням фактично давно розірваних шлюбів, і з цим важко не погодитись. Хоч у наступні кілька років розлучуваність дещо знизилась, вже у 1973 р. було зареєстровано більше розлучень, ніж у 1966 р., і надалі їх кількість зростала, хоч і з певними коливаннями. Одним із чинників цих змін було прискорення урбанізації і відповідне скорочення чисельності сільського населення, яке завжди вирізняється більш традиційною сімейною поведінкою. Вже всередині 1970-их рр. (після 1975 р.) загальний коефіцієнт розлучуваності перетнув межу у 3,5‰ і тримався на цьому високому рівні до здобуття Україною незалежності.

Соціально-демографічний феномен «стрибка» рівня розлучуваності після 1965 р. є свідченням тих специфічних внутрішніх проблем радянської сім'ї (щодо розподілу сімейних обов'язків, подвійної зайнятості жінки, системи лідерства, внутрісімейного мікроклімату тощо), які маскувалися жорсткими нормами законодавства у часи сталінського режиму. Традиційна патріархальна сім'я з її системою подружніх стосунків уже давно відійшла в минуле, а «сім'я для держави» (вислів В. Вишневецького [3, с. 85]), на підтримку якої була спрямована радянська ідеологічна система та відповідне законодавство, не тільки не впоралась із проблемами внутрішньосімейної організації, які висувало ХХ століття, а й посилила їх гостроту.

Дослідження причин розірвання шлюбів, яке на прикладі подружніх пар міста Києва у 1968 р. провела Л. Чуйко, висвітлило ступінь гостроти проблем української сім'ї як віддзеркалення проблем всього суспільства [10, с. 139–170]. За одержаними даними, у 61% випадків ініціаторами розлучення були дружини, і переважно їх причиною було зловживання алкоголем чоловіка, на другому місці — несумісність характерів, тобто відсутність взаєморозуміння і взаємоповаги. Дані судових справ

⁴ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1965 р. «Про деякі зміни порядку розгляду в судах справ про розірвання шлюбу»

щодо розірвання шлюбів показали, що у випадках алкоголізму чоловіка супутніми мотивами розлучень були жорстокість, скандали, побиття, погрози вбивства, подружні зради, відмова матеріально підтримувати сім'ю тощо. Зі збільшенням тривалості шлюбу частка розлучень через алкоголізм чоловіка зростала. Серед чоловіків – ініціаторів розлучення найбільш поширеними мотивами були: несумісність характерів, а також подружня зрада, наявність другої сім'ї.

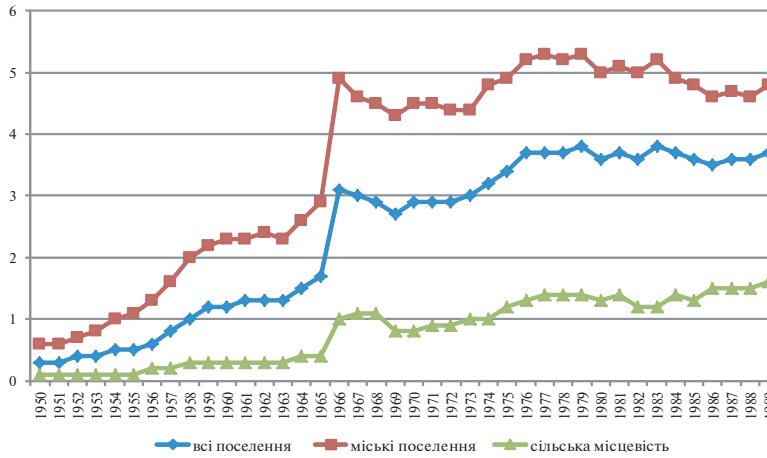

Рис. 2. Кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення в Україні у 1950–1989 рр.

Джерело: дані Держстату України.

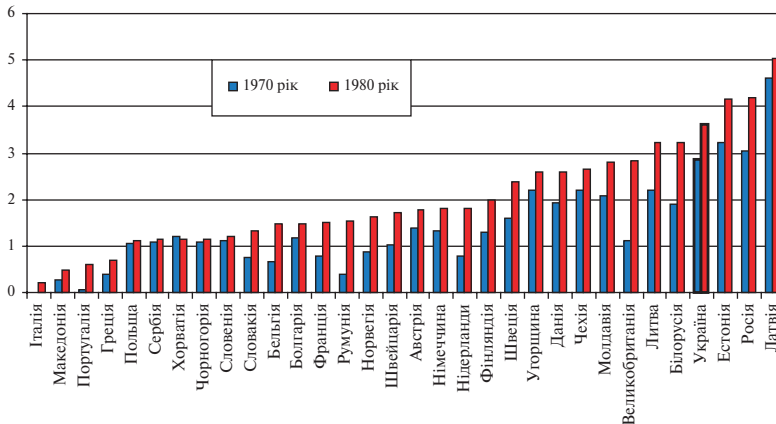

Рис. 3. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в країнах Європи у 1970 і 1980 роках, % (дані ранжовані по 1980 р.)

Джерело: дані Eurostat – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

Отже, нетерпимість і непоступливість у подружніх стосунках членів родини, націлених насамперед на трудову діяльність у суспільному виробництві (праця у домашньому господарстві не цінувалась суспільством), а також зловживання алкоголем, особливо чоловіків, мала більший руйнівний вплив на міцність шлюбу, ніж одночасна з цим лібералізація сексуальних норм у країнах Західної Європи. Рівень розлучуваності населення України та інших республік європейської частини СРСР, нині незалежних держав, у 1970–1980-их рр. був найвищим у Європі. У ці роки за кількістю розлучень на 1000 населення «попереду» України були лише Росія, Латвія і Естонія (рис. 3).

Розірвання шлюбу, навіть якщо подружжя мало спільних дітей, стало звичним явищем, «легко» сприймалось і соціальним оточенням, і суспільством в цілому. З того часу нестійкість подружніх відносин стала традиційною для українського населення.

Водночас впродовж всієї другої половини ХХ ст. рівень шлюбності населення України залишався високим, щороку в країні реєструвалося 450–500 тис. шлюбів, і істотне зниження рівня шлюбності почалося лише у роки незалежності, що обумовлено іншим комплексом факторів. Причому вже з 1960 р. крива шлюбності має досить чітко виражену хвилюподібну форму: спостерігається значне зменшення кількості шлюбів у високосні роки, які за традицією вважаються несприятливими для укладання шлюбу, і компенсаційний підйом у перед- та після високосні роки. З кінця 1960-х і до початку 1990-х рр. в Україні відбувався зсув шлюбності у бік молодих вікових груп: поступово зростала частка шлюбів, де обом нареченим було менше 25 років, а у жінок – менше 20 років. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у жінок: якщо частка шлюбів, де нареченому менше 20 років, майже не змінилась протягом 1950–1989 рр. (хоч істотно збільшилась частка тих шлюбів, де нареченому 20–24 роки), то у жінок набула поширення рання шлюбність – у 1970–1980-ті рр. поступово збільшувалась частка шлюбів з нареченою, якій не було і 20 років. У 1988–1989 рр. таким був майже кожний третій шлюб, тобто наречені «помолодшали» порівняно з повоєнними та п'ятдесятими роками.

Таким чином, впродовж 1960–1980-их рр. українська сім'я зазнала нового етапу модернізації і набула тих рис, які успадкувала незалежна Україна: високий рівень шлюбності населення з поширенням ранніх шлюбів, високий рівень розлучуваності і відповідне поширення неповних сімей з дітьми, масова одностітність (за даними переписів населення, вже у 1970 р. 50,2% сімей з дітьми були одностітними, у 1979 р. – 55,9%, у 1989 р. – 52,1%). У 1990-ті рр. одностітність набула ще більш масового характеру.

Висновки. Впродовж радянського періоду в Україні відбулися кардинальні зміни шлюбу і сім'ї на засадах демографічної модернізації, яка мала атиповий характер внаслідок штучності радянської соціально-економічної системи, що модифікувало прояв загальноцивілізаційних закономірностей трансформації шлюбу і сім'ї. На цьому історичному шляху можна визначити кілька періодів (етапів), обумовлених певними змінами у принципах організації суспільства та методів державного управління. Перший період (1920-ті рр.) – штучно прискорена демографічна модернізація, обумовлена докорінною перебудовою суспільства та відповідними змінами у менталітеті людей, активізована лібералізацією сімейного законодавства; другий етап (1930-ті – 1950-ті рр.) – деформований демографічний розвиток в умовах соціальних катастроф, війни, тотального контролю влади над життям сім'ї та окремої

особистості; третій етап (кінець 1950-их – 1980-ті рр.) – модернізація в умовах «більш цивілізованого» соціально-економічного середовища, під впливом лібералізації умов розвитку сім'ї, зняття більшості законодавчих обмежень щодо подальшої трансформації шлюбу і сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишнеvский А. Незавершенная демографическая модернизация в России // Журнал SPERO, № 10, 2009, с. 55–82.
2. ГОЛОДОМОР 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
3. Демографическая модернизация России, 1900–2000. Под ред. А.Вишнеvского. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
4. Демографическое развитие Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1977. – 222 с.
5. Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. – М.: Статистика, 1970. – С. 132–134.
6. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
7. *Lesthaeghe R. and Surkyn J.* When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. – Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels, 2004.
8. Пустоход П. і Трацевський М. Шлюбність на Україні // Демографічний збірник. За ред. академіка М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. VII. – Київ: друк. Всеукраїнської Академії наук, 1930. – С. 84–195.
9. Статистический справочник СССР за 1928 г. – М.: Стат. изд-во ЦСУ СССР, 1929. – С. 74.
10. Чуйко Л.В. Браки и разводы. – М.: Статистика, 1975. – 175 с.
11. *Van de Kaa D.J.* Europe's Second Demographic Transition // Population Bulletin. Washington, 1987. Vol. 42. № 1.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.01.2013 р.

Л.И. Слюсар

МОДЕРНИЗАЦИЯ СЕМЬИ И БРАКА В УКРАИНЕ: ОСОБЕННОСТИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

На протяжении XX века развитие семьи и брака в Украине, хотя в целом и соответствовало общеевропейским закономерностям, в то же время происходило по «советскому» сценарию. Пройдя через искусственно ускоренную модернизацию брачно-семейных отношений в 1920–30-х годах и ряд социальных катастроф (Голодомор, репрессии, войны), население Украины значительно раньше, чем население большинства стран Европы, стало характеризоваться непрочностью брачных отношений, высоким уровнем разводимости, массовой однодетностью. С другой стороны, искусственная социально-экономическая среда, «закрытая» модель общества долго консервировали раннюю брачность и рождаемость, традиционность гендерных отношений в семье.

Можно выделить несколько этапов модернизации семьи и брака в советский период, обусловленных определенными изменениями в принципах организации социума и механизмах государственного управления. Первый этап модернизации – 1920-е годы: это период искусственно форсированной демографической модернизации, обусловленной коренной перестройкой всего общества и соответствующими изменениями в ценностно-мотивационных механизмах поведения населения, ускоренной либерализацией семейного законодательства. В этот период резко возрастает количество разводов, которые несколько десятилетий назад были редким явлением, растет брачность, в том числе за счет повторных браков; женщины все более вовлекаются в общественное производство, что меняет характер гендерных отношений в семье; получает распространение ограничение количества деторождений методом искусственного прерывания беременности

(аборт). Второй этап модернизации – (1930-е – 1950-е годы): воспроизводство населения, в том числе в брачно-семейной сфере, происходит в условиях жесткой тоталитарной системы, социальных катастроф и воен. Государство использует социальные катастрофы для форсирования трансформации общества в соответствии с идеологическими догмами «строительства коммунизма»; в то же время законодательно тормозит модернизацию семьи и брака, пытаясь создать «крепкую социалистическую семью» в соответствии со своим идеологическим шаблоном. Третий этап модернизации (1960-е – 1980-е годы) – развитие семьи и брака проходит в более цивилизованной социально-экономической среде, государство отказывается от жестких методов давления на семью, переходит к косвенным методам. На этом этапе противоречия развития семьи, накопленные за предыдущие десятилетия, «выходят наружу»: резко возрастает уровень разводимости населения, однопотенность семьи становится массовой, брачность населения остается высокой, а возраст вступления в брак снижается.

Ключевые слова: семья, брак, население, демографическая модернизация, развод, государство, общество, рождаемость, аборт.

L. I. Slyusar

MODERNIZATION OF FAMILY AND MARRIAGE IN UKRAINE: FEATURES OF THE SOVIET PERIOD

Throughout the Soviet period, the development of family and marriage in Ukraine passed mostly according to the common European laws, but also in line with the “Soviet” scenario. After going through artificially accelerated modernization of marriage and family relations in 1920–30s, and a number of social disasters (Holodomor, repressions, wars), Ukraine’s population became much earlier than population of most European countries characterized by fragility of marriage, high divorce rates, single-child families. On the other hand, artificial socioeconomic environment and “closed” model of society have long preserved early marriage and childbirth, traditional gender relations in the family.

Several periods (stages) of the modernization of family and marriage in Ukraine in the 20th century due to certain changes in the organization of society and the principles of state management can be highlighted. The first stage of modernization – 1920s: it is a period of artificially accelerated demographic modernization, caused by radical restructuring of the whole society and the corresponding changes in the value-motivational mechanisms of the population behavior, and accelerated liberalization of family laws. During this period, the number of divorces has increased dramatically (two decades ago divorces were rare), the number of marriages, including remarriage, was growing; women were increasingly involved in social production and this changed the gender relations in the family; limitation of births by artificial termination of pregnancy (abortion) has spread. The second stage of transformation of a society – (1930s to early 1950s): reproduction of the population, including in the marriage and family sphere, was in conditions of tough totalitarian system, social disasters and war. The state used social catastrophes for accelerated modernization in accordance with the ideological dogmas of building communism, but at the same time legislatively delayed the modernization of marriage and family, trying to create a “strong socialist family” according to its ideological template. The third phase of modernization (1960s–1980s) – development of the family and marriage took place in a more civilized socioeconomic environment, the state rejected harsh methods of pressure on the family, and used indirect methods. At this stage the contradictions of family development accumulated over the past decades were exposed: the divorce rate of the population dramatically increased, one-child families became widespread, population nuptiality remained high, and the age of marriage was reduced.

Keywords: family, marriage, population, demographic modernization, divorce, state, society, birth rate, abortion.

УДК 314.12

В.П. ДУМАНСЬКА,

канд. екон. наук, ст. викладач кафедри управління
персоналом та економіки праці, ДВНЗ
«Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана»
E-mail: vita_dumanska@ukr.net

МОНЕТАРНИЙ ПРОНАТАЛІЗМ: ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ

У статті проаналізовано ефективність монетарного стимулювання дітонародження в Україні, обґрунтовано необхідність реформування пронаталістської політики, та запропоновано низку заходів для підвищення її результативності. Автор довів, що монетарний пронаталізм є високо затратним інструментом активізації дітонародження, ефективність якого стрімко знижується у часі. Дієвість монетарного стимулювання дітонародження досягається лише в комплексі з іншими заходами соціально-демографічної політики.

Ключові слова: пронаталізм, монетарний пронаталізм, стимулювання дітонародження, демографічна політика, демографічна криза, коефіцієнт народжуваності.

Постановка проблеми. Сьогодні практично всі усвідомлюють небезпеку депопуляції та загрози, пов'язані зі зниженням народжуваності. Якщо раніше у суспільстві активно обговорювали демографічну кризу, то уже тепер ми відчуваємо її наслідки: значний дефіцит пенсійного фонду і можливий крах солідарної системи пенсійного забезпечення, брак працівників, недобір у навчальних закладах різного рівня, збільшення кількості іммігрантів-вихідців з країн Сходу – і це далеко не увесь спектр проблем.

Очевидно, що досягнення економічної та соціальної стабілізації в країні залежить від демографічної стабільності, виявом якої є підвищення тривалості та якості життя, поліпшення кількісних та якісних характеристик населення, збільшення його економічної активності тощо. Стрімке падіння народжуваності у 1990-х роках зумовило потребу в розробці активних заходів демографічної політики, які дали б ефект уже у короткостроковій перспективі. Інструментом, що мав активізувати дітонародження, обрано монетарне стимулювання у формі виплати вагомої грошової допомоги при народженні дитини.

Аналіз останніх досліджень. Демографічні проблеми, зокрема зниження народжуваності в Україні, постійно перебувають у площині наукових розвідок. Вагомі наукові здобутки у цій сфері мають Е. Лібанова, І. Курило, Н. Левчук, В. Стешенко та ін.

Після запровадження значної допомоги при народженні дитини дітонародження дещо активізувалась, проте достеменно не відомо, які ще чинники і якою мірою вплинули на цей процес, а також наскільки ефективним був цей захід з економічної точки зору. Тобто при оцінюванні ефективності монетарного пронаталізму слід враховувати не лише одержані результати, а й дослідити, за рахунок яких чинників, та скільки коштів на це витрачено.

Метою даної статті є оцінка ефективності монетарного стимулювання дітонародження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Пронаталізм – це напрям демографічної політики, спрямований на збільшення чисельності населення шляхом заохочення дітонародження. Зазвичай, пронаталістська політика являє собою набір монетарних, фіскальних, інституційних та інформаційно-просвітницьких інструментів підвищення народжуваності. До монетарних інструментів належить в основному виплата різноманітних допомог сім'ям з дітьми, надання пільг та субсидій, пільгове житлове кредитування тощо. Фіскальні інструменти дають змогу знизити податкове навантаження на молоді сім'ї з дітьми, тоді як інституційні інструменти покликані створити умови для виховання дітей – надання відпусток по догляду за дитиною, розвиток системи дошкільної освіти, створення інституту нянь та доглядальниць та ін. Не менш важливою є інформаційна складова пронаталістської політики, яка передбачає інформування про методи планування сім'ї та контрацепції, поширення відомостей про державні програми підтримки батьківства і материнства тощо.

Основним завданням пронаталістської політики є регулювання дітородної активності населення з метою підвищення народжуваності в країні. Для здійснення успішної державної політики у цій сфері, важливою є оцінка населенням її можливостей та результатів. Переважна більшість українців надають перевагу активним заходам демографічної політики, спрямованим на стимулювання дітородної активності. Лише незначна частина опитаних (6%) вважають, що держава ніяким чином не повинна впливати на народження у сім'ях тієї чи іншої кількості дітей (рис. 1) [1, с. 186].

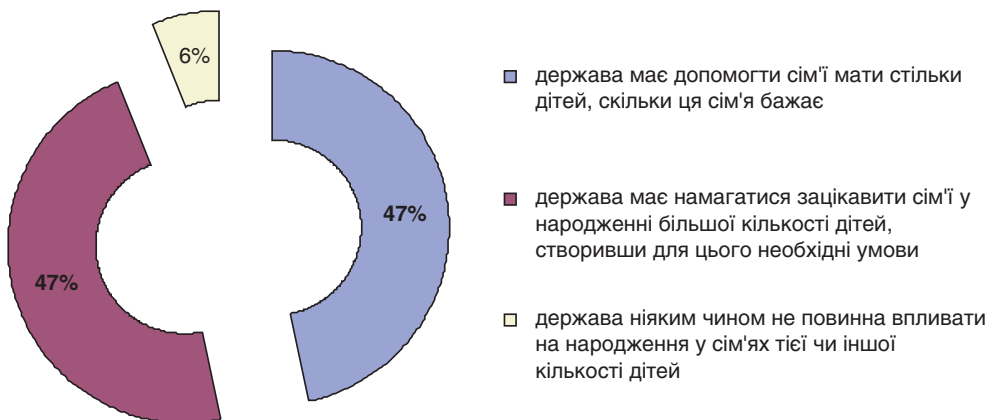

Рис. 1. Розподіл респондентів за оцінкою ролі держави у регулюванні дітородної активності населення

Джерело: [1, с.186].

Незважаючи на широкий арсенал методів заохочення народження дітей, в Україні найбільше уваги приділяють матеріальному стимулюванню дітонародження, хоча й численні демографічні дослідження, в тому числі й розрахунки автора [2], засвідчують, що підвищення рівня матеріального добробуту практично не впливає на кількість дітей у сім'ї. З огляду на це, постає питання про ефективність сучасних інструментів демографічної політики.

У ході розробки державної демографічної політики в напрямі активізації дітонародження не враховано досвід минулих років. Демополітичні заходи, від яких очікують довготривалої дії, насправді дають короткостроковий ефект, спричинюючи лише кон'юнктурну реакцію. Тобто народжуваність підвищується лише протягом кількох календарних років, причому сумарні показники народжуваності реальних поколінь практично не змінюються.

Запровадження у 1982 році частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до одного року, а також подовження відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею півторарічного віку призвело до вагомого підвищення дітородної активності у 1983 та 1986 роках. Проте ефективність такого заходу виявилась короткостроковою – з 1987 р. розпочався довготривалий спад у показниках народжуваності. Даний крок соціально-демографічної політики призвів до зміщення календаря народжень на більш ранній період, тобто жінки дещо раніше реалізували заплановані народження. Зазначимо також, якщо «у 1983 році ціна так званого приросту однієї дитини становила 2,8 тис. крб., то вже у 1987 – 8,3 тис. крб.» [3].

Активне монетарне стимулювання дітонародження у незалежній Україні розпочалося у 2005 році із запровадженням значної фінансової допомоги при народженні дитини [4]. Метою цього заходу було підвищення народжуваності та зниження рівня матеріальної диференціації сімей з дітьми й без дітей. Проте такий крок недостатньо сприяє розв'язанню цієї важливої демографічної проблеми, а, швидше за все, лише створює видимість її розв'язання.

Зазначимо, що державну допомогу виплачують після народження дитини, тоді як усі витрати, пов'язані з вагітністю та пологами, лягають на плечі сім'ї. Схема надання допомоги передбачає виплату третини допомоги одразу після оформлення, а решту – рівними частинами протягом 24 місяців для першої дитини; 48 місяців для другої дитини і 72 місяців для третьої та наступних дітей. Призначенням першого траншу є придбання найнеобхідніших речей, проте бюрократична тяганина з оформленням документів відстрочує виплату цих грошей. Знову ж таки немалі витрати перекладаються на батьків, адже держава практично не регулює ціни на дитячі товари. Так, значну частину допомоги витрачають одразу на придбання необхідних, проте дорогих речей. В Україні ринковий механізм підняття цін у зв'язку з навіть незначним зростанням попиту працює досить успішно. Тобто за рахунок виплати допомоги при народженні дитини держава намагається поліпшити матеріальне становище молодих сімей у короткостроковій перспективі, однак не створює передумов для подальшого утримання малюка.

У 2012 році передбачено виплату допомоги при народженні дитини у такому розмірі: 30 прожиткових мінімумів (для дітей у віці до 6 років) – на першу дитину, 60 та 120 прожиткових мінімумів на другу і третю дитину відповідно. Так, сім'я, народивши першу дитину, отримала 27900 грн. державної допомоги, другу – 55800 грн., третю і наступних – 111600 грн. (станом на 01.10.2012 р.) [5]. Встановлені суми виплат є досить істотними і практично покривають витрати на утримання дітей протягом перших років життя.

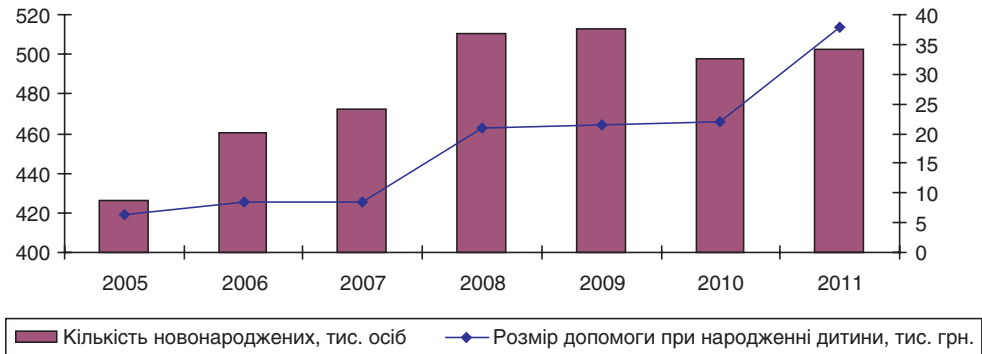

Рис. 2. Динаміка чисельності новонароджених та середнього розміру допомоги при народженні дитини в Україні у 2005–2011 рр. * Примітка. Середній розмір допомоги при народженні дитини розраховано з врахуванням черговості народжень.

Джерело: за даними [6].

Вагоме збільшення допомоги при народженні дитини призвело до зростання чисельності дітей, особливо високими показники народжуваності були у 2008–2009 роках (рис. 2).

Проте варто наголосити, що таке поліпшення показників народжуваності зумовлено не лише розміром державної допомоги. Різке збільшення чисельності новонароджених, як підкреслюють демографи, відбулося за рахунок вступу у дітородний вік багаточисельного покоління 1980-х рр. Тобто високою є ймовірність того, що чисельність новонароджених збільшується в основному за рахунок кількісних факторів, а не в результаті монетарного пронаталізму. Протягом наступних 5–10 років чисельність новонароджених та дітність українських сімей однозначно знижуватимуться, адже, по-перше, покоління початку 1990-х було малочисельним, а по-друге, відбувається трансформація інститутів шлюбу та сім'ї, що також призводить до зменшення кількості дітей у сім'ях.

У перспективі можна спрогнозувати, що у недалекому майбутньому ситуація з народжуваністю в Україні значно не поліпшиться. На етапі переходу до інформаційної економіки швидше за все, спостерігатиметься зниження дітородної активності населення під впливом соціокультурних чинників. Із року в рік у структурі населення зростатиме частка високоосвічених та професійно спроможних категорій, орієнтованих переважно на однодітну модель сім'ї, готових інвестувати значні кошти у розвиток власного людського капіталу та людського капіталу дитини.

Протягом 2005–2011 років в Україні вдалося підвищити річну кількість народжених дітей майже на 17%, тоді як державні витрати, пов'язані з заохоченням народження дитини, виросли майже у 6 разів (табл. 1). Хоча не можна заперечувати результативність фінансового стимулювання, демографи [7, с.87] вважають, що активізація народжуваності відбувається за принципом «доза – ефект», тобто йдеться про короткотермінову ефективність таких стимулювань.

Найвищу чисельність новонароджених зафіксовано у 2009 році. Саме на цей рік припадає пік фінансово-економічної кризи. На наш погляд, у цей період основним стимулятором народжень був ринок праці – внаслідок масових звільнень наприкінці

2008 року – на початку 2009 року, жінкам, які втратили роботу, вдалося реалізувати свої репродуктивні потреби. Вимушене безробіття сприяло тому, що жінки змогли зробити перерву у кар’єрі та народити дитину. Поряд з тим, у період безробіття та падіння рівня доходів, цінність державної допомоги по народженню дитини значно підвищилась.

Таблиця 1. Динаміка розміру допомоги при народженні дитини, чисельності новонароджених та сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні в 2005–2011 рр.

Роки	Середній розмір допомоги при народженні дитини, (тис. грн.)	Темп зростання, %	Чисельність новонароджених (тис. осіб)	Темп зростання, %	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Темп зростання, %
2005	6,37	–	426,09	–	1,21	–
2006	8,49	133,28	460,37	108,05	1,31	108,00
2007	8,50	100,12	472,66	102,67	1,35	102,67
2008	20,83	245,06	510,59	108,02	1,46	108,40
2009	21,35	102,50	512,53	100,38	1,46	100,14
2010	21,98	102,95	497,69	97,10	1,45	98,97
2011	37,77	171,84	502,60	100,99	1,46	100,97
2011/2005	–	592,94	–	117,96	–	120,28

Джерело: за даними [6].

Авторські розрахунки засвідчують цікаву тенденцію – розмір допомоги при народженні першої дитини значно перевищує розмір мінімальної заробітної плати відповідного періоду. Так, у 2005 році державні виплати у зв’язку з народженням дитини були майже у 2 рази більшими за мінімальну заробітну плату, у 2011 році таке перевищення склало 1,4 разу. Цей факт свідчить про можливість зловживань з боку маргінально налаштованого населення, адже соціальні виплати в даному разі перевищують трудові доходи (припускаємо, що трудові доходи таких верств населення є не набагато вищими від мінімальної заробітної плати). Окрім допомоги при народженні дитини малозабезпечені родини отримують й інші види державної підтримки. Тобто в даному випадку може виникнути загроза активізації дітонародження з метою заробітку у маргінальних сім’ях. Такі особи найчастіше зважуються на народження дитини (або ще однієї дитини) з меркантильних міркувань, поява дитини для них є способом отримання доходу, а не результат реалізації виваженої психологічної потреби. Такі дітки мають мінімум догляду та виховання, адже найчастіше вони є небажаними у сім’ї. Тобто нинішнє невиважене стимулювання дітонародження у майбутньому може призвести до зростання масштабів соціального сирітства.

Так, у 2005 році в Україні налічувалось 97,8 тис. дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, у 2011 році цей показник становив 95,9 тис. осіб. Незважаючи на зменшення абсолютної чисельності дітей цієї категорії, відносні показники є вкрай негативними. Якщо у 2005 році серед 100 тис. дітей у віці від 0 до 17 років було 1069 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, то у 2011 році таких налічувалось 1204, тобто даний показник погіршився на 12% [8, 9]. Ще однією не-

гативною тенденцією є зменшення показників усиновлення дітей. Так, якщо у 2005 році було усиновлено 7,6 тис. дітей, а це 5,35% від загальної чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, то у 2011 році – усиновлено лише 4,4 тис. дітей, що складає 4,6% від загальної чисельності дітей цієї категорії [6].

Ефективність змін у пронаталістській політиці та їх значення у підвищенні народжуваності можна оцінити також на основі оцінок населенням впливу запровадження допомоги при народженні дитини на плани стосовно кількості дітей у сім'ї. Як свідчать результати досліджень, вплив цього заходу був незначним – 86,7% вважають, що такий захід ніяким чином не позначився на їхніх планах щодо народження дітей, тоді як для 13,3% збільшення виплат стало вагомим фактором прийняття рішення про народження дитини. Важливо зауважити, що серед тих респондентів, які відповіли позитивно, близько третини (32,4%) вже народили дитину після запровадження такої допомоги, 10,1% чекають на народження немовляти, 8,5% планують народити дитину у наступному році, а також 35,5% планують народити дитину протягом 2–3 наступних років [1, 186].

На основі аналізу відповідей респондентів за кількістю наявних у них дітей встановлено, що запровадження допомоги особливо відчутно вплинуло на народження других дітей у сім'ї – серед однодітних сімей практично половина (45%) планують народити другого малюка через 2–3 роки, тоді як третина дводітних респондентів засвідчили, що вплив одноразової допомоги виявився в тому, що вони народили свою другу дитину після збільшення виплат.

Хоча частина населення України позитивно оцінює запровадження вагової державної допомоги при народженні дитини, світова практика свідчить про низьку ефективність таких заходів, адже за значних затрат досягається незначне підвищення показників народжуваності, причому в короткостроковій перспективі. Монетарне стимулювання дітонародження використовують у високорозвинутих країнах (Швеція, Данія), проте у поєднанні з іншими інструментами соціальної політики.

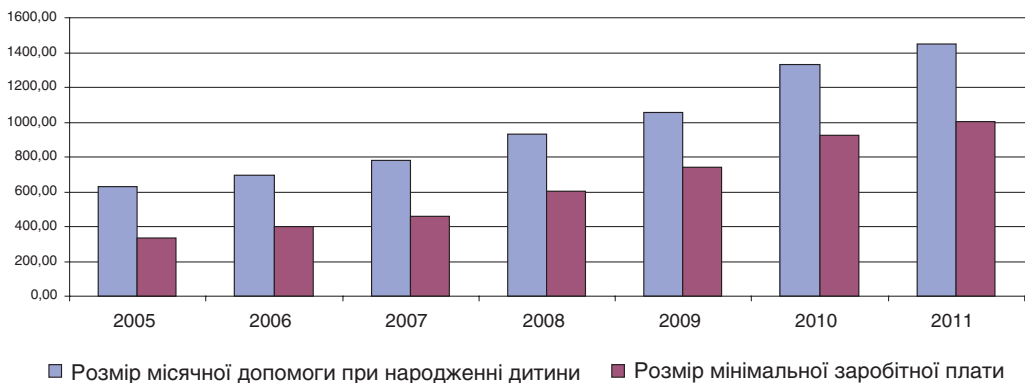

Рис. 3. Динаміка допомоги при народженні першої дитини та мінімальної заробітної плати в Україні у 2005–2011 рр. * Примітка. Середньомісячний розмір допомоги при народженні першої дитини розраховано з врахуванням суми одноразової виплати та щомісячних платежів протягом першого року. Розмір мінімальної заробітної плати взято станом на 31 грудня поточного року.

Джерело: за даними [6].

У Південній Кореї уряд відмовився від фінансових допомог сім'ям з дітьми, натомість ці кошти було спрямовано в освітню сферу – значно збільшено кількість місць у дитячих дошкільних установах, організовано дитячі групи на підприємствах та в організаціях, створено робочі місця з гнучким графіком, що дають змогу поєднувати роботу та виховання дітей.

Цінним також є досвід Сінгапуру, де замість односторонньої державної допомоги при народженні дитини запроваджено бонусну дитячу схему (Child Development Co-Savings (Baby Bonus) Scheme)[10]. Держава і батьки виступають інвестиційними партнерами: державна допомога на дитину еквівалентна сумі коштів, яку сім'я переказує на ошадний рахунок дитини. Така схема створює передумови для нарощування людського капіталу дітей та розширює можливості їх розвитку. Ця концепція сприяє утвердженню свідомого материнства та батьківства, мотивує батьків до розвитку дітей, спонукає до інвестування у них коштів та часу. Тобто Сінгапур обрав курс на нарощення якісного інтелектуального потенціалу, тоді як для збереження кількісних характеристик населення уряд країни запропонував одну з найбільш лояльних у світі міграційних програм, яка дає можливість залучати в економіку країни високоосвічених спеціалістів [11], не витрачаючи коштів на їх підготовку.

Висновки. Сучасну демографічну політику України можна охарактеризувати як монетарний пронаталізм, адже провідним інструментом активізації дітонародження є державна допомога при народженні дитини. Незважаючи на те, що арсенал інструментів національної демографічної політики доволі широкий, у суспільстві активно обговорюють в основному монетарні. Складається враження, що виплата допомоги при народженні дитини широко використовується і як політичний піар.

На перший погляд, монетарний пронаталізм в Україні видається ефективним, адже за період надання державної допомоги при народженні дитини чисельність новонароджених збільшилась на 17%. Проте це лише абсолютний показник, що поверхнево характеризує цей процес, а загалом сумарні показники народжуваності реальних поколінь практично не змінюються.

Як показало дослідження, ефективність монетарного стимулювання дітонародження стрімко знижується в часі, адже протягом останніх семи років державні «витрати» на одну дитину збільшилися у 6 разів, тоді як сумарний коефіцієнт народжуваності зріс лише на 20%, причому на його зростання вплинули й інші чинники. Встановлено, що народжуваність активізувалася не лише в результаті запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини, а й за рахунок реалізації раніше відкладених народжень, поліпшення соціально-економічних умов життя населення та інших чинників.

За сучасної пронаталістської політики відбувається певне підвищення народжуваності, проте достеменно не відомо, серед яких категорій населення активізується підвищення дітності. Викликає занепокоєння збільшення кількості дітей у так званих маргінальних прошарках населення, тобто серед осіб з низьким освітнім рівнем, безробітних та соціально неблагополучних громадян.

Для досягнення стійких показників народжуваності важливим є поєднання монетарного стимулювання дітонародження та інших заходів соціально-демографічної політики, спрямованих на розв'язання нагальних проблем молодих сімей – забезпечення житлом, створення можливостей поєднання материнства та трудової діяльності (навчання), розвиток мережі дошкільних навчальних закладів (як державної, так і приватної форми власності) та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
2. *Думанська В.П.* Освіта як чинник поліпшення демографічної ситуації : автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.00.07 / Думанська В. П. – ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. – К., 2010. – 20 с.
3. *Стешенко В.С.* Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь / В.С. Стешенко // Демографія та соціальна економіка. – К.: ІДСД НАНУ. – 2010. – № 1. – С. 3–14.
4. Про деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми : [Електронний ресурс]. – Постанова Кабінету Міністрів № 315 від 21.04.05. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/cardnpd>
5. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : [Електронний ресурс]. – Закон України від 21.11.1992 (редакція від. 09.12.2012). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2811-12/print1270204897733506>
6. Офіційний сайт державного комітету статистики. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>
7. *Курило І.* Народжуваність в Україні: аналіз детермінант та пронаталістських заходів / І.О. Курило, Н.О., Рингач // Статистика України. – 2007. – № 4. – С. 80–89.
8. *Герасименко Г.В.* Оцінка впливу соціальних програм на динаміку народжуваності в Україні / Г.В. Герасименко // Демографія і соціальна економіка. – К.: ІДСД НАНУ. – 2010. – № 1. – С. 55–62.
9. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Державна служба статистики України, 2012. – 80 с.
10. Child Development Co-Savings (Baby Bonus) Scheme. Official web-page. Available at : <https://www.babybonus.gov.sg/bbss/html/index.html>
11. *McDonald, P.* (2006). An assessment of policies that support having children from the perspectives of equity, efficiency and efficacy. Vienna Yearbook of Population Research, 2006. – P. 213–234.

Стаття надійшла до редакції журналу 23.01.2013 р.

В.П. Думанская

МОНЕТАРНЫЙ ПРОНАТАЛИЗМ: ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ

Многие страны мира на определенных этапах своего развития применяли денежное стимулирование рождаемости. К монетарному пронатализму начали прибегать еще в Советском Союзе, однако активное стимулирование рождаемости во второй половине 1980-х привело лишь к краткосрочному увеличению численности новорожденных.

С 2005 года монетарный пронатализм стал доминирующим направлением демографической политики в Украине. В результате внедрения значительной финансовой помощи при рождении ребенка удалось повысить показатели рождаемости, а именно: численность новорожденных возросла с 426 тыс. детей в 2005 году до 502 тыс. в 2011 году, коэффициент рождаемости увеличился с 1,21 до 1,45 соответственно. Однако, подчеркиваем, таких результатов достигнуто не только за счет использования монетарных инструментов – в этот период вступило в детородный возраст многочисленное поколение женщин, рожденных во второй половине 1980-х.

Как свидетельствуют результаты анализа, начиная с 2008 года происходит снижение показателей рождаемости, что доказывает снижение эффективности монетарных мер. Значительное пособие при рождении ребенка способствовало активизации запланированных рождений вторых детей, а также более ранней реализации детородных планов относительно рождения первого ребенка. Повышение уровня жизни также положительно отразилось на репродуктивном поведении населения.

Из года в год в Украине увеличивается размер помощи при рождении ребенка, т.е. возрастает «стоимость» ребенка для национального бюджета. Как показывают наши расчеты, в среднем государственные расходы на одного новорожденного с 2005 года увеличились в 6 раз, тогда как численность новорожденных в течение этого периода возросла лишь на 17%.

Помощь при рождении ребенка в Украине превратилась из пронаталистского инструмента в составляющую социального обеспечения. Авторские расчеты показывают, что в 2005 году государственные выплаты при рождении первого ребенка были почти в 2 раза выше минимальной заработной платы, в 2011 году такое превышение составило 1,4 раза. Этот факт свидетельствует о возможности злоупотреблений со стороны маргинально настроенного населения, ведь социальные выплаты в данном случае превышают трудовые доходы. Под действием современной пронаталистической политики происходит некоторое повышение рождаемости, однако неизвестно, среди каких категорий населения увеличивается численность детей. Вызывает беспокойство увеличение количества детей в так называемых маргинальных слоях населения, т.е. у лиц с низким образовательным уровнем, безработных и социально неблагополучных граждан.

Для достижения устойчивых показателей рождаемости важно сочетание монетарного стимулирования рождаемости и других мер социально-демографической политики, направленных на решение неотложных проблем молодых семей — обеспечение жильем, создание возможностей сочетания материнства и трудовой деятельности (учебы), развитие сети дошкольных учебных заведений (как государственной, так и частной формы собственности) и др.

Ключевые слова: пронатализм, стимулирование рождаемости, демографический кризис, демографическая политика, коэффициент рождаемости, монетарный пронатализм.

V.P. Dumanska

MONETARY PRONATALISM: PERFORMANCE EVALUATION

Practically all countries of the world used money to encourage childbirth at some stage of their development. Soviet Union, began to resort to monetary pronatalism, but the birth rate incentives of the second half of 1980 resulted in only short-term increase in the number of newborns.

Since 2005, the monetary pronatalism became the dominant trend of population policy in Ukraine as a result of the introduction of substantial financial assistance at birth. As a result of these measures the birth rate indicators have improved, namely: the number of births increased from 426 thousand children in 2005 to 502 thousand in 2011, the birth rate has increased from 1.21 to 1.45, respectively. However, we stress that such results were achieved not only through the use of monetary instruments — during this period the numerous generation of women born in the second half of 1980's entered child-bearing age. Increasing living standards also had a positive impact on reproductive behavior of the population.

Year after year the amount of assistance at birth is increasing in Ukraine, i.e. the “price” of a child for the national budget increases. Our calculations show that, on average, public spending per infant has increased 6-fold since 2005, while the number of newborns during this period has grown only by 17%.

Assistance at childbirth has evolved in our country from a pronatalist instrument into a component of social security. Author's calculations indicate that in 2005 government payments at first birth were almost 2 times higher than the minimum wage, in 2011 this excess was 1.4 times. This fact suggests the possibility of abuse by marginal minded population, because welfare payments in this case exceed labor incomes. Under the influence of modern pronatalist policy a slight increase in birth rate is observed, but it is unknown which category of the population is increasing the number of children. The increase in the number of children in the so-called marginalized sectors of the population, i.e. those with a low educational level, unemployed and socially disadvantaged people, is a cause for concern.

In order to achieve sustainable birth rates the combination of monetary stimulus of childbirth and other measures of socio-demographic policies aimed at addressing the urgent problems of young families — housing, creation of opportunities for combining motherhood and work (study), development of pre-school educational institutions (both public and private), etc. is important.

Key words: pronatalism, childbirth stimulation, demographic crisis, demographic policy, birth rate, monetary pronatalism.

УДК 314.37

Б.О. КРИМЕР,

канд. екон. наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: borris7@meta.ua

ДЕМОГРАФІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДОПОМОГИ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ

Стаття присвячена дослідженню впливу запровадження допомоги при народженні дитини на тенденції народжуваності в сучасних умовах. Розглядаються зміни у перебігу процесів народжуваності в період після запровадження допомоги та істотного збільшення її розміру, вплив допомоги при народженні на зменшення майнової нерівності, соціологічний вимір впливу допомоги на дитородні орієнтації.

Ключові слова: народжуваність, допомога при народженні дитини, сімейна політика, дитородні орієнтації.

Актуальність теми. Питання впливу фінансових інструментів сімейної політики на демографічні тенденції набуває неабиякої актуальності в умовах сучасної України, коли вже минув деякий час після запровадження значної допомоги при народженні дитини, й помітні певні позитивні зрушення в народжуваності населення. Оскільки каталізатором змін у сімейній політиці України стала затяжна демографічна криза, результати цих змін також потребують оцінки саме в демографічному контексті. Дослідження демографічних наслідків запровадження допомоги при народженні дитини є необхідною передумовою для прийняття нових демополітичних рішень.

Аналіз останніх досліджень. Вплив різноманітних компонентів сімейної політики на народжуваність досліджується в роботах численних зарубіжних учених, зокрема таких, як Г. Беккер, П. Макдоналд, Д. Коулмен, Р. Лестег, Д. Ван де Каа, А. Готьє, В.Н. Архангельський, Е.М. Щербакова, А.Г. Вишневський. Серед вітчизняних науковців питання трансформації динаміки народжуваності під впливом демополітичних змін піднімалися у роботах В.С. Стешенко, І.О. Курило, С.Ю. Аксьонової. Отримані результати часто суперечливі, проте більшість дослідників сходиться на думці, що фінансові інструменти сімейної політики мають деякий позитивний вплив на перебіг процесів народжуваності.

Метою даної статті є дослідження впливу значного підвищення розміру матеріальної допомоги при народженні дитини на народжуваність.

© Б.О. КРИМЕР, 2013

Виклад основного матеріалу. Допомогу при народженні дитини, як вид соціальної допомоги, запроваджено в Україні ще у 1993 році, відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [1]. Проте в той час економічна криза та гіперінфляція нівелювали будь-які соціальні ініціативи керівництва країни, й тривалий час обсяги допомоги були на вкрай низькому рівні. Впродовж 1990-х років, поряд із соціальними проблемами бідності сімей з дітьми, країну охопила й демографічна криза, що виявилась у значному падінні рівня народжуваності та відчутній депопуляції.

На межі тисячоліть народжуваність в Україні була на наднизькому рівні – сумарний показник народжуваності становив близько однієї дитини на жінку, що було одним з найнижчих значень цього показника серед країн Європи та світу. З 2001 року рівень народжуваності змінив тенденцію падіння на позитивну динаміку, однак, темпи зростання були вкрай повільними. Поєднання демографічної кризи із невирішеними проблемами бідності сімей з дітьми спонукали до пошуку шляхів вирішення цих питань шляхом активізації сімейної політики.

Починаючи з 2005 року, допомога при народженні дитини в Україні виплачується в досить значних обсягах [2]. За цей час допомога кілька разів зростала та досягла надзвичайно високого, навіть за європейськими мірками, рівня (якщо з 01.01.2004 р. розмір одноразової допомоги при народженні дитини становив 684 грн., то з 01.04.2005 р. сума склала 8497 грн.). Також змінювалась схема її надання: у 2008 році відбулась диференціація обсягу виплат за черговістю народження дитини, а з 2011 року обсяг допомоги розраховують залежно від прожиткового мінімуму й, відповідно, з того часу її обсяг систематично зростає (сума допомоги кратна 22 розмірам прожиткового мінімуму при народженні першої дитини, 45 розмірам – при народженні другої, й 90 розмірам – при народженні третьої і дітей наступних черговостей). З 2011 року відбулась також деяка пролонгація виплат у часі, після чого допомога набула вигляду, фактично, проміжного варіанта між одноразовим грантом при народженні дитини та системою тривалого сприяння батькам з дітьми.

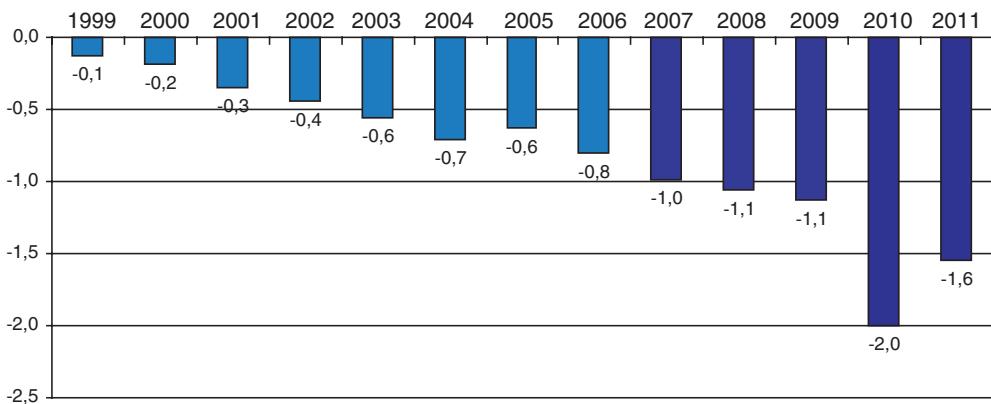

Рис. 1. Внесок допомоги сім'ям з дітьми у Джині-коефіцієнт, %

Джерело: складено на основі розрахунків працівників ІДСД НАН України.

Матеріальна допомога при народженні дитини та в перші роки її життя стала вагомим інструментом соціальної та сімейної політики, що дає можливість позитивно вплинути на матеріальне становище сімей з дітьми. Внесок державної допомоги сім'ям з дітьми у боротьбу з бідністю та майновою нерівністю, зокрема, прослідковується по динаміці вкладу даної допомоги у Джині-коефіцієнт (рис. 1). Починаючи з 2006-го року, внесок допомоги сім'ям з дітьми у послаблення майнової нерівності постійно зростає. Найбільш відчутним цей внесок був у 2010 році після чергового розширення обсягу виплат.

Оскільки передумовою активізації сімейної політики виступила демографічна криза, то й мета, відповідно, полягала у сприянні дітородній активності населення, що впливає з законодавчих актів, які регулюють загалом сімейну політику України. Це простежується за реалізацією Указу Президента України «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» від 03.01.2002 р [3] та Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року [4]. Отже, основною оцінкою ефективності допомоги при народженні дитини має бути саме демографічний вимір.

Безумовно, останнє десятиліття характеризується зростанням народжуваності та постійним скороченням природного убутку населення, який у кількох областях навіть змінився незначним природним приростом. Це дає змогу говорити про «пом'якшення» демографічної кризи. Такий розвиток демографічних процесів породжує уявлення щодо неабиякої ефективності допомоги при народженні дитини, проте питання її внеску у дане зростання залишається дискусійним, оскільки вплив інших об'єктивних чинників зростання народжуваності неможливо ігнорувати. Зокрема, слід згадати про такі чинники: реалізація відкладених під час економічної кризи 1990-х рр. народжень у посткризовий період, трансформація вікової моделі народжуваності й реалізація відкладених у попередні роки народжень у пізніші періоди життя, зростання кількості жінок найактивнішого репродуктивного віку у зв'язку з входженням до нього більш широких, ніж попередні, поколінь 1982–1989 рр. народження. Не слід забувати також, що зростання народжуваності після 2000 р. відбувалось в усіх країнах Європи, що говорить про наявність певних загальноєвропейських факторів впливу, ще до кінця не вивчених. Існування такої значної сукупності чинників змушує обережно говорити про вплив виплат при народженні дитини на приріст народжуваності, проте наявність такого впливу теж простежується за зрушеннями у демографічних показниках.

Найбільш відчутне зростання сумарного показника народжуваності припало на період між значним підвищенням допомоги при народженні дитини у 2005 році та фінансово-економічною кризою 2008–2009 рр, після чого тенденція зростання сумарного показника народжуваності змінилась його стабілізацією на досягнутому рівні.

Ланцюгові темпи приросту сумарного показника народжуваності досягали максимальних значень у 2006–2008 рр. Як результат – помітно зменшився природний убуток населення. Незважаючи на це, наразі все ще маємо природний убуток населення, хоча й значно менший, ніж десятиліття тому. І загалом ситуація свідчить про те, що вирішити це питання лише в площині пронаталістської політики навряд чи вдасться.

У короткостроковому періоді, безумовно, ми спостерігаємо зростання дітородної активності, деякою мірою стимульоване допомогою при народженні дитини. Якщо до 2008 року ще можна говорити про компенсаційний підйом народжуваності після падіння 1990-х рр., викликаного відтермінуванням дітонародження під впливом соціально-економічних катаклізмів та у результаті трансформації вікової моделі народжуваності, то до кінця десятиліття компенсаційний потенціал вичерпався. Про-

довження зростання показників народжуваності останніх років уже більшою мірою можна обґрунтувати повнішою реалізацією дітородних установок, середовище для якої покращилось, зокрема, під впливом матеріальної допомоги при народженні.

Якщо порівнювати з іншими країнами Європи, то Україна наразі має значення сумарного показника народжуваності, дещо нижчі від середньоевропейського рівня. Хоча народжуваність зростала практично в усіх європейських країнах, приріст її в Україні відбувався дещо значнішими темпами. Протягом останніх кількох років сумарний показник народжуваності в Україні (а також у Чехії та Росії) виріс більш істотно, ніж в інших країнах Європи з низькою народжуваністю (рис. 3). Якщо на початку десятиліття ці країни характеризувалися найнижчою народжуваністю, то в кінці десятиліття вони випередили за її рівнем більшість країн Східної, Центральної та Південної Європи. Варто згадати, що саме в цих країнах найбільшою мірою активувалася сімейна політика в минулому десятилітті, й таку динаміку можна вважати одним з її позитивних наслідків у короткотривалому періоді.

У період між 2000 і 2005 роками (до значного підвищення допомоги при народженні дитини) народжуваність зростала нерівномірно по території України. Позитивну динаміку показників народжуваності країни значною мірою забезпечувало кілька регіонів (а саме – м. Київ, Київська, Одеська, Запорізька, Донецька, Дніпропетровська, Харківська області та АРК). А у решті регіонів зростання народжуваності було або незначним, або його не було. Пояснити це можна, з одного боку, специфічною статеві-віковою структурою цих регіонів, сформованою під впливом трудової міграції молоді у великі міста й кращими можливостями заробітку та забезпечення сім'ї і дітей, з другого – нижчим «дном» падіння сумарного показника народжуваності впродовж попереднього десятиліття, що спровокувало більш відчутний компенсаційний підйом.

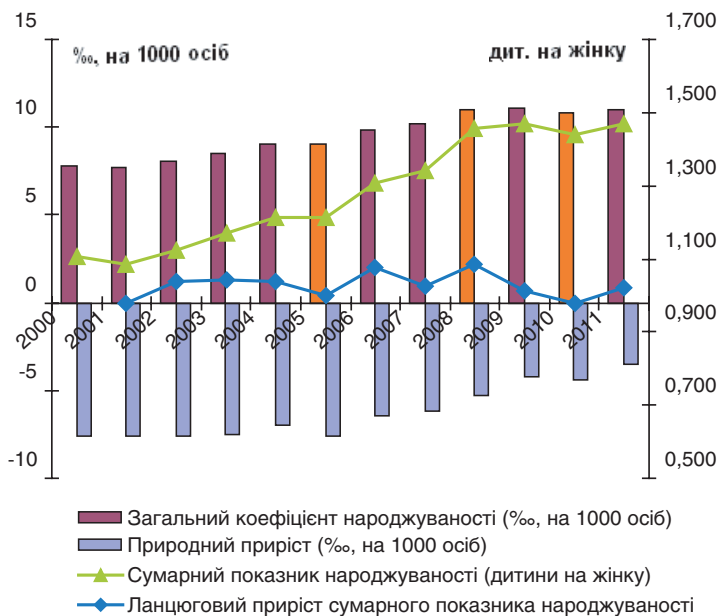

Рис. 2. Динаміка показників народжуваності у 2000–2011 рр.

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

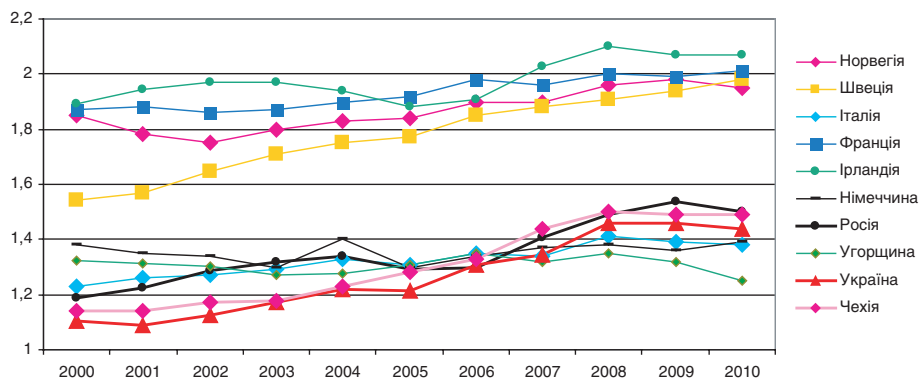

Рис. 3. Динаміка сумарного показника народжуваності в Україні та країнах Європи в 2000–2010 рр., дитини на жінку

Джерело: складено на основі даних Eurostat.

У період з 2005 по 2008 роки, після значного підвищення допомоги при народженні дитини, приріст сумарного показника народжуваності відбувався вже рівномірно по всій території України, включно з тими областями, де до цього не спостерігалось приросту народжуваності. Тому можна припустити, що підвищення допомоги при народженні дитини сприяло прискореній реалізації дітороджень.

Підвищення допомоги у 2008-му році відбулося незадовго до фінансово-економічної кризи 2008–2011 рр., й тому мало менш відчутний позитивний вплив на матеріальне становище сімей з дітьми, у зв'язку з погіршенням загальної економічної ситуації. Відповідно, незважаючи на зростання допомоги при народженні, говорити про істотне поліпшення економічних умов дітородної активності не доводиться. Приріст народжуваності після 2008 року відбувався значно меншими темпами й відчутним він був лише у кількох областях.

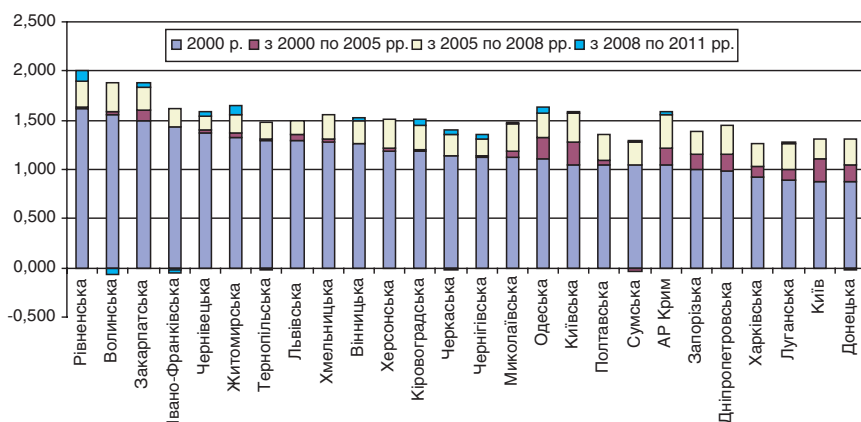

Рис. 4. Динаміка сумарного показника народжуваності за регіонами України 2000–2011 рр., дитини на жінку

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

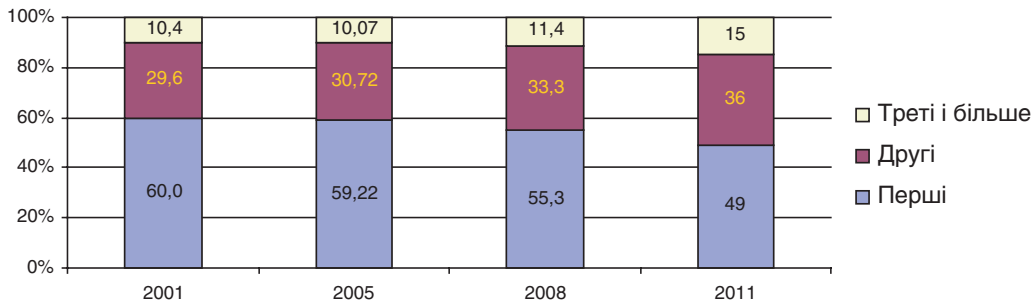

Рис. 5. Структура народжуваності України за черговістю 2001–2011 рр.

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

Після 2005-го року помітно зростали частки народжень других, третіх та наступних черговостей. У контексті існуючих дітородних орієнтацій, згідно з якими бажана кількість дітей – на рівні 1,9 дитини, це надзвичайно важливе досягнення. Відповідно, частина населення змогла реалізувати свої дітородні орієнтації щодо народження більшої кількості дітей.

Аналіз структури народжуваності до та після значного підвищення допомоги при народженні дитини свідчить, що після 2005 року прискорилися темпи зростання частки других народжень та частки третіх і наступних народжень. Після 2008 року зростання даних показників продовжилось більш відчутними темпами. Оскільки за сучасних умов більшість населення орієнтується саме на дводітну сім'ю, зростання питомої ваги других народжень свідчить також про систематичне збільшення кількості осіб, що повністю задовольнили свої дітородні установки. Це можна вважати виразом позитивного впливу допомоги при народженні дитини на дітородну поведінку населення.

Найвідчутніший приріст частки других народжень спостерігався у найбільш кризових, з точки зору демографії, регіонах Сходу, Півдня та Центру України, починаючи з 2001 року. Приріст 2005–2008 та 2008–2011 рр. є більш істотним, проте відмінність не значна. Якщо у 2001 році частка дітей другої черговості областей Західної України на 12% перевищувала даний показник у самих депресивних регіонах, то в останні роки вона є більш-менш рівною в усіх регіонах країни. Пов'язати це можна з глибшим «дном» падіння сумарного показника народжуваності й, відповідно, відчутнішим компенсаційним підйомом, а також відмінностями соціального середовища регіонів України.

Приріст частки третіх і наступних народжень спостерігався рівною мірою по всій країні, причому найбільш відчутним він був між 2008 та 2011 рр. Іншими словами, в період фінансово-економічної кризи в Україні відбувалось відчутне зростання саме третіх та наступних народжень. Водночас це період після запровадження ранжування гранту при народженні за черговістю народжень, у результаті якого зросла саме матеріальна підтримка дітей «високих» черговостей народження. Це опосередковано доводить, що надання матеріальної допомоги при народженні дитини сприяло повнішій реалізації дітородних орієнтацій населення. За даним показником істотні відмінності між регіонами збереглися й дотепер – значення частки коливаються від 8% у Києві та Харківській області до 30% у Рівненській області.

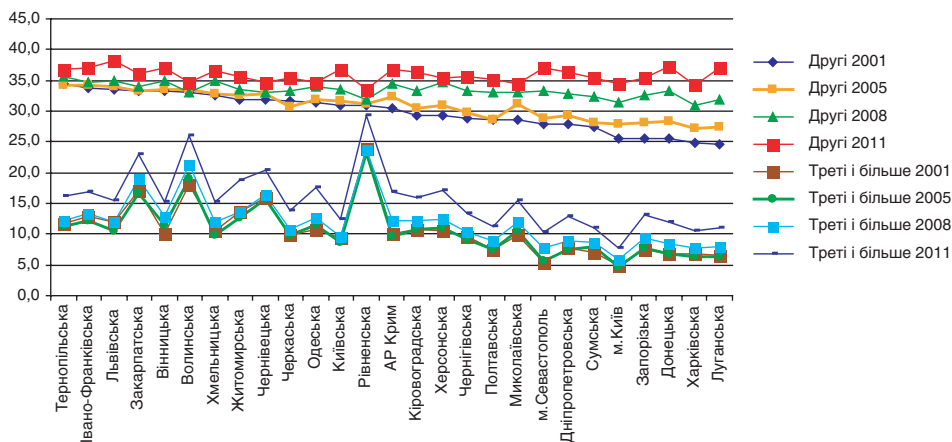

Рис 6. Динаміка частки других та третіх і більше дітей у структурі народжуваності за регіонами України в 2001 – 2011 рр., %

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

Зростання народжуваності є важливою ціллю сімейної політики України, на-самперед, у контексті наявної депопуляції. Проте, оцінюючи подальші перспективи розвитку як сімейної політики України у цілому, так і матеріальної допомоги при народженні дитини зокрема, варто розуміти, що це не єдиний шлях боротись із депопуляцією.

Якщо проранжувати країни Європи за рівнем народжуваності, то стане помітно, що є ряд країн, значення сумарного показника народжуваності яких знаходиться на нижчому рівні, ніж в Україні, і які, при цьому, мають природний приріст населення (Польща, Іспанія, Словаччина). Значна кількість країн, де спостерігається природний приріст населення, мають рівень народжуваності співвідносний з українським, або не істотно вищий (Австрія, Чехія, Словенія, Македонія). Доцільно зауважити, що ряд східноєвропейських країн перебуває у схожому з Україною становищі, зокрема Росія, Хорватія, Білорусь, Болгарія. Отже, заходи щодо подолання депопуляції потрібно здійснювати не лише в царині народжуваності, а також боротись із високим рівнем смертності в Україні. Це зауваження особливо актуалізується в контексті тривалого зростання народжуваності (яке має свої потенційні межі) й очікування подальшого негативного впливу на динаміку народжуваності статеві-вікової структури країни.

Певну інформацію для оцінки ефективності сімейної політики України та впливу допомоги при народженні дитини на народжуваність дають дослідження соціологічного характеру, що аналізують думки населення щодо ролі тих чи інших інструментів сімейної політики. На важливості застосування саме соціологічного підходу у дослідженні результатів сімейної політики наголошує, зокрема, В.Н. Архангельський [5]. Результати досліджень 2008, 2009 та 2010 рр. [68] свідчать, що частка опитаних, які відзначили вплив матеріальної допомоги на свої дітородні плани, є стабільною на рівні 12–14%. Цю цифру можна вважати максимально можливим значенням внеску виплат у приріст народжуваності останніх років. У цілому вплив на дітородні плани істотного підвищення одноразової допомоги при народженні може бути оцінений як доволі незначний. Переважна більшість

(87,4%) опитаних у 2009 році заявили, що допомога ніяким чином не вплинула на їхні дітородні наміри. Щодо тих, на кого значна матеріальна допомога при народженні дитини таки вплинула, то 5,8% від усіх респондентів вже народили дитину протягом періоду, що минув з часу її запровадження, 4,7% – планують народити через 2–3 роки, 1,1% – чекають на народження дитини наступного року і 0,9% – очікують на цю подію вже в поточному році.

Серед можливих чинників, які могли б сприяти зростанню народжуваності, суттєво виділився один: 68,4% респондентів вважають, що підвищенню народжуваності сприятиме зростання рівня оплати праці, 41,5% виділяють поліпшення житлових умов сімей з дітьми. А от збільшення одноразової допомоги при народженні дитини як чинник впливу на дітородну поведінку визнало тільки 26,9% населення (запровадження щомісячної допомоги сім'ям на дітей – 24,7%, запровадження вагомих податкових пільг сім'ям з дітьми – 21,4%).

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати позитивні зміни в динаміці та структурі народжуваності, які відбулися в короткотривалі періоди після впровадження та нарощування допомоги при народженні дитини. Зросла інтенсивність дітородження та збільшились частки дітей високих категорій у загальній структурі народжуваності. Позитивні тенденції у народжуваності дали можливість зменшити депопуляцію та «пом'якшити» демографічну кризу. Наскільки зростання народжуваності викликане спровокованими змінами в календарі народжень, та як відобразилась активізація сімейної політики на народжуваності реальних поколінь – достовірно визначити можна буде тільки в майбутньому, з повним завершенням дітородної активності сучасних поколінь молодих людей. Очікувати будь-яких суттєвих зрушень у народжуваності як результат застосування виключно фінансових пронаталістських заходів не доводиться – про це свідчить як весь досвід реалізації сімейної політики, так і те, що такі заходи лише частково відповідають уявленням населення щодо шляхів подолання перешкод для народження дитини. Суттєвими перешкодами для реалізації дітородних намірів є низькі трудові доходи населення та житлові проблеми, розв'язання яких є найбільш актуальним завданням сімейної політики України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про державну допомогу сім'ям» від 21.11.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2005 рік” та деяких інших законодавчих актів України» від 25.03.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2505-15>
3. Указ Президента України «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» від 03.02.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2002>
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року» від 24.06.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-п>
5. *Архангельский В.Н.* Методологические вопросы исследования детерминации демографических процессов // Детерминация демографических процессов. Сборник статей. – Москва: МАКС-Пресс, 2012. – С. 113–124.
6. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні / [Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, О.М. Балакірева та ін.]. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

7. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / [Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.Г. Бялковська та ін.]. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
8. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.02.2013 р.

Б. А. Кример

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ВВЕДЕНИЯ ПОМОЩИ ПРИ РОЖДЕНИИ РЕБЕНКА

Вопрос влияния финансовых инструментов семейной политики на демографические тенденции приобретает особенную актуальность в условиях современной Украины, когда уже прошло некоторое время после введения значительной помощи при рождении ребенка, и заметны определенные позитивные сдвиги в рождаемости населения. Материальная помощь при рождении ребенка также ощутимо влияет на преодоление имущественного неравенства.

Вопрос вклада помощи при рождении ребенка в рост рождаемости остается дискуссионным, поскольку влияние других объективных факторов роста рождаемости невозможно игнорировать, в частности – трансформацию возрастной модели рождаемости, посткризисный компенсационный подъем и вхождения в активный детородный возраст широких поколений 1980-х годов рождения.

В последнее десятилетие в Украине возросла интенсивность деторождения и увеличились доли детей высоких категорий в общей структуре рождаемости. Позитивные тенденции в рождаемости позволили уменьшить депопуляцию и «смягчить» демографический кризис. Наиболее ощутимый рост суммарного показателя рождаемости пришелся на период между введением весомой помощи при рождении ребенка в 2005 году и финансово-экономическим кризисом 2008–2009 гг. В период с 2005 по 2008 года прирост суммарного показателя рождаемости происходил повсеместно по территории Украины, включая те области, где до этого не наблюдалось прироста рождаемости. Рост рождаемости после 2008 года происходил значительно меньшими темпами, и ощутимым он был лишь в нескольких областях. Наибольший прирост доли второго рождения наблюдался в наиболее кризисных, с точки зрения демографии, регионах Востока, Юга и Центра Украины. Прирост же доли третьего и последующих рождений наблюдался в равной степени по всей стране, причем, наиболее ощутимым он был между 2008 и 2011 гг.

Результаты исследований 2008, 2009 и 2010 гг. свидетельствуют, что часть опрошенных, отметивших влияние материальной помощи на свои детородные планы, стабильно находится на уровне 12–14%. Можно констатировать положительные изменения в динамике и структуре рождаемости, которые произошли в краткосрочные периоды после внедрения и наращивания помощи при рождении ребенка. Насколько рост рождаемости вызван спровоцированными изменениями в календаре рождений, и как отразилась активизация семейной политики на рождаемости реальных поколений – достоверно определить можно будет только в будущем, по полному завершению детородной активности современных поколений молодых людей.

Ключевые слова: рождаемость, помощь при рождении ребенка, семейная политика, детородные ориентации.

В.О. Кример

DEMOGRAPHIC RESULTS OF INTRODUCTION OF MATERNITY GRANTS

The issue of impact of family policy financial instruments on demographic trends is of particular relevance in Ukraine, because some time has passed since the introduction of significant assistance at birth and there have been some positive changes in the population birth rate. Maternity grant at birth also significantly assists in overcoming income inequality.

The contribution of maternity grants to the increased birth rate remains a debatable issue, since the effect of other objective birth rate factors cannot be ignored, in particular – the transformation of birth

rate age model, the post-crisis compensational recovery and entry into active childbearing age of broad generations born in the 80s.

In the last decade the childbirth intensity and the proportion of children of high birthorders in overall birth rate have increased in Ukraine. Positive trends in birth rates have reduced the depopulation and “softened” the demographic crisis. The most significant growth in the total birth rate took place in the period between the introduction of significant maternity grant in 2005, and the financial crisis of 2008–2009. In the period from 2005 to 2008, the increase in the total birth rate occurred throughout the territory of Ukraine, including the areas where there was no previous birth rate increase. After 2008 birth rate has been increasing slowly, and only in few areas. The largest increase in the share of the second birth was observed in the most crisis regions, East, South and Center of Ukraine. Increase of the share the third and subsequent births was observed equally across the country, most noticeably, between 2008 and 2011.

The results of surveys in 2008, 2009 and 2010 indicate that the share of the respondents who indicated the influence of material assistance on their childbearing plans are stably at 12–14%. Positive changes have occurred in the dynamics and structure of birth rate in the short term after the introduction and increase of maternity grants. How much have the changes in the calendar of births impacted the birth rate, and how will the intensification of family policy reflect on the birth rates of real generations – can be reliably determined only in the future, at full completion of childbearing activity of modern generations of young people.

Keywords: *birth rate, maternity grant, family policy, childbearing behavior.*

УДК 336.14(477)

О.В. МАКАРОВА,

д-р. екон. наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: makarova_h@ukr.net

ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ: ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

У статті розглянуто причини недостатньої ефективності програм соціальної підтримки в Україні, обумовлені як законодавчими вадами, так і організаційними (включаючи недосконалість методики визначення реальної нужденності претендентів на соціальну допомогу). Обґрунтовується необхідність впровадження нової моделі соціальної підтримки, основаної на комплексному наданні послуг щодо попередження нужденності сімей, їх матеріальної підтримки та реабілітаційних заходах.

Ключові слова: державна соціальна підтримка, соціальна допомога, адресність та ефективність соціальних програм; оцінювання нужденності.

Актуальність проблеми. Серед основних пріоритетів соціальної політики, безумовно, на передньому плані залишається виконання державних соціальних зобов'язань, і передовсім – забезпечення програм соціальної підтримки. Державна соціальна підтримка в Україні – складна та розгалужена структура, основними складовими якої є: програми соціальної допомоги сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям, житлові субсидії, соціальні пільги й соціальні послуги. Щороку близько 25% загального обсягу зведеного бюджету спрямовується на соціальний захист і соціальне забезпечення. За даними Обстеження умов життя домогосподарств України, майже 60% домогосподарств мають у своєму складі учасника хоча б однієї соціальної програми, серед яких найпоширенішими є програма пільг, якою охоплено близько половини всіх домогосподарств (46%) та комплекс допомог сім'ям з дітьми, що охоплюють понад третину сімей з дітьми (34%). Проте аналіз впливів програм на стан населення є досить неоднозначним. Викликає занепокоєння високий рівень бідності серед сімей з дітьми, поширення утриманських настроїв серед отримувачів допомоги та загального відчуття несправедливості у більшості населення.

Аналіз останніх досліджень. Серед найбільш відомих сучасних вітчизняних дослідників з проблем соціальної політики та соціальної підтримки населення можна назвати Балакіреву О., Гнибіденко І., Крентовську О., Куценко О., Лібанову Е., Ман-

дибуру В., Надточія Б., Новікову О., Палій О., Пищуліну О., Ткаченко Л., Черенько Л., Шульгу М., Якубу О. та ін., дослідження яких стосуються як загальних питань реалізації соціальної функції держави, так і оцінки окремих складових соціальної політики й соціального захисту населення, їх впливу на добробут та пошуку шляхів удосконалення.

Метою даної статті є виявлення причин недосконалості системи соціальної допомоги в Україні та обґрунтування нових підходів і можливих форм реалізації програм соціальної підтримки.

Виклад основного матеріалу. На програми соціальної підтримки витрачають значні бюджетні кошти, причому ці видатки постійно та швидко зростають (рис. 1). Високий і рівень охоплення населення соціальними програмами. Але постає питання: які соціальні результати мають ці програми, і чи беззаперечним є прагнення до подальшого нарощування соціальних виплат?

Адже залишається високим рівень бідності серед сімей з дітьми, і особливо страждають сім'ї з дітьми до 3-х років та багатодітні. При цьому заробітна плата далеко не завжди гарантує захист від бідності: сьогодні рівень бідності серед сімей, де всі дорослі працюють, становить понад 20% і не на багато відрізняється від загального значення по Україні (24%) – (рис. -2).

Отже, цілком зрозуміло, що занижений рівень оплати праці не сприяє економічній активності, і тому ми спостерігаємо значне поширення утриманських настанов та низьку активність нужденних щодо пошуку шляхів для виходу із скрутного становища власними силами.

Якщо аналізувати причини недостатньої ефективності програм соціальної підтримки, то слід сказати про вади у законодавстві, про недостатню адекватну оцінку нужденності при призначенні допомоги, а також ментальні чинники, зокрема – надто лояльне ставлення населення до соціального утриманства та випадків зловживань соціальною допомогою.

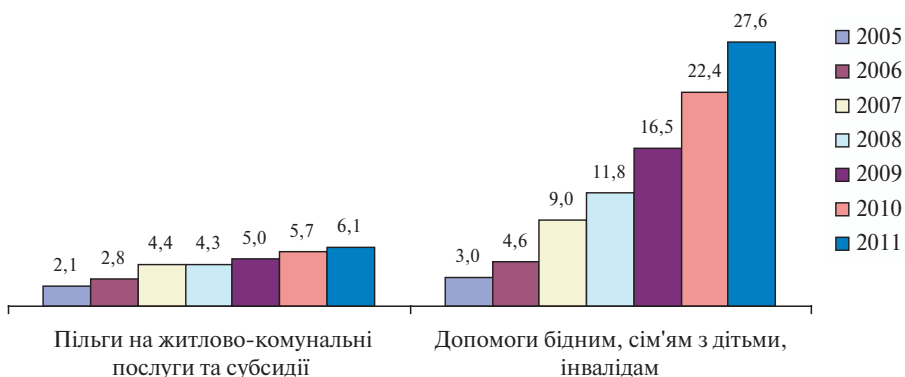

Рис. 1. Субвенції із соціального захисту населення, 2005–2011 рр., млрд грн.

Джерело: Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2011 рік / Щербина І.Ф., Рудик А.Ю., Зубенко В.В. та ін. USAID. – К.: Нора-Друк, 2011. – 96 с.

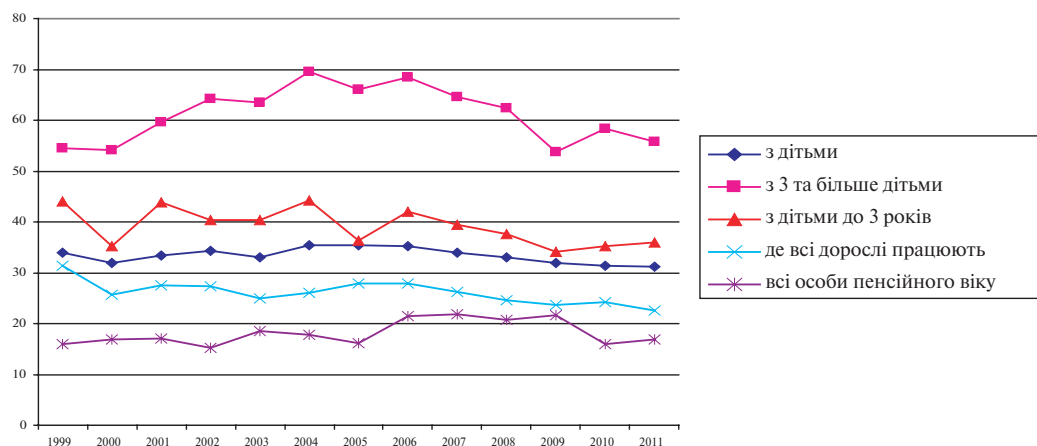

Рис. 2. Рівень відносної бідності серед деяких типів домогосподарств у 1999–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

Отже, інколи самі норми законодавства провокують поширення та закріплення утриманських настроїв. Наприклад, відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», право на допомогу на дітей одиноким матерям мають такі матері, які не перебувають у шлюбі, одинокі усиновлювачі, якщо у свідоцтві про народження дитини або документі про її народження, виданому компетентними органами іноземної держави, за умови його легалізації в установленому законодавством порядку (рішенні про усиновлення дитини), відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір), проведено в установленому порядку органом державної реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновлювача) дитини. Тобто це означає, що право на допомогу визначається не реальною нужденністю, а відсутністю запису про батька. І навіть наявність такого положення (далі за текстом Закону): «Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей одиноким матерям, не має» — також не враховує нужденності сім'ї та не передбачає можливості того, що батько, який не проживає з дитиною та матір'ю в одному приміщенні (і не веде спільного господарства) може повністю утримувати її. Отже, у цьому випадку законодавство не передбачає врахування матеріального стану осіб при призначенні допомоги, і таким чином створює законодавчі передумови для поширення соціального утриманства та штучного зростання явища «одинокого батьківства», та ще й за рахунок держави. І доказом того є стрімке зростання кількості одиноких матерів (рис. 3), яке відбулось після прийняття цього закону.

Про низьку активність пенних контингентів населення щодо пошуку виходу зі стану нужденності свідчить значна тривалість їх перебування у програмах соціальної допомоги. Серед отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям 67,8% є довготривалими учасниками програми (середній термін перебування у програмі складає 25 місяців); серед учасників програми соціальної допомоги одиноким батькам 84% є довготривалими (середній термін перебування — 5 років); серед учасників програми житлових субсидій майже 90% є довготривалими отримувачами.

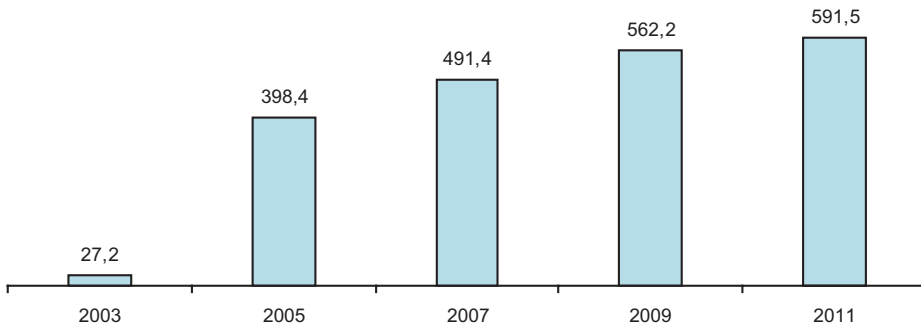

Рис. 3. Динаміка зміни чисельності одиноких матерів у 2003–2012 рр., тис. осіб

Джерело: за даними Міністерства соціальної політики України.

Таким чином, очевидно те, що грошова допомога не є найкращим видом підтримки, оскільки до бідності призводять інші причини: відсутність роботи або належної кваліфікації, втрата працездатності, важка хвороба (у т.ч. алкогольна або наркотична залежність), втрата майна або житла, неспроможність сім'ї повноцінно виконувати свої функції через поведінкові особливості (асоціальні прояви), і якщо не вживати спеціальних заходів подолання цих проблем, переважна частка отримувачів соціальної допомоги не набуває спроможності до самостійного виходу із ситуації нужденності.

Тому завданням соціальної підтримки має переміщення акцентів з надання грошової допомоги до заходів із соціального залучення, повернення до ринку праці та повноцінного самостійного життя. Профілактика бідності, протидія її поширенню та виникненню анклавів застійної бідності – один з найважливіших пріоритетів державної соціальної політики. Особливо соціально небезпечною є застійна бідність серед працездатного населення та сімей з дітьми. Саме ці контингенти мають бути у центрі уваги соціальних служб щодо проведення заходів соціальної адаптації, реабілітації та допомоги із працевлаштування.

За даними Типологічного дослідження отримувачів соціальної допомоги¹, значна частина респондентів мають проблеми з працевлаштуванням. Зокрема:

- серед сімей – отримувачів допомоги по догляду за дитиною до 3-х років 36,8% мають у своєму складі працездатних осіб, які не працюють, але хочуть знайти роботу. Основними причинами, що їм перешкоджають знайти роботу, називають: відсутність роботи на постійній основі (62,1%); низька заробітна плата (40,1%); відсутність роботи за спеціальністю (28,6%). Майже в кожній п'ятій родині (19,8%) непрацюючі працездатні не можуть знайти роботу через сімейні обставини. Серед всіх учасників соціальної програми 23,0% сімей погодилися б взяти участь у громадських роботах;
- 42,0 відсотки отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям мають у своєму складі працездатних осіб, які не працюють, але хочуть і не можуть знайти роботу через відсутність роботи на постійній основі (64,8%); низьку заробітну плату (35,2%); відсутність роботи за спеціальністю (27,3%). У 18,2% випадків непрацюючі працездатні не можуть знайти роботу із-за сімейних обставин. У громадських роботах погодилися б взяти участь 29,1% сімей.

¹ Дослідження проведено у рамках реалізації проекту «Удосконалення соціальної допомоги» Міністерства соціальної політики України, 2012 р.

- Серед отримувачів допомоги на дітей одиноким особам (матерям, удовам, удівцям, усиновителям) третина (33,3%) має у своєму складі працездатних осіб, які не працюють, але хочуть знайти роботу. Перешкоди для працевлаштування знову ж розподілилися таким чином: відсутність роботи на постійній основі (57,18%); низька заробітна плата (33,9%); відсутність роботи за спеціальністю (22,2%). Майже в кожній четвертій родині (24,92%) непрацюючі працездатні не можуть знайти роботу через сімейні обставини. погодилися б взяти участь в громадських роботах 23,1% сімей.

Однією з причин довготривалої бідності претендентів на соціальну допомогу є сформовані психологічні настанови на бідність. Як правило, такі люди абсолютно не вірять у власні сили, в те, що їх досвід та знання можуть бути затребувані; побоюються змін; не сподіваючись на власні сили, розраховують на допомогу з боку держави; проявляють життєву пасивність; мають занижену самооцінку. Особливо небезпечною така ситуація є у сім'ях з дітьми, оскільки дитина, яка виховується у бідній сім'ї, більш наражається на ризик бідності і в майбутньому дорослому житті.

Навіть такий традиційний вид соціальної допомоги, як допомога по догляду за дитиною до 3-х років впливає на психологічний стан її отримувачів, переважна більшість яких – це молоді жінки з вищою освітою. Так, за даними спеціального дослідження психологічних настанов бідності, проведеного у 2012 році у рамках проекту «Удосконалення соціальної допомоги» Міністерства соціальної політики України: «Соціальна ситуація, в яку потрапляє жінка з вищою освітою після народження дитини, спричиняє зниження рівня самооцінки, відчуття власної соціальної непотрібності, фінансової неспроможності та безперспективності. Крім того, рефлексивність як особистісна риса безпосередньо залежить від рівня освіченості людини. Тому період тимчасової соціальної незатребуваності люди з вищою освітою переживають гостріше. Більшою мірою отримувачі цього виду допомоги є носіями установки «Треба задовольнятися тим, що є» або «Головне – зберегти те, що є». Людина з такою установкою орієнтована не на активне примноження добробуту, а на пасивне збереження досягнутого. Можна припустити, що у період декретної відпустки, повністю зайнята піклуванням про свою дитину, жінка психологічно не орієнтована на досягнення кар'єрних та фінансових висот, тому і віддає перевагу такому уявленню про життя – «задовольнятися тим, що є, та зберегти надбане».

Дослідження підтверджують той факт, що сім'ї отримувачів соціальної допомоги відчувають труднощі не лише в економічному плані. Нерідко у таких сім'ях яскраво виражена втрата кількох сімейних функцій, і дуже часто це пов'язано з асоціальними формами поведінки членів сімей. Без зовнішнього втручання такі сім'ї не в змозі подолати труднощі, а втрата часу тут загрожує такими явищами, як соціальне відторгнення, погіршення здоров'я дітей (у тому числі – психічного) та формування у дітей схильності до асоціальних форм поведінки тощо. Зрозуміло, що у такій ситуації необхідна робота, спрямована на надання допомоги сім'ї, яку має надавати професійна служба комплексного супроводження. Дуже важливим щодо таких контингентів впровадження реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих або втрачених індивідами суспільних зв'язків та стосунків внаслідок порушення здоров'я, інвалідності, девіантної поведінки (особи, які страждають від наркоманії, алкоголізму тощо).

Організаційно, вадою є те, що комплекс соціальних допомог не являє собою стрункої системи, різні види підтримки не пов'язані один з одним, надаються за різними законами. Більшість допомог є категорійними і призначаються без урахування

реальної нужденності претендентів. І навіть адресні види підтримки (допомога мало-забезпеченим сім'ям і житлові субсидії) мають вади через недосконалість процедури визначення нужденності.

Отже, пропонується впровадження таких заходів, що сприятимуть соціальній адаптації та виходу із стану бідності:

1. Психологічна робота;
2. Програми профорієнтації для визначення можливостей працевлаштування або навчання (перенавчання);
3. Програми навчання та перенавчання для отримання достатньої кваліфікації;
4. Програми громадських робіт;
5. Програми працевлаштування;
6. Програми медико-соціальних послуг для кризових та неблагополучних сімей.

Доцільно роботу з клієнтами починати зі співбесіди з психологом для виявлення психологічних обмежень або можливостей самостійного виходу із ситуації. Далі визначають напрями соціальної підтримки та вибирають можливе супроводження:

- якщо в сім'ї/домогосподарстві заявників є працездатні непрацюючі особи, які мають професії, але не можуть знайти роботу, то пропонується послуги із працевлаштування, а тимчасово – участь у громадських роботах;
- в разі, коли для працевлаштування не вистачає кваліфікації, пропонується навчання або підвищення кваліфікації;
- якщо перший випадок (наявність кваліфікації) супроводжується проблемами зі станом здоров'я, заборгованістю із сплати за житло, відсутністю місця у дитячому закладі, то робота спрямовується, в першу чергу, на розв'язання цих проблем.

Між організаціями – співробітниками із супроводження має бути налагоджений інформаційний обмін та узгодження змін у статусі клієнтів.

Для впровадження заходів щодо соціальної адаптації та виходу із стану бідності необхідно розробити систему взаємодії інституцій, які будуть задіяні у процесі організації, безпосереднього надання послуг, організаційно-методичного забезпечення.

Однією з можливих організаційних форм впровадження заходів щодо соціальної адаптації вразливих сімей, виходу їх із стану бідності, шляхів повернення на ринок праці є Соціальний контракт або договір соціальної адаптації, що встановлює взаємні зобов'язання між отримувачами адресної соціальної допомоги та органом, уповноваженим для надання соціальної допомоги. Договір визначає те, що кожна зі сторін має зробити, щоб змінити стан отримувачів соціальної допомоги шляхом активізації потенціалу сім'ї з метою поступового її переходу до самозабезпечення.

Така модель соціальної роботи включає розробку програми індивідуальної соціальної адаптації – плану дій обох сторін договору соціальної адаптації, розробленого в результаті співбесіди та аналізу причин ситуації, яка склалася в сім'ї, виявлення потенційних можливостей отримувачів допомоги. У ході реалізації такої програми здійснюється соціальне супроводження контракту з боку фахівця із соціальної роботи для контролю над ситуацією та внесення коректив до програми (у разі необхідності).

Запропонована технологія є ринково-орієнтованою і спрямована на подолання соціального утриманства та активізації поведінки сімей щодо самостійного виходу із ситуації нужденності.

Подібну технологію застосовують вже кілька десятків років у багатьох країнах світу, нещодавно вона впроваджена у Російській Федерації. Незважаючи на певні проблеми її реалізації, в цілому вона досить успішно виконує завдання соціальної адаптації сімей та організації допомоги на якісно іншому рівні – не тільки як матеріальної підтримки, а й соціального залучення.

Крім того, обов'язково має бути удосконалена процедура виявлення реальної нужденності претендентів на соціальну допомогу. За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, близько 18% сукупного доходу домогосподарств не враховується за діючих правил визначення доходу для призначення соціальної допомоги². Це обумовлено як проблемами методичного характеру (складність оцінки доходу від землі, сільськогосподарської діяльності тощо), так і поширенням «тіньової» зайнятості серед населення.

Таким чином, мають бути розроблені й застосовані більш досконалі методи оцінювання доходу, у тому числі із використанням непрямих методів оцінювання, проведення обстежень умов життя та перевірок реального стану нужденності серед претендентів на соціальну допомогу, розширення повноважень і ролі соціального інспектора.

Висновки. Впровадження нових підходів до надання соціальної підтримки є логічним продовженням державної політики України щодо удосконалення системи соціальної допомоги. Основною ідеєю нововведень має бути комплексний підхід до надання підтримки, що має більш точно враховувати реальну нужденність претендентів: рівень їх матеріального забезпечення, наявність проблем соціально-психологічного або медичного характеру, потреб у додатковій освіті або працевлаштуванні тощо. Організаційною формою соціальної підтримки може бути соціальний контракт між соціальними службами-надавачами підтримки та реципієнтами допомоги, у рамках якого мають складатись та реалізовуватись програми індивідуальної підтримки сімей із застосуванням комплексних видів допомоги. Очікуваними результатами від впровадження має бути посилення дієвості і адресності соціальної підтримки, сприяння формуванню у населення активної життєвої позиції щодо виходу із стану нужденності; профілактика соціального відторгнення та протидія потраплянню сімей у кризовий стан.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали, підготовлені фахівцями Українського Центру соціальних реформ у рамках надання консультативних послуг з проекту «Удосконалення соціальної допомоги» Міністерства соціальної політики України.
2. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 5, ст. 21.
3. Сайт Державної служби статистики України: www.ukrstat.gov.ua

Стаття надійшла до редакції журналу 17.01.2013 р.

² Згідно з Методикою обчислення сукупного доходу сім'ї, що затверджена спільним наказом Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства фінансів України, Державного комітету статистики України, Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України № 86/202/524/455/3370 від 15.11.2001 «Про затвердження Методики для всіх видів соціальної допомоги»/ <http://zakon2.rada.gov.ua>

Е. В. Макарова

ПРОГРАММЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ: ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ И ПУТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Среди приоритетов социальной политики Украины на первом плане остается реализация программ социальной поддержки. По данным Обследования условий жизни домохозяйств, около 60% из них охвачены каким-либо видом социальной поддержки. Наиболее распространенной является программа льгот, которой пользуется почти половина домохозяйств. Однако оценка действенности программ показывает неоднозначные результаты: остается высоким уровень бедности семей с детьми (и особенно с детьми до 3-х лет и многодетных), в то время как уровень зарплат не гарантирует защиты от бедности. С другой стороны – наблюдается распространение иждивенческих настроений и низкая активность относительно поиска самостоятельного выхода из сложной ситуации.

Недостаточная эффективность программ социальной поддержки обусловлена как несовершенством законов, так и трудностями адекватной оценки нуждаемости претендентов на социальную помощь.

По-видимому, денежная помощь является не наилучшим видом защиты от бедности, поскольку не устраняет ее причины, среди которых основными являются: отсутствие работы или подходящей квалификации, потеря трудоспособности, тяжелое заболевание, потеря имущества или жилья, а также неспособность семьи полноценно выполнять свои функции. Поэтому акценты социальной политики должны быть перенесены от предоставления материальной помощи к осуществлению мер по социальному включению, возвращению на рынок труда и к полноценной самостоятельной жизни. Согласно данным обследований³, значительная часть получателей пособий имеют проблемы с трудоустройством. В частности, почти в 40% случаев среди семей- получателей помощи по уходу за ребенком до 3-х лет и помощи малообеспеченным семьям в составе семей есть неработающие трудоспособные лица, желающие найти работу. Основными причинами, которые препятствуют трудоустройству, были названы: отсутствие постоянной работы или работы по специальности; низкая заработная плата. Почти в каждой пятой семье в качестве причины называли семейные обстоятельства.

Одной из причин длительной бедности претендентов на пособия являются сформированные психологические установки бедности. Как правило, такие люди абсолютно не верят в собственные силы, в то, что их опыт и знания могут быть востребованы; опасаются изменений; не надеясь на собственные силы, рассчитывают на помощь государства; проявляют жизненную пассивность; имеют заниженную самооценку. Особенно опасной такая ситуация является для семей с детьми, поскольку ребенок, воспитывающийся в бедной семье, подвергается большому риску бедности и в дальнейшей – взрослой жизни.

Даже такой традиционный вид помощи, как пособие по уходу за ребенком до 3-х лет влияет на психологию получателей. Социальная ситуация, в которую попадает женщина после рождения ребенка, провоцирует снижение уровня самооценки, ощущение собственной социальной ненужности, финансовой неспособности и бесперспективности.

Исследования подтверждают тот факт, что семьи получателей социальной помощи ощущают не только материальные трудности. Неудачно в таких семьях наблюдается утрата сразу нескольких функций, и очень часто это связано с асоциальным поведением членов семей. Без внешнего вмешательства они не в состоянии преодолеть трудности, а потеря времени в таких случаях представляет немалую опасность для здоровья и развития детей, а также может привести к криминальным последствиям. Очевидно, что в такой ситуации необходимо комплексное сопровождение семьи профессиональной службой. Комплексные меры поддержки и социальной адаптации должны включать психологическую работу, профориентацию и обучение, программы общественных работ и трудоустройства, предоставления медико-социальных услуг. Возможной формой реализации социальной поддержки является *Социальный контракт* между получателями социальной помощи и органом, уполномоченным ее предоставлять. Такая модель предусматривает разработку программ индивидуальной поддержки – плана действий с обеих сторон договора.

³ Например, Типологическое исследование получателей социальной помощи, проведенное в рамках реализации проекта Министерства социальной политики Украины «Усовершенствование социальной помощи», 2012.

Подобная технология применяется уже несколько десятков лет во многих странах мира, не так давно такая практика была внедрена в Российской Федерации. И несмотря на определенные недостатки в опыте применения, в общем, ее результаты оценивают позитивно как оказание поддержки на качественно ином уровне – не только как материальной помощи, но и социального включения.

Кроме того, обязательно должна быть усовершенствована процедура выявления реальной нуждаемости претендентов на социальную помощь, поскольку сейчас около 18% совокупного дохода домохозяйств не учитывается при определении права на помощь. Это обусловлено как проблемами методического характера (например, сложность оценки дохода от земли и сельскохозяйственной деятельности), так и распространением «теневой» занятости среди населения. Таким образом, должны быть применены более совершенные методы оценивания дохода, в том числе – косвенные, а также проведение обследований состояния нуждаемости среди претендентов на социальную помощь, расширение полномочий и укрепление статуса социального инспектора.

Ключевые слова: государственная социальная помощь, адресность и эффективность социальных программ, социальная поддержка, оценивание нуждаемости.

O.V. Makarova

SOCIAL SUPPORT PROGRAMS: EVALUATION OF RESULTS AND WAYS OF IMPROVING

Among the main components of the social policy of Ukraine the implementation of social support programs remains a priority. According to the survey of household living conditions, about 60% of households are covered by some type of social assistance. The privileges program, used by almost half of households, is the most common. However, assessment of impact of programs shows varied results: there is still a high poverty level among families with children (especially with children under the age of 3 and large families) while the level of wages does not guarantee poverty protection. On the other hand – propagation of paternalist mentality and little activity in seeking independent ways out of difficult situations are observed. Insufficient effectiveness of social assistance programs is caused by the legislation imperfection and the difficulties of adequate needs assessment of applicants for social assistance.

Apparently, financial assistance is not the best kind of poverty protection, because it does not eliminate its reasons, among which the main are: absence of suitable work or qualification, disability, serious illness, property or housing loss and inability of family to carry out its functions adequately.

Therefore, the emphasis of the social policy should be shifted from material assistance assignment to the implementation of social inclusion measures, return to the labor market and independent living. According to the survey⁴, most of the recipients have problems with employment. Particularly, almost 40% of the families that receive childcare assistance (children under the age of 3) and low-income family assistance, include unemployed and able-bodied individuals who want to find work. The main reasons that prevented employment were: lack of permanent job or professional job, low wages. Almost one out five families mentioned family circumstances as the reason.

One of the reasons for long-term poverty of the applicants for benefits are the established poverty mental attitudes. As a rule, such people do not believe in their own strength and that there is a demand for their experience and knowledge, they are afraid of changes; not relying on their own strength, they just count on government assistance, they often show life passivity, and have understated self-appraisal. Such situation is particularly dangerous for families with children, as a child who grows up in a poor family is more likely to live in poverty in future – in adult life.

Even a traditional type of assistance such as benefit for the childcare (under the age of 3) affects the recipients' psychology. A woman after childbirth finds herself in a social situation that can cause understated self-appraisal, a sense of social irrelevance, financial inability and absence of any prospect.

Studies confirm the fact that the families of social assistance recipients do not feel only material difficulties. Loss of several functions is frequently observed in such families and this is often connected with anti-social behavior of family members. Without external interference they are not able to overcome difficulties, and loss of time in turn carries considerable danger for child health and development, and

⁴ For example, the typological study of social assistance recipients, conducted in the framework of the ministry of Social Policy of Ukraine project "Social Assistance improving", 2012.

can also lead to criminal consequences. Obviously, in such situations complex family support provided by professional service is necessary. Complex support and social adaptation measures should include psychological work, vocational guidance and education, public work programs and employment, provision of health and social services. The implementation of a Social contract between social assistance recipients and the agencies that are authorized to provide it can be a possible form of social support. This model includes development of individual support programs – a plan of action from both sides of the contract. Similar technology has been used for several decades in many countries. Recently, this practice has been introduced in the Russian Federation. And despite some shortcomings in the application experience, in general, its performance is evaluated positively – as support on a qualitatively different level – not only as material assistance but also as a social inclusion.

Apart from this, the procedure of determining actual need for social assistance should be improved, since right now about 18% of the total household income is not considered when eligibility for assistance is determined. This is caused both by methodological problems (for example, the difficulty of assessing income from land and agricultural activities), and the spread of shadow employment in the population. Thus, more sophisticated methods of income estimation should be applied, including – indirect, as well as implementation of needs inspection for social assistance applicants, expansion and strengthening of the social inspector status.

Key words: *state social assistance, targeting and effectiveness of social programs, social support, needs assessment.*

УДК 314.144 :330.342.146

В.Г. САРІОГЛО,

д-р. екон. наук, старш. наук. співр.
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: sarioglo@idss.org.ua

**ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДЕРЖАВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ:
АКТУАЛЬНІСТЬ, МЕТОДОЛОГІЯ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ**

У статті розглянуто методологічні підходи до оцінювання фактичних і прогнозних результатів реалізації державних соціальних програм, основні види оцінювання та умови, що забезпечують його адекватність. Надано характеристику найважливіших методів, на яких будується сучасний інструментарій оцінювання програм. Наведено приклад оцінки окремих ефектів впливу програми виплат при народженні дитини, що реалізується в Україні.

Ключові слова: соціальна програма, оцінювання програм, інструментарій оцінювання, оцінювання впливу, мікроімітаційне моделювання.

Постановка проблеми. Релевантна, надійна та своєчасна оцінка державних програм соціальної спрямованості та їх впливу на якість життя населення, насамперед вразливих його верств, є важливою передумовою розробки та впровадження ефективної та дієвої соціальної політики у більшості країн світу. Відповідно, актуальною є проблема створення та використання сучасних інструментів вимірювання фактичних і прогнозних результатів реалізації програм. Як свідчить міжнародний досвід, такі інструменти все більшою мірою передбачають використання методів статистико-математичного, економіко-математичного й імітаційного моделювання на макро- і мікрорівнях. У розвинутих країнах функціонує низка інструментів, призначених для аналізу й оцінки заходів демографічної і фінансової політики, програм соціального захисту населення, пенсійних та освітніх програм тощо.

При цьому оцінка саме впливу соціальних програм на якість життя населення привертає особливу увагу дослідників та розробників програм. Це пов'язано зі складним (іноді – суперечливим) характером сучасних соціально-економічних процесів, недосконалістю методології та інструментарію оцінювання впливу програм, а також нестачею необхідних статистичних даних, недостатньою прозорістю й обмеженою доступністю результатів оцінювання для фахівців з державного управління та політиків. У теперішній час оцінка впливу соціальних програм в Україні практично не

здійснюється, чим, зокрема, зумовлюється їх недостатня ефективність та дієвість. Вищеозначене свідчить про актуальність, теоретичну і практичну значущість досліджень у цій сфері.

Методологічним аспектам моніторингу й оцінки ефективності та дієвості заходів політики присвячено багато публікацій, кількість і якість яких неухильно зростає. Зокрема, можна навести посилання на роботи таких відомих дослідників, як К. Вейс (С. Weiss) [1], Д. Крауз (D. Krause) [2], Е. Челімски (E. Chelimsky) [3], Дж. Мак-Девід (J.C. McDavid) [4]. Ці автори детально дослідили процеси розробки та впровадження заходів політики і програм, необхідність та види оцінювання, методи, що застосовуються, основні етапи оцінювання та питання, що розв'язують при цьому. Опубліковано огляди та узагальнення міжнародного досвіду у цій сфері (див., наприклад, [5; 6]).

Особливості та перспективи застосування методів моделювання при розробці, аналізі й оцінці заходів політики висвітлені в роботах таких авторів, як Ф. Бургіньон (F. Bourguignon) [7], Х. Сазерленд (H. Sutherland) [8].

Мета статті. У статті розглянуто окремі методологічні та методичні питання оцінювання фактичних і прогнозних результатів реалізації державних програм соціальної спрямованості. Особливу увагу приділено методам, які використовують в інструментарії оцінювання програм. Наведено приклад оцінки ефектів впливу програми виплат при народженні дитини, що реалізується в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інформація, що використовується нині для визначення ефективності впровадження соціальних програм в Україні, істотно обмежує можливості оцінки їх впливу. Унаслідок цього розробку та реалізацію соціальних програм сприймають як відносно прості завдання, позбавлені аналітичного або оціночного виміру. Відсутність оціночного виміру призводить до ситуації, коли адміністративна інформація щодо витрачених коштів та отриманого продукту використовується як єдина основа для планування майбутніх етапів реалізації програм, у результаті чого планування, по суті, стає простим продовженням існуючого стану речей. Тобто програми просто продовжують (якщо це дає змогу фінансова ситуація), з урахуванням витрат попередніх років, без аналізу ефективності витрачання ресурсів у частині фактичних соціальних результатів: скорочення бідності, пом'якшення соціальних проблем тощо. Оціночні підходи, що могли б забезпечити управління за результатами, регулювання і розвиток системи розробки та реалізації соціальних програм за новими, більш ефективними напрямками, відсутні або недостатньо опрацьовані. За відсутності інформації щодо потреб населення і впливу програм фактично неможливо забезпечити розв'язання актуальних проблем у соціальній сфері.

За сучасними уявленнями, більшість етапів реалізації соціальних програм вимагають проведення оцінювання. Під оцінюванням програми, як правило, розуміють міждисциплінарне дослідження, призначене для визначення та вимірювання прямих ефектів, результативності наслідків і впливів соціальних програм. Однак, крім результатів реалізації, доцільно оцінювати і якість розроблення самої програми, а саме, її відповідність стандартам, логіку й узгодженість окремих етапів, якість інформаційного та методологічного забезпечення, використаного при розробці. На етапі розробки програми також необхідно спрогнозувати можливі її наслідки. Важливим питанням, якому приділяють дедалі більше уваги, є метаоцінювання (оцінювання оцінок), тобто визначення якості власне оцінок програми.

Одним із ключових питань, що мають бути вирішені при оцінюванні програми, є визначення рівня досягнення безпосередніх цілей програми. При цьому слід урахувати, що заплановані, очікувані результати програми, як правило, відрізняються від спостережуваних, фактичних. Тобто при оцінюванні треба оцінити ступінь відповідності спостережуваних результатів запланованим, а також визначити фактори, що зумовили спостережувані результати. Зазначене є підґрунтям оцінювання рівня ефективності програми [4].

При оцінюванні слід мати на увазі, що взаємозв'язок між програмою та спостережуваними результатами є ймовірнісним. Майже в усіх випадках по результативних змінних спостерігаються варіації, що не можуть бути пояснені лише реалізацією програми.

Оцінювання програм проводиться, зазвичай, в умовах недостатнього обсягу даних. За таких умов воно може здійснюватися з використанням експертних оцінок фахівців, які працюють у сфері реалізації програми або у суміжних сферах. Деякі дослідники зазначають, що оцінювання програми, навіть за наявності достатнього обсягу надійної інформації, все одно є експертною оцінкою, оскільки являє собою продукт діяльності фахівців (експертів) і відображає їхні погляди [2].

Залежно від того, на якому етапі проводиться оцінювання програм, розрізняють такі його основні види [5]:

- прогнозне, попереднє, перед-програмне оцінювання (ex-ante оцінювання), спрямоване на вивчення специфіки реалізації майбутніх заходів програми, прогнозування «вузьких місць», кінцевих результатів, прямих та непрямих (побічних) соціальних ефектів;
- супутнє, формуюче оцінювання, призначене для аналітичного супроводу реалізації програми та забезпечення зворотного зв'язку з можливістю коригування окремих заходів у ході їх реалізації;
- підсумкове, узагальнююче, пост-програмне оцінювання (ex-post оцінювання), яке проводять після завершення реалізації програми. Його цілі можуть бути різними, зокрема це контроль успішності програми та оцінка її впливу, що передбачає аналіз запланованих і незапланованих соціальних, економічних та політичних ефектів, а також як і якою мірою вони пов'язані з тими заходами, що мали місце в ході реалізації програми.

Доцільно зазначити, що прогнозне та підсумкове оцінювання можуть здійснюватися на основі однакової або аналогічної методології. Основною і дуже важливою відмінністю цих двох видів оцінювання є те, що при підсумковому оцінюванні необхідно встановити причинно-наслідкові зв'язки між результатами та програмою, тобто довести, що результати зумовлені саме програмними заходами. Як правило, це найважливіше і найважче питання, що розв'язується при оцінюванні [6].

Рівень складності визначення результатів програми істотно залежить від типу, масштабів програми та її очікуваних результатів. Наприклад, задоволеність користувачів може бути бажаним результатом певної програми, спрямованої на покращання державних послуг. Відповідно реалізація програми може бути основною причиною відносно високого рівня задоволеності відповідними послугами. Однак такий висновок слід робити обережно і зважено, оскільки на суб'єктивну думку користувачів можуть впливати сторонні фактори (наприклад, упередженість інформації, яку надають ЗМІ). Те, що нібито є очевидним зв'язком з програмою, може не відповідати дійсності. Так, невдоволеність економічно активного на-

селення діяльністю Центрів зайнятості може відображати несприятливі загальні економічні умови, а не фактичний рівень послуг, що надаються. У більшості випадків очікується, що реалізація програми приведе до позитивних змін, але цього може і не бути. Середовище, в якому реалізується програма, та умови можуть змінюватися: покращуватись або погіршуватись. Відповідно, позитивні зміни можуть відбутись і без програми при поліпшенні умов, або програма може забезпечити відсутність негативних змін за погіршення умов.

Основними умовами адекватної оцінки програм у соціальній сфері є [9]:

- максимальне врахування реального середовища здійснення програми. При цьому необхідно передбачити визначення (на етапах розробки та впровадження програми) цільових і зацікавлених у досягненні окремих цілей програми груп населення, інституційних закладів, а також груп населення та інституцій, які будуть відкрито чи приховано протидіяти реалізації планів або окремих заходів. Важливим аспектом також є прогнозування змін середовища, насамперед у коротко- та середньостроковій перспективі, інакше програма буде відірваною від реальності, відповідно, нежиттєздатною;
- визначення та врахування основних напрямів («каналів»), за якими планується діяти (впливати) одночасно (паралельно) або поетапно (послідовно) для досягнення головних цілей програми, а також дослідження того, як ці напрями пов'язані з тими, що були визначені за основні у минулому. Наприклад, для соціально-економічних програм основними каналами впливу на цільові групи населення є зайнятість, ціни (виробництво, споживання та заробітна плата), доступ до товарів і послуг, активи та трансферти, податки;
- формування системи показників моніторингу, що адекватно відобразатиме всі етапи реалізації програми. Постійне і систематичне збирання інформації та вимірювання заздалегідь визначених показників забезпечуватиме керівників програми та інші зацікавлені сторони відомостями про те, наскільки успішно реалізуються окремі заходи та програма в цілому, якою мірою досягаються поставлені цілі, та як використовуються виділені ресурси. Важливо, щоб система показників адекватно відобразала найважливіші робочі процеси та результати;
- оцінка прямих та непрямих соціальних результатів (впливу програми на окремі аспекти якості життя населення);
- оцінка ризиків реалізації імовірних найгірших сценаріїв та заходів, які необхідно буде застосувати у цьому випадку;
- вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття рішень при реалізації програми.

Як впливає з наведених положень, оцінювання будь-якої програми має два основні аспекти. По-перше, воно здійснюється з метою обґрунтування програми, розробки альтернативних механізмів та заходів її реалізації, оцінки ризиків. По-друге, оцінювання має виявити, чи відповідають результати реалізації програми або окремих її етапів поставленим цілям, наскільки важливими є виявлені розбіжності у коротко- та середньостроковій перспективі, наскільки результати є тривалими та стійкими після завершення терміну реалізації програми та ін. Відповідно, у загальному випадку інструментарій, що застосовують для оцінювання, визначається метою, завданнями оцінювання та наявною інформаційною базою.

Основними методологічними підходами, які використовують в інструментах оцінювання програм і розглядають у публікаціях, є експериментальні рандомізовані

методи, квазіекспериментальні методи, неявні методи та методи соціального аналізу і моделювання сукупностей і процесів.

Експериментальні рандомізовані методи характеризуються випадковим (репрезентативним) формуванням експериментальної та контрольної груп населення – потенційних або фактичних учасників програми і групи порівняння – з контролем еквівалентності цих груп. Такий підхід є найбільш точним при встановленні причинно-наслідкових зв'язків між програмою та її результатами, його успішне застосування дає найбільш переконливі докази наявності впливу програм. На жаль, експериментальні методи неможливо використовувати для багатьох державних програм, які реалізуються протягом деякого часу. Застосування рандомізації є неможливим, якщо вся цільова група населення вже бере участь у програмі, тобто якщо відсутня можливість формування контрольної групи; якщо програма вже реалізується протягом деякого часу (у цьому випадку існують певні відмінності між тими, хто бере участь у програмі (потенційна експериментальна група), і тими, хто не бере участі (потенційна контрольна група); якщо є незаконним або неетичним надавати певні переваги, зумовлені програмою, окремим особам (експериментальна група) і не надавати такі переваги іншим (контрольна група). Інший недолік експериментального підходу до оцінювання програм – його відносно висока вартість.

Якщо рандомізація неможлива, то в окремих випадках можуть бути застосовані квазіекспериментальні методи. Вони передбачають дослідження нерандомізованих груп порівняння (експериментальної та контрольної) для отримання висновків за результатами програми. Як такі групи можуть використовуватися групи населення, які не були задіяні у програмі, або ж самі експериментальні групи. За такого підходу умови щодо репрезентативності груп значно слабкіші. Квазіекспериментальний підхід може бути дешевшим і більш практичним, ніж експериментальний. На жаль, ефективність цього підходу суттєво залежить від досвіду фахівців, які його застосовують, від особливостей формування експериментальної та контрольної груп та від ступеня узгодженості за цими групами всіх змінних, що становлять інтерес.

Неявні методи – найчастіше використовувані, але і найменш придатні для надійного оцінювання програм. Завдяки їхній гнучкості й універсальності їх застосовують, як правило, для пост-програмної якісної (не кількісної) оцінки, і вони передбачають можливість збирання інформації щодо програми у учасників програми, менеджерів, фахівців і т.д. Через обмежені вимоги щодо інформаційного забезпечення та невисоку вартість, неявні методи завжди можна реалізувати.

Доцільно зазначити, що експериментальні, квазіекспериментальні та неявні методи є, фактично, кількісними та якісними методами соціології.

Особливою групою методів оцінки, що застосовуються на різних етапах реалізації програм, є методи соціального аналізу та моделювання сукупностей і процесів [9]. Соціальний аналіз – це спрощений підхід до аналізу прямих наслідків та аналізу поведінки. Цей метод використовують за низького рівня непрямих наслідків, він не вимагає якісної, деталізованої інформації щодо програми та її середовища, високої кваліфікації виконавців і значних витрат часу. За соціального аналізу застосовують такі основні підходи: аналіз прямих наслідків (визначення тих, на кого безпосередньо впливає програма, та ступеня її впливу); аналіз поведінки (аналіз того, як різні особи, групи будуть реагувати на впровадження програми); оцінка соціальних наслідків (визначається співвідношення витрат та результатів для різних груп населення у часі); оцінка бенефіціарів на основі консультацій з представниками основних зацікавлених груп (використовують інформа-

цію якісного характеру); оцінка соціального капіталу (аналізуються існуючі інститути та системи, їх норми, ціннісні орієнтації, традиції тощо).

Найбільш ефективні інструменти (у частині співвідношення необхідних затрат ресурсів та якості оцінок програм) оснований на підходах до оцінки результатів програми з використанням первинних даних комплексних обстежень населення і домогосподарств та цільових обстежень щодо особливостей реалізації конкретних програм; вторинних даних і нормативних документів; моделей сукупностей населення, домогосподарств, підприємств, моделей економічних та соціальних процесів, моделей статистичних взаємозв'язків тощо [10]. Фактично, зазначені методи є окремою методологічною базою формування інструментарію оцінювання широкого кола програм та їх результатів, що передбачає істотне використання сучасних методів статистико-математичного, економіко-математичного та мікроімітаційного моделювання.

Важливими перевагами застосування мікроімітаційного моделювання для оцінки наслідків реалізації програм є можливості аналізу значної кількості різноманітних характеристик досліджуваної сукупності, використання широкого набору поведінкових моделей будь-якого рівня деталізації та складності, придатність мікроімітаційних моделей для проведення експериментів на різних наборах параметрів, які визначають різні сценарії або стан зовнішнього середовища (зокрема, макроекономічні умови). При цьому отримання результатів моделювання на мікрорівні забезпечує високу точність визначення потенційних наслідків для окремих груп населення або домогосподарств. Мікроімітаційне моделювання також передбачає врахування взаємодії між одиницями мікрорівня – особами, сім'ями, домогосподарствами. До недоліків цього підходу слід віднести відносно високу вартість, зумовлену необхідністю залучення фахівців достатньо високого рівня кваліфікації, особливо на етапі розробки й упровадження або вдосконалення відповідних інструментів, та жорсткі вимоги до інформаційного забезпечення, оскільки передбачається наявність надійних та актуальних даних мікрорівня.

Як впливає з наведеного, вибір найбільш адекватного методологічного підходу до оцінювання конкретної програми є окремою проблемою. Це також і найважливіша частина стратегії оцінювання конкретної програми, оскільки обґрунтованість висновків і оцінки в цілому значною мірою визначається обраним підходом. Через це фахівці з оцінювання повинні намагатися вибрати якомога точніший підхід, враховуючи час, ресурси й інші обмеження. Незалежно від обраного підходу, для підвищення рівня довіри до висновків бажано, щоб при оцінюванні були побудовані та використані моделі взаємозв'язку.

На практиці при оцінці державних соціальних програм та їх результатів може бути застосовано одразу кілька інструментів оцінювання. Наприклад, протягом 2011–2012 років Міністерство соціальної політики України, за підтримки Світового банку, виконало дослідження програм соціальної допомоги, що призначається з урахуванням доходів заявників, з елементами оцінювання соціальної ефективності цих програм, зокрема їх впливу на бідність та утриманські настрої одержувачів. У цьому дослідженні було використано соціологічні методи (типологічне вибіркове обстеження одержувачів допомоги, психологічне тестування та глибинні інтерв'ю), що мали риси квазіекспериментального і неявного підходів, а також методи соціального аналізу та моделювання (зокрема, мікроімітаційні моделі використовували для оцінки вартості програм та масштабів охоплення населення за різних критеріїв визначення граничного рівня доходів для призначення допомоги).

Уявляється доцільним розглянути як ілюстрацію результати застосування методів моделювання на мікрорівні при аналізі окремих ефектів програми одноразової допомоги при народженні дитини, що діє в Україні. Ця допомога досягла дуже високого, навіть за європейськими стандартами, рівня. Безумовно, високі виплати за цією програмою позитивно впливають на матеріальне становище сімей з дітьми і спричинили певне зростання народжуваності. Але, за оцінками фахівців, в Україні склалася нетипова для більшості розвинутих країн ситуація різкого контрасту між низьким рівнем оплати праці та високим рівнем допомоги при народженні дитини. Невисоким залишається також рівень виплат за іншими видами соціальної допомоги.

Як свідчать результати аналізу даних мікрорівня щодо складу сімей та складових їхніх доходів і витрат, зростання протягом останніх років кількості дітей, які народжуються в бідних сім'ях, є одним із непрямих ефектів допомоги при народженні дитини. На рис. 1 подано дані, що ілюструють зміну частки дітей віком до одного року за квінтільними групами, сформованими за рівнем середньодушових грошових доходів домогосподарств, без урахування соціальної допомоги сім'ям з дітьми (20-відсотковими групами домогосподарств, упорядкованими за рівнем доходів: перші 20%, тобто перша квінтільна група – найбідніші, останні 20%, або п'ята квінтільна група – найзаможніші), за період 2000–2010 рр. При розрахунках використано так звані арифметичні моделі мікрорівня, що дали змогу виокремити цільову сукупність домогосподарств та визначити для кожного домогосподарства грошові доходи, «очищені» від суми допомоги на дітей. Як видно з наведених даних, протягом періоду, що розглядається, істото (майже у півтора рази) зросла частка дітей, які народились у сім'ях, що перебувають за рівнем своїх доходів у першій квінтільній групі (з 36% у 2000 році до 57% у 2010 році). Стрімке зростання цієї частки дітей припадає саме на 2005–2006 рр., коли збільшилася допомога при народженні дитини.

Таке зростання кількості дітей, які народжуються в бідних сім'ях, загрожує певними негативними наслідками для суспільства. Саме в таких сім'ях можуть народжувати дітей з метою отримання від держави допомоги, яку потім використовують не на потреби дітей і не на підвищення рівня життя, тим самим прирікаючи дітей на життя у бідності.

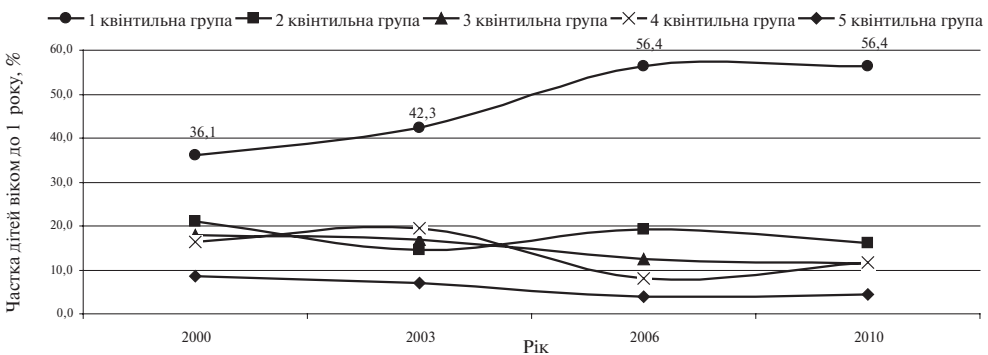

Рис. 1. Зміна частки дітей віком до 1 року за квінтільними групами, побудованими за рівнем середньодушових грошових доходів домогосподарств (без урахування соціальної допомоги сім'ям з дітьми)

Як відомо, діти з бідних сімей отримують менш якісну освіту і, відповідно, не мають підґрунтя для подолання батьківської бідності у своєму подальшому житті. Високий рівень бідності сімей з дітьми загрожує поглибленням соціальної депресії й соціальної апатії, а також поширенням настроїв соціального утриманства у частині населення країни, зростанням агресії та насильства в сім'ях і суспільстві, збільшенням масштабів маргінального та кримінального середовищ, розвитком наркоманії та алкоголізму, підвищенням рівня захворюваності та смертності тощо.

Ще одним непрямим ефектом високих виплат при народженні дитини може бути загострення проблеми соціального сирітства. В Україні кількість дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування, є досить високою: на кінець 2011 р. таких дітей було близько 96 тисяч, що становить 1,2% дітей віком до 18 років. За період з 2003 по 2008 роки відбувалося стрімке зростання частки таких дітей (з 0,97% у 2003 р. до 1,24% у 2008 р.). Як вже зазначалося, саме у цей період було збільшено гранти при народженні дитини. З 2008 року не спостерігається помітного зменшення частки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Як свідчать результати соціологічних опитувань, негативні очікування, пов'язані з дітьми із бідних сімей, навіть більшою мірою стосуються дітей, які виховуються в будинках-інтернатах.

Аналіз витрат домогосподарств, здійснених на мікрорівні, свідчить також, що за цей період зросли і відносні витрати домогосподарств на товари для дітей. Так, у споживчих грошових витратах домогосподарств України з 2007 до 2011 року частка витрат на одяг та взуття для дорослих знизилася на 8,1%, а на дітей вікової групи 0–13 років зросла на 9,1%. Це, принаймні частково, пов'язано з відносно динамічнішим зростанням цін на дитячі товари порівняно з товарами для дорослих, що може бути ще одним непрямим наслідком збільшення виплат при народженні дитини.

Наведені дані свідчать про необхідність всебічної оцінки ефектів впливу програми виплат при народженні дитини, особливо у середньо- та довгостроковій перспективі.

Висновки. Проблема оцінювання державних програм соціальної спрямованості, прямого і непрямого впливу їх результатів є надзвичайно актуальною для України. Оцінювання програм має здійснюватись на етапах їх розробки, впровадження та після їх завершення.

Основними методологічними підходами, які використовують в інструментарії оцінювання програм, є експериментальні рандомізовані методи, квазіекспериментальні методи, неявні методи, методи соціального аналізу та моделювання сукупностей і процесів.

Можливість використання експериментальних та квазіекспериментальних методів при оцінюванні державних соціальних програм є проблематичною через серйозні обмеження цих методів. Неявні методи є гнучкими та практичними, але не можуть бути використані для отримання обґрунтованих і доказових висновків щодо фактичних результатів програм. Крім того, ці методи не можуть бути застосовані для передпрограмного оцінювання. За таких умов зростає актуальність використання методів соціального аналізу та моделювання.

Як свідчить міжнародний досвід, при оцінюванні державних програм соціальної спрямованості ефективним є використання інструментів, що базуються на методології моделювання, у тому числі мікроімітаційного. Важливими перевагами застосування таких інструментів є можливості аналізу значної кількості різноманітних характеристик одиниць досліджуваної сукупності, використання широкого

набору поведінкових моделей, проведення експериментів на наборах параметрів, що визначають різні сценарії або стан середовища реалізації програм (зокрема, макро-економічні умови).

ЛІТЕРАТУРА

1. Weiss C.H. Evaluation: Methods for studying programs and policies / Weiss C.H. — NJ: Prentice Hall. — 1998. — 372 p.
2. Krause D.R. Effective program evaluation: An introduction / Krause D. — Chicago: Nelson-Hall. — 1996. — 142 p.
3. Chelimsky E. The coming transformations in evaluation / Evaluation for the 21st century: a handbook : [E. Chelimsky, W.R. Shadish (Eds.)]. — Thousand Oaks, CA: Sage. — 1997. — P. 1–26.
4. McDavid J.C. Program Evaluation and Performance Measurement: An Introduction to Practice / James C. McDavid, Laura R.L. Hawthorn. — Sage Publications Inc., 2006. — 496 p.
5. Маршаков В. Оценивание политик и измерение результативности: мировой опыт и российские перспективы оценивания эффективности государственного управления. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.politanaliz.ru/articles_505.html
6. Treasury Board of Canada, Secretariat. Program evaluation methods: Measurement and Attribution of Program Results. Third Edition. // Review Practices and Studies, Government Review and Quality Services, Deputy Comptroller General Branch, Treasury Board of Canada, Secretariat. — Ottawa: March, 1998. — 147 p.
7. Bourguignon F. Microsimulation as a Tool for Evaluating Redistribution Policies / F. Bourguignon, A. Spadaro // Journal of Economic Inequality. — 2006. — № 4 (1). — P. 77–106.
8. Sutherland H. Static Microsimulation Models in Europe: A Survey / H. Sutherland // Cambridge Working Papers in Economics № 9523. — 1995. — 36 p.
9. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий : Документ Всемирного банка. — Вашингтон : Всемирный банк, 2003. — 122 с.
10. Сарюгло В.Г. Модернізація інформаційного забезпечення соціальної політики на основі мікромітаційного моделювання // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 2 (16). — С. 128–135.

Стаття надійшла до редакції журналу 27.03.2013 р.

В.Г. Сарюгло

ОЦЕНИВАНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОГРАММ: АКТУАЛЬНОСТЬ, МЕТОДОЛОГИЯ, ИНСТРУМЕНТАРИЙ

В статье отмечена актуальность, теоретическая и практическая значимость исследований в сфере оценивания влияния социальных программ на качество жизни населения. Такое оценивание является важной предпосылкой разработки и внедрения эффективной и действенной социальной политики в большинстве стран мира. Соответственно — актуальна и проблема создания и использования современных инструментов измерения фактических и прогнозных результатов реализации программ.

Рассмотрены методологические подходы к оцениванию фактических и прогнозных результатов реализации государственных социальных программ, основные виды оценивания и условия, обеспечивающие его адекватность. Основными видами оценивания программ являются: прогнозное оценивание, направленное на изучение специфики реализации будущих мероприятий программы, прогнозирование конечных результатов, прямых и непрямых социальных эффектов; сопутствующее оценивание, предназначенное для аналитического сопровождения реализации программы и обеспечения обратной связи, с возможностью коррекции отдельных мероприятий в ходе их реализации; итоговое оценивание, целями которого могут быть контроль успешности программы и оценка ее влияния. Важными условиями адекватной оценки программ в социальной

сфере являются максимальный учет реальной среды осуществления программы, определение и учет основных каналов влияния для достижения целей программы, формирование и использование системы показателей для мониторинга, который адекватно отображает все этапы реализации программы, оценка прямых и непрямых социальных результатов, оценка рисков реализации возможных наихудших сценариев; совершенствование информационно-аналитического обеспечения принятия решений при реализации программы.

Представлена характеристика основных методологических подходов, на базе которых строится современный инструментарий оценивания программ. При этом рассмотрены экспериментальные, квазиэкспериментальные, неявные методы и методы социального анализа и моделирования совокупностей и процессов.

Показано, что важными преимуществами применения микроимитационного моделирования при оценивании последствий реализации программ являются возможности анализа значительного количества разнообразных характеристик исследуемой совокупности, использования широкого набора поведенческих моделей, его пригодность для проведения экспериментов на наборах параметров, соответствующих разным сценариям реализации политики.

Приведен пример оценки отдельных эффектов влияния программы выплат при рождении ребенка, которая реализуется в Украине.

Ключевые слова: социальная программа, оценивание программ, инструментарий оценивания, оценка влияния, микроимитационное моделирование.

V.G. Sarioglo

EVALUATION OF STATE SOCIAL PROGRAMS' RESULTS: RELEVANCE, METHODOLOGY, TOOLS

The article highlights the relevance, theoretical and practical significance of researches on evaluating the effect of social programs on the quality of life. This evaluation is an important prerequisite for the development and implementation of effective and efficient social policies in most countries. Thus the problem of creation and usage of modern tools of measuring actual and prognostic results of the program realization is relevant.

Methodological approaches to the evaluation of actual and prognostic results of the state social programs' implementation, basic evaluation forms and conditions ensuring its adequacy have been considered. Basic forms of evaluation are: prognostic evaluation aimed at studying the specifics of the implementation of program's future procedures, prognostication of outcomes, direct and indirect social effects, concomitant evaluation designed for analytical support of the program realization and provision of a regenerative connection with the possibility of correction of particular procedures in the course of their implementation; summarizing evaluation, the purposes of which may be monitoring the efficiency of the program and the evaluation of its effect. The main conditions for an adequate evaluation of programs in the social sphere are: maximal account of the real environment of the program implementation, determination and account of main channels affecting the achievement of program objectives, formation and use of a system of indicators for monitoring that adequately reflects all phases of the program, evaluation of direct and indirect social outcomes, evaluation of the risks of realization of possible worst-case scenarios, improvement of informational and analytical support for decision making in the course of program implementation.

The characteristic of the principal methodological approaches, based on which the modern tools of program evaluation are built, have been presented. Thus, experimental, quasi-experimental, implicit methods, and methods of social analysis and modeling of populations and processes have been considered.

It has been shown that the major advantages of application of the microsimulation approach in evaluating the results of program realization are: the possibility to analyze a significant number of various characteristics of the studied totality, and use a wide range of behavioral models, its aptitude for experiments on the sets of parameters that correspond to different scenarios of policy realization.

The example of evaluation of the particular effects of the birth payments program, which is being implemented in Ukraine, has been provided.

Key words: social program, evaluation of programs, evaluation tools, effect evaluation, microsimulation.

УДК 364.6

Н.В. ФЕДІРКО,

канд. екон. наук.,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
E-mail: natalify@yahoo.com

ІНДИКАТОРИ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ

Досліджено діючу в Україні систему державних допомог сім'ям з дітьми та її функціональні характеристики. Розроблено систему індикаторів оцінювання державних допомог сім'ям з дітьми та визначено їх ефективність з погляду бюджетного перерозподілу, впливу на доходи населення та демографічну ситуацію.

Ключові слова: система державних допомог сім'ям з дітьми, ефективність державних допомог, індикатори оцінювання витрат, обсягу, результату та якості соціальних допомог сім'ям з дітьми.

Постановка проблеми. Сім'я і діти є ключовими суспільними цінностями нації, її первинними елементами та центральним об'єктом державної політики. Перед Україною, як і перед усією Європою, на сьогодні гостро постала демографічна криза, пов'язана з постійним скороченням населення та його старінням. За останні 20 років чисельність наявного населення в Україні скоротилась майже на 6,5 млн осіб, з них близько половини було втрачено протягом останніх 10 років. Покращити демографічну ситуацію в Україні з кожним роком стає все складніше. Незважаючи на широку діяльність уряду щодо соціальної підтримки населення, в українському суспільстві глибоко укорінились проблеми бідності. Сім'ї з дітьми перебувають у підвищеній зоні ризику і є найчисленнішими представниками бідного населення в Україні. У 2011 році, порівняно з 2010 роком, рівень бідності у сім'ях із двома дітьми зріс із 40,7% до 42,0% [14].

Вирішення зазначених проблем вимагає від держави проведення стимулюючої соціальної політики, за якої люди могли б впевнено народжувати та виховувати дітей, забезпечуючи стабільну тенденцію зростання нації. Найвагомішим важелем впливу, при цьому, є розробка ефективних програм соціального захисту сімей з дітьми, що покликані забезпечити не лише початкову допомогу при народженні дитини, а і гідне подальше її життя та розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблем соціальної підтримки сімей з дітьми, зокрема підвищення ефективності системи державних допомог,

обумовлює їх широке дослідження вітчизняними науковцями. Зокрема, у працях Н. Баранової, В. Бідак, Н. Борецької, Л. Ільчука, О. Кочемировської, Е. Лібанової, О. Макарової, О. Палій, О. Піщуліної, В. Скуратівського, Л. Ткаченко, Л. Черенько та ін. здійснено оцінку діючої системи соціального захисту та соціального включення, визначено механізми дії окремих видів державних соціальних допомог для сімей. Особливу увагу дослідники приділили аналізу впливу соціальних допомог на становище сімей з дітьми в Україні.

Втім, недостатньо розробленими залишаються методики оцінювання ефективності системи соціальної підтримки населення. У виконаних в цьому напрямі дослідженнях, зокрема [5], аналізуються вплив соціальних виплат на показники бідності сімей з дітьми, а також можливості використання з цією метою матеріалів обстеження умов життя домогосподарств. Разом тим необхідною є розробка системи індикаторів ефективності соціальних допомог сім'ям з дітьми, що давала б змогу проводити комплексну оцінку витрат держави на їх реалізацію, обсягів надання, отриманих результатів, а також якості з точки зору впливу на демографічну ситуацію та рівень доходів населення.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей діючої в Україні системи державних допомог сім'ям з дітьми та оцінювання її ефективності на основі розробки індикаторів, що відображають її фінансові, соціальні та демографічні характеристики.

Основні результати дослідження. Кризові соціальні та демографічні явища в Україні ускладнюють ефективну реалізацію сімейної політики та висувають додаткові вимоги до системи допомог, пов'язані з необхідністю зниження рівня бідності та підвищенням рівня народжуваності.

Механізми соціального захисту сімей з дітьми передбачають надання для них одноразових чи регулярних протягом певного періоду грошових виплат. Згідно із Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», передбачається надання таких видів допомог, як: у зв'язку з вагітністю та пологами, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, при усиновленні дитини, а також на дітей самотнім матерям.

Ефективність системи державних допомог сім'ям з дітьми, що може бути визначена як її дієвість та результативність, передбачає наявність позитивного ефекту з погляду досягнення суспільно корисних цілей. При цьому загальним критерієм оцінки реалізації програм соціальних допомог є якісна зміна добробуту сімей з дітьми та суспільства в цілому. Дослідження ефективності соціальних виплат потребує проведення моніторингу їх показників, що характеризують їх вплив на демографічну, соціальну та фінансову ситуації в країні. На даний час методологічні засади дослідження ефективності соціальних програм ще остаточно не сформовано, немає єдиної методики визначення показників результативності соціальних допомог, не розроблені загальні підходи до критеріїв оцінювання державних заходів. Сфера оцінювання якості та кінцевого результату державних допомог сім'ям з дітьми є найменш дослідженою та проаналізованою.

На основі вивчення підходів до аналізу соціальної політики та дослідження складу і характеристик статистичної інформації, що розробляють в Україні органи державного управління та провідні наукові установи, нами розроблено групи індикаторів щодо оцінки ефективності державних допомог сім'ям з дітьми. Враховуючи цілі та

особливості системи соціальних допомог сім'ям з дітьми, статичні показники, що характеризують її ефективність, об'єднані в чотири групи: індикатори витрат, індикатори обсягу, індикатори результату та індикатори якості. Для аналізу змін, які відбулися через надання допомог, необхідним є порівняння динамічних індикаторів, що дає можливість оцінити граничний соціальний, демографічний та перерозподільчий ефект від організації державою соціального захисту сімей з дітьми. Характеристику статичних та динамічних індикаторів оцінювання ефективності державних допомог сім'ям з дітьми подано в табл. 1.

Таблиця 1. Система індикаторів оцінювання ефективності державних допомог сім'ям з дітьми

Групи індикаторів	Характеристика	Критерій оцінювання
Статичні індикатори ефективності		
Індикатори витрат	Державні кошти, використані на допомоги	Ступінь використання наявних ресурсів країни в цілому та держави зокрема на фінансування соціальних допомог
Індикатори обсягу	Масштаби надання допомог	Ступінь охоплення сімей з дітьми системою соціальних допомог
Індикатори результату	Розміри допомог	Ступінь впливу соціальних допомог на рівень доходів та забезпеченість базових потреб сімей з дітьми
Індикатори якості	Задоволеність допомагами	Демографічна ситуація та контроль зміни рівня бідності сімей з дітьми
Динамічні індикатори ефективності		
Соціальний ефект	Соціальні зміни порівняно зі змінами державних витрат на надання допомог	Вплив зміни державних витрат на фінансування допомог на динаміку рівня бідності сімей з дітьми
Демографічний ефект	Демографічні зміни у порівнянні зі змінами масштабів допомог	Вплив зміни кількості сімей, що охоплені системою допомог, на динаміку демографічних показників
Перерозподільчий ефект	Зміни у розмірах допомог порівняно зі змінами джерел перерозподілу	Вплив зміни середніх розмірів допомог на динаміку первинних доходів сімей з дітьми

Джерело: розроблено автором.

Практичне застосування розробленої системи індикаторів дало можливість провести комплексний моніторинг стану і тенденцій зміни державних допомог сім'ям з дітьми й виявити ряд її особливостей і функціональних характеристик. Показники статичних індикаторів витрат, обсягу, результату і якості діючої в Україні системи державних допомог сім'ям з дітьми подано в табл. 2.

Індикатори витрат, визначені для діючої в Україні системи державних допомог сім'ям з дітьми за період з 2007 р. по 2011 р. показують, що в останні роки уряд країни здійснює прогресивні кроки щодо підвищення рівня соціального захисту сімей з дітьми з метою боротьби з їх бідністю та стимулювання народжуваності. Загальний обсяг коштів, що виділяється на фінансування соціальних допомог сім'ям з дітьми за всіма їх видами збільшився із 7,1 млрд грн. у 2007 році до 22,3 млрд грн. у 2011 році (табл. 2). Обсяг фінансування державних допомог сім'ям з дітьми у 2011 р., обчислений у по-

рівнянних цінах 2007 року, склав 13,0 млрд грн.¹, що відображає збільшення його реальної величини в 1,8 разу. Питома вага даної статті витрат у загальних видатках державного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення зростає за цей період із 14,6% до 21,1%, а щодо ВВП – із майже 1% до 1,7%.

Такий обсяг витрат на виплату допомог для сімей з дітьми відповідає найвищим його рівням серед розвинутих країн світу. Так, у Люксембурзі їх державне фінансування становить 2,5% ВВП, Австрії – 2,2%, Ірландії та Австралії – 1,8%, Бельгії та Новій Зеландії – 1,5%. В інших країнах ОЕСР державні витрати на сімейні допомоги не перевищують 1% ВВП. Зокрема, в США їх частка становить лише 0,1% ВВП².

У структурі витрат держави на фінансування допомог сім'ям з дітьми найвагомими є допомоги при народженні дитини, частка яких у ВВП збільшилась із 0,54% у 2007 р. до 0,96% у 2011 р., а також допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку, частка яких у ВВП зростає із 0,23% у 2007 р. до 0,44% у 2011 р. (табл. 2).

Зростають частки у ВВП й інших видів допомог, що свідчить про посилення ролі держави у соціальному захисті сімей з дітьми. Втім, як зазначають вітчизняні дослідники [7], механізм субсидування програм державних соціальних допомог з державного бюджету до місцевих бюджетів має істотні прогалини, що призводить до зниження ефективності використання бюджетних коштів та незбалансованості фінансових ресурсів.

Розрахунки індикаторів обсягу, які дають можливість оцінити масштаби наданих державних допомог сім'ям з дітьми, показують, що постійно зростає кількість їх одержувачів за всіма видами допомог. У 2007 році допомоги отримувало майже 1,9 млн сімей, а у 2011 році – вже понад 2,6 млн (табл. 2). Найбільше зростала кількість сімей, які отримували допомоги на дітей до досягнення ними трирічного віку, – їх частка у загальній кількості сімей з дітьми збільшилась із 12,7% у 2007 році до 22,2% у 2011 році. Найменш численною є група одержувачів допомог при усиновленні дитини – їх частка у загальній кількості сімей з дітьми зростає із 0,02% до 0,03%.

Розширення кола сімей, які одержують допомоги, свідчить про певний рівень дієвості системи державних допомог в Україні. Щорічне підвищення у державному бюджеті гарантованих розмірів допомог сім'ям з дітьми дає змогу дещо покращити рівень їх матеріального забезпечення, що позитивно впливає на їхню схильність до народження дітей. Разом з тим вітчизняна практика показала, що підвищення розмірів допомог посилює наміри зловживань з метою їх отримання, зокрема допомоги на дітей одиноким матерям [8]. Відмовляючись від реєстрації шлюбу та не визнаючи батьківства, сімейні пари набувають право на допомогу. Їх викриття є досить складним, що спричиняє збільшення їх чисельності та знижує ефективність використання бюджетних коштів.

¹ Розраховано на основі даних Міністерства соціальної політики України [4] та даних Державної служби статистики України [13, с.50].

² Дані статистичної бази даних ОЕСР [1].

Таблиця 2. Статичні індикатори оцінювання ефективності державних допомог сім'ям з дітьми в Україні

Види допомог	Індикатори витрат			Індикатори обсягу		Індикатори результату				Індикатори якості					
	Обсяг фінансування допомоги, млн грн, на рік	Обсяг фінансування допомоги, % до ВВП	Обсяг фінансування допомоги, % до державних витрат на соц. захист та соц. забезпечення	См ¹ , який призначено допомог, тис. грн	См ¹ , який призначено допомог, % до сімей з дітьми	Середній розмір допомоги, грн, на місяць на одну сім'ю	Середній розмір допомоги, % до прожиткового мінімуму	Середній розмір допомоги, % до середнього розміру грошових доходів сімей з дітьми	Коефіцієнт народжуваності на (кількість народжених на І жінку)	Діти, над якими встановлено оцінку чи підключення, у % до кількості дітей-сиріт	Усвоєні діти, у % до дітей-сиріт	Частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у шлюбі, %	См ¹ , у яких двоє і більше дітей, % до загальної кількості сімей з дітьми	Рівень бідності сімей з дітьми, %	См ¹ з дітьми, які відмовляються від їжі у найближчому, окрім харчування, %
по вагітності та пологах	2007	146,9	0,020	0,30	237,6	3,6	108,3	25,5	561,8	1,35					
	2011	304,7	0,023	0,29	274,7	4,3	118,5	25,8	1083,3	1,46					
при народженні дитини	2007	1517,4	0,21	3,13	533,5	8,2	654,4	153,8	3393,3	1,35					
	2011	3817,1	0,29	3,62	518,6	8,0	848,3	185,0	7753,9	1,46					
щомісячна	2007	2370,9	0,33	4,89	533,5	8,2	430,0	82,9	430,0	1,35					
	2011	8833,4	0,67	8,37	518,6	8,0	942,6	103,1	942,6	1,46					
по догляду за дитиною до 3-х років	2007	1666,9	0,23	3,44	827,6	12,7	24,6	5,8	127,6	1,35					
	2011	5752,1	0,44	5,45	1429,8	22,2	310,2	7,4	310,2	1,46					
на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування	2007	256,5	0,04	0,53	56,4	0,9	88,5	20,8	458,9		9,1				
	2011	1112,2	0,084	1,05	94,8	1,5	178,3	38,9	1630,0		11,7				
при усунуванні новонароджених дітей	2009	7,9	0,0009	0,01	1,6	0,02	684,6	146,2	4799,0		5,2				
	2011	15,0	0,0011	0,01	1,8	0,03	825,2	180,0	7543,2		4,6				
щомісячна	2009	6,9	0,0008	0,01	1,6	0,02	88,7	18,9	622,0		5,2				
	2011	17,1	0,0013	0,02	1,8	0,03	80,5	17,6	736,0		4,6				
на дітей одиноких матерям	2007	1145,4	0,16	2,36	227,9	3,5	32,5	7,6	168,3		21,4				
	2011	2462,3	0,19	2,33	263,2	4,1	32,1	7,0	293,6		21,9				
Разом	2007	7104	1,0	14,6	1883,9	28,8	165,2	38,8	856,64						31,2
	2011	22314	1,7	21,1	2582,8	40,0	370,0	80,7	3382,1						34,5

Джерело: розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України [2, с. 134; 3, с. 328, 332; 6, с. 66; 9; 10, с. 9, 118; 11; 12; 13, с. 28] та Міністерства соціальної політики України [4].

Оцінювання державних соціальних допомог сім'ям з дітьми на основі визначених індикаторів результату вказує на постійне зростання не лише середніх розмірів допомог за всіма їх видами, а і у співвідношенні із прожитковими мінімумом та середніми грошовими доходами. Протягом 2007–2011 років найбільше зростали розміри допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування (із 458 грн. до 1630 грн.), допомоги одиноким матерям (із 168,3 грн. до 293,6 грн.) та допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (із 127,6 грн. до 310,2 грн.) (табл. 2). Та незважаючи на значне підвищення розмірів допомог, за деякими їх видами вони залишаються дуже низькими порівняно з прожитковим мінімумом. Так, щомісячний розмір допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею 3-х років у 2011 році складав лише 33,9% прожиткового мінімуму, а допомоги на дітей одиноким матерям – 32,1%. У співвідношенні з грошовими доходами домогосподарств з дітьми розмір даного виду допомоги у 2011 році становив лише 7,4%. Це показує їх неспроможність суттєво змінити матеріальний та соціальний статус нужденних сімей з дітьми. Дослідження фахівців Національного інституту стратегічних досліджень [7] відзначають, що потреби отримувачів соціальних допомог розглядаються за залишковим принципом, виходячи з обсягів споживання соціальних трансфертів, та не враховують пріоритети відтворення трудового потенціалу.

Підтримка дітей в Україні зосереджена на наданні одноразових грошових допомог при народженні дитини, а на догляд за дітьми виділяються незначні кошти протягом короткого періоду – лише перших 3-х років її життя. Погоджуючись з висновками Центру соціально-економічних досліджень [8], зазначимо, що це є істотним недоліком діючої в Україні системи допомог, адже не дозволяє врахувати, з одного боку, втрату доходу одного з батьків у результаті необхідності догляду за дитиною, а з другого, – потреб її подальшого розвитку та включення у суспільне життя. У практиці країн Європейського Союзу найпоширенішим довгостроковим видом допомоги є саме допомога на дитину, термін виплати якої коливається від 15 до 26 років.

Індикатори якості, що дають можливість оцінити задоволеність громадян діючою системою державних допомог сім'ям з дітьми, характеризують як демографічні процеси в країні, так і майнове розшарування суспільства та ставлення громадян до можливостей самозабезпечення. Значне підвищення розмірів допомог по вагітності та пологах і при народженні дитини протягом 2007–2011 років сприяло покращенню матеріального заохочення сімей, що позитивно позначилось на динаміці показника народжуваності. Зокрема, сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість народжених дітей в розрахунку на 1 жінку), збільшився із 1,345 у 2007 р. до 1,459 у 2011 році (табл. 2). Втім, його рівень порівняно з 1990 роком, коли на одну жінку в середньому припадало 1,844 народжених дитини, все ще залишається низьким. Позитивну динаміку мали також показники, що характеризують демографічні наслідки допомоги на дітей одиноким матерям. Частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, по відношенню до загальної кількості народжених дітей, зросла із 21,4% у 2007 р. до 21,9% у 2011 році. Разом з тим однозначно стверджувати про демографічну ефективність допомог сім'ям з дітьми неможливо, адже частка сімей, в яких є двоє і більше дітей, скоротилась із 32,1% до 24,7%.

При оцінюванні якості державних допомог сім'ям з дітьми з точки зору впливу їх розмірів на рівень матеріального забезпечення найуразливіших верств населення нами також виявлена певна суперечність. Так, за розрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної академії наук на основі матеріалів Державної служби статистики України [12], рівень бідності сімей з дітьми скоротився протягом 2007–2011 років із 33,8% до 31,0%. Однак, за результатами опитувань, що проводить Державна служба статистики України серед домогосподарств, які беруть участь у вибірковому обстеженні умов їхнього життя, стосовно самооцінки рівня їх доходів, виявляється, що частка сімей з дітьми, які постійно відмовлялися собі у найнеобхіднішому, окрім харчування, збільшилась за цей період із 31,2% до 34,5% [9]. Такі дані свідчать про наявність високої частки родин з дітьми, які неспроможні самостійно забезпечувати своє життя, та потребують посиленої уваги до них з боку держави.

Комплексне дослідження ефективності системи державних допомог сім'ям з дітьми потребує не лише здійснення моніторингу статичних індикаторів, що характеризують поточні показники витрат, обсягів, результатів та якості, а й аналізу динамічних індикаторів, що вказують на граничний соціальний, демографічний та перерозподільчий ефект їх змін (рис. 1).

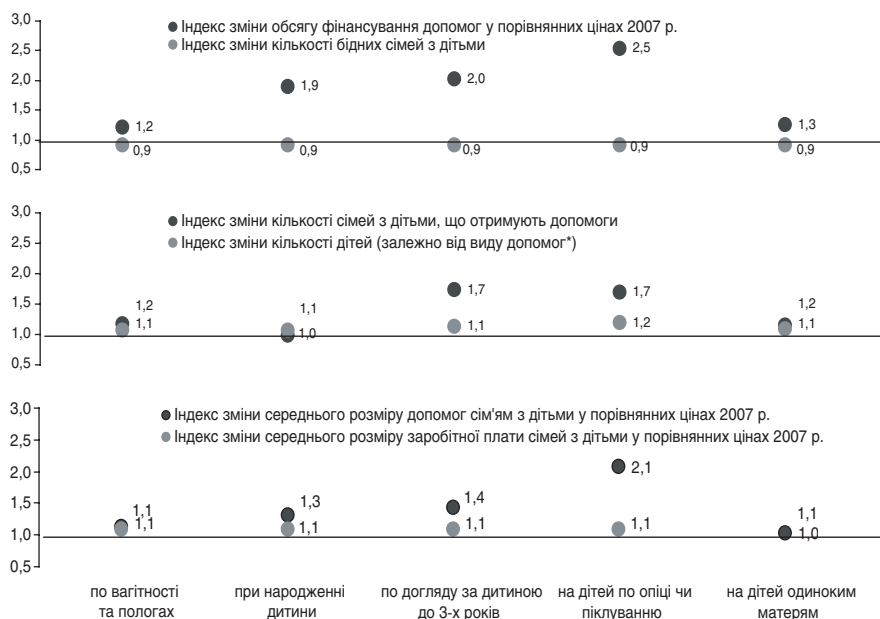

Рис. 1. Динамічні індикатори оцінювання ефективності державних допомог сім'ям з дітьми (зміна показників у 2011 р. до 2007 р.) Примітка: * для допомог по вагітності та пологах і допомог при народженні дитини – кількість народжених дітей; для допомог по догляду за дитиною до 3-х років – кількість дітей до 3-х років; для допомог на дітей по опіці чи піклуванню – кількість дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; для допомог на дітей одиноким матерям – кількість дітей, народжених одинокими матерями.

Джерело: розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України [3, с. 328, 332; 6, с. 60; 10, с. 118; 12] та Міністерства соціальної політики України [4].

Порівняння індексу зміни реального обсягу фінансування допомог сім'ям з дітьми та індексу зміни кількості бідних сімей з дітьми відображає соціальний ефект від реалізації програм державної підтримки. Проведені розрахунки вказують на певну соціальну виправданість підвищення обсягів фінансових витрат держави на надання допомог та їх позитивний вплив на зміну соціальної диференціації сімей з дітьми. Протягом 2007–2011 років в Україні, за всіма видами допомог сім'ям з дітьми, зростали обсяги їх фінансування у порівнянних цінах, зокрема, найбільшою мірою зросли витрати на фінансування допомоги на дітей по опіці та піклуванню (у 2,5 рази) та допомоги по догляду за дитиною до трьох років (у 2 рази). При цьому кількість бідних сімей з дітьми зменшилася майже на 10% (рис. 1).

Демографічний ефект від реалізації програм державних допомог сім'ям з дітьми можна оцінити шляхом порівняння індексу зміни кількості сімей, що отримують допомоги, з індексом зміни кількості дітей залежно від виду допомоги, який для них призначається. Так, кількість отримувачів допомоги по вагітності та пологах зросла протягом 2007–2011 років в 1,2 разу, а кількість народжених дітей – в 1,1 разу. Високий розрив у прирості отримувачів допомог та прирості дітей, для яких вони призначаються, спостерігається щодо допомоги по догляду за дитиною до трьох років (1,7:1,1) та допомоги на дітей одиноким матерям (1,7:1,2) (рис. 1). Такі дані засвідчують слабкий вплив програм соціальної підтримки сімей з дітьми на зміну контингенту їх споживачів.

Перерозподільчий ефект системи державних допомог сім'ям з дітьми виражається у зміні середніх розмірів допомог, що показують перерозподільчі доходи громадян, порівняно зі зміною реальної величини заробітної плати, яка характеризує їх первинний дохід та джерело податкових ресурсів держави. В Україні протягом 2007–2011 років спостерігається перевищення індексу зміни реальної величини середніх розмірів допомог сім'ям з дітьми, найвище значення якого становило 2,1 (для допомоги на дітей по опіці та піклуванню), над індексом зміни реальної середньої заробітної плати у сім'ях з дітьми, що зросла менш ніж в 1,1 разу (рис. 1). Це свідчить про посилення перерозподільчого впливу держави на доходи сімей з дітьми, підвищення податкового тиску на їхні доходи та звуження у них можливостей до самозабезпечення.

Висновки. Діюча в Україні система соціальної підтримки сімей з дітьми є слабкою з точки зору її впливу на демографічні та соціальні процеси, що відбуваються в країні, та обумовлює зростаючий перерозподільчий вплив держави на рівень матеріального забезпечення громадян. Дослідження її ефективності потребує врахування її системного та багатогранного характеру, при цьому основним критерієм її результативності є ступінь досягнення цілей, з урахуванням витрачених фінансових ресурсів та часу, порівняно з рівнем задоволеності споживачів. Визначати такий ефект за допомогою одного чи кількох показників неможливо і не доцільно. Необхідним є використання системи індикаторів оцінювання програм державних допомог сім'ям з дітьми, показники яких характеризують їх багатоаспектний вплив на фінансовий стан держави, демографічну ситуацію країни та рівень доходів населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Public expenditure on family allowances in percentage of gross domestic product. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/statistics/>

2. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики України, 2012. — 368 с.
3. Діти, жінки та сім'я в Україні. Статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики, 2012. — 349 с.
4. Звіт про державну допомогу сім'ям з дітьми (станом на 01.01.2008, 01.01.2010, 01.01.2012). Форма № 2 (затверджена Наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 18.07.2008 №331). — К.: Міністерство соціальної політики України, 2012.
5. Методологічні рекомендації щодо оцінки ефективності системи соціального захисту. [Електронний ресурс]. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. — 72 с. Режим доступу: www.unicef.org/ukraine/Policy_Analysis_Ukr.pdf
6. Населення України за 2011 рік. Демографічний щорічник. — К.: Державна служба статистики, 2012. — 444 с.
7. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні. [Електронний ресурс] — К.: НІСД, 2012. — С. 54. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_nauk_an_gozrobku/soczhahyst.pdf
8. Рекомендації у сфері політики надання соціальної допомоги: Міністерство праці та соціальної політики України / CASE Україна. [Електронний ресурс]. — К.: Центр соціально-економічних досліджень, 2010. — 64 с. Режим доступу: <http://www.case-ukraine.com.ua/u/publications/bee4ed0468e11790004e97f37f8724df.pdf>
9. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Доповідь (2006, 2009, 2010 роки). [Електронний ресурс] — К.: Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/gdn/sdrsd/arh_sdrsd.html
10. Соціальний захист населення. Статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики, 2012. — 119 с.
11. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України. Доповідь (2007, 2009, 2011 роки). [Електронний ресурс] — К.: Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdh/arh_sdn.html
12. Соціально-економічне становище домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Доповідь за 2007, 2009, 2011 роки. [Електронний ресурс] — К.: Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dop_sesd_2006/arh_sesd.htm
13. Україна у цифрах. Статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики, 2012. — 251 с.
14. Черенько Л. Новітні тенденції бідності. [Електронний ресурс] // Профспілкові вісті. — 2012. — №44 (662). — Режим доступу: <http://www.psv.org.ua/arts/Spetcvipusk/view-1249.html>
15. Щодо напрямів соціальної підтримки сім'ї в контексті реалізації демографічної політики в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс]. — К.: Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України, 2012. — 8 с. — Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/940/

Стаття надійшла до редакції журналу 01.11.2012 р.

Н.В. Федирко

ИНДИКАТОРЫ ОЦЕНИВАНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОГРАММ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ СЕМЬЯМ С ДЕТЬМИ

На сегодня перед Украиной остро стоит демографическая проблема. Она усугубляется низким уровнем доходов населения и глубоко укоренившимся социальным расслоением. Их решение ставит перед государством задачу проведения стимулирующей политики, при которой люди

могли бы эффективно выполнять свои профессиональные функции и ощутили бы уверенность в своих возможностях достойно растить детей. Важную роль при этом играет реализация программ социальной защиты семей с детьми. Их целью является не только оказание начальной помощи при рождении ребёнка, но и его поддержка в последующие годы жизни.

Оценивание эффективности социальных выплат требует проведения регулярного мониторинга для выявления их влияния на демографическую, социальную и финансовую ситуацию в стране. Единая методика определения эффективности социальной помощи не выработана, а сфера социальной поддержки семей с детьми является наименее исследованной.

В статье предлагается система индикаторов для оценивания эффективности государственных программ социальной помощи семьям с детьми. Она включает группы статических показателей, характеризующих используемые ресурсы, масштабы предоставления помощи, их размеры и степень удовлетворённости получателей, а также динамические индикаторы, позволяющие определить влияние изменений параметров социальной помощи на изменения в социальной, демографической и финансовой сферах.

Использование на практике разработанной системы индикаторов позволило автору осуществить комплексный мониторинг системы государственной помощи семьям с детьми и определить ряд её функциональных характеристик. В ходе исследования установлено, что в последние годы правительством Украины осуществляются решительные действия по повышению уровня социальной защиты семей с детьми. Общие расходы на финансирование государственной помощи увеличились с 7,1 млрд грн. в 2007 г. до 22,3 млрд грн. в 2011 г., что в сравнительных ценах составило увеличение в 1,8 раза. Удельный вес объёма финансирования государственной помощи семьям с детьми на сегодня составляет 1,7% ВВП. Почти в 1,5 раза за исследуемый период увеличилось число получателей помощи, которых насчитывается уже более 2,6 млн семей. Увеличились также и размеры социальной помощи, в частности средняя выплата по уходу за ребёнком до трёх лет – в 1,4 раза. Но общий уровень выплат всё ещё остаётся очень низким в сравнении с прожиточным минимумом и средними денежными доходами семей.

Позитивные изменения в системе социальной помощи семей с детьми обусловили некоторое улучшение в сфере рождаемости в стране, но утверждать о позитивном демографическом эффекте ещё рано, поскольку количество семей с двумя и более детьми уменьшилось на протяжении последних пяти лет с 32,1% до 24,7%. Также показано, что несмотря на снижение уровня бедности среди семей с детьми с 33,8% до 31,0%, число семей, которые постоянно вынуждены отказывать себе в самом необходимом, кроме питания, возросло с 31,2% до 34,5%. Такие данные свидетельствуют о наличии высокой доли семей, которые не могут самостоятельно обеспечивать достойную жизнь своих детей и нуждаются в усиленном внимании со стороны государства. В целом, действующая в Украине система социальной поддержки семей с детьми имеет слабое влияние на демографические и социальные процессы в стране и обуславливает нарастающее перераспределительное влияние государства на уровень материального обеспечения его граждан.

Ключевые слова: система государственной помощи семьям с детьми, эффективность государственной помощи, индикаторы оценивания расходов, объёма, результатов и качества социальной помощи.

N.V. Fedirko

PROGRAM EFFECTIVENESS EVALUATION INDICATORS OF STATE SOCIAL ASSISTANCE TO FAMILIES WITH CHILDREN

Today, Ukraine faces a sharp demographic problem, aggravated by low level of population incomes and deep-rooted social stratification. The necessity of their solution poses a task for the government to pursue a conducive policy, under which people could effectively perform their professional functions and feel confident in their ability to raise their children with dignity. A key role in this process is performed by the social protection of families with children, the aim of which is not only to provide some primary baby care at its birth, but also support for children in their further life.

Assessing the effectiveness of social payments requires regular monitoring in order to determine their effect on the demographic, social and financial situation in the country. No common approach of evaluating the effectiveness of social assistance system has been elaborated so far, and the sphere of social support for families with children belongs to the least explored ones.

The paper suggests a system of indicators to evaluate the effectiveness of state social assistance programs for families with children, which includes a set of static indicators, defining the use of the resources, the volumes and coverage of the social assistance programs, their scale and the degree of satisfaction of recipients, as well as dynamic indicators, which allow to assess the impact of changes in social assistance on the dynamics of social, demographic, and financial sectors.

Practical application of the developed system of indicators allowed the author to carry out a comprehensive monitoring of state aid to families with children, as well as to determine its specific functional characteristics. In the course of the research the author ascertained the fact, that in recent years, the Government of Ukraine took decisive actions to improve social protection of families with children. The total state assistance funding increased from 7.1 billion UAH in 2007 to 22.3 billion UAH in 2011. Calculated in constant prices the increase constituted 1.8 times. Now the share of funding for public assistance to families with children has reached 1.7 % of GDP. The number of beneficiaries increased by almost 1.5 times during the studied period, exceeding 2.6 million households. The amount of social assistance also increased, in particular, the average payout for childcare below three years grew by 1.4 times. However, the overall level of payments is still very low compared to the cost of living and the average incomes of families.

Positive changes in the system of social assistance to families with children caused some improvement in terms of national birthrate, but it is too early to assert that it has caused a positive demographic effect, as the number of families with two or more children has decreased over the past five years from 32.1 % to 24.7 %. Author also argues, that despite the reduction of the rate of poverty among the families with children from 33.8 % to 31.0 %, the number of families, which are constantly forced to deny themselves all essentials but food, has increased from 31.2 % to 34.5 %. These data prove the existence of a high proportion of families, which can not provide their children with decent living and therefore need special attention from the state. In general, the existing system of social assistance to families with children in Ukraine has quite modest influence on the demographic and social processes in the country, causing an ever-growing redistributive state influence on the level of its citizens' well-being.

Key words: *system of state assistance to families with children, effectiveness of state assistance, evaluation indicators of state assistance expenditure, volumes, performance and quality.*

УДК 005.95:005.35

О.Ю. АМОСОВ,

д-р екон.наук, проф., перший заступник директора
Харківського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного
управління при Президентові України
E-mail: amosovoleg@ukr.net

Н.Л. ГАВКАЛОВА,

д-р. екон.наук, проф., Харківський національний економічний
університет, завідувач кафедри публічного адміністрування
та регіональної економіки
E-mail: ngavl@ukr.net

**СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ
МЕНЕДЖМЕНТУ ПЕРСОНАЛУ**

Визначено, що забезпечення ефективності менеджменту персоналу є основою функціонування промислового підприємства. Запропоновано структурну модель ефективності менеджменту персоналу, складовими якої є соціальна, економічна, організаційна, інноваційно-інвестиційна, ефективність інтелектуалізації праці. За допомогою методу експертного оцінювання з'ясовано невисоку значимість соціальної ефективності на машинобудівних підприємствах, що досліджувалися, стан якої формує: ефективність соціальної політики, групової взаємодії та реалізації основних систем роботи з персоналом.

Ключові слова: соціальна складова, ефективність менеджменту персоналу, модель, соціальна ефективність.

Постановка проблеми. Модернізація українського суспільства, засади якої сформовано та задекларовано в концепції сталого соціально-економічного розвитку країни, передбачає реформування всіх сфер життєдіяльності. Зокрема, модернізація в промисловості спирається на виникнення нових поглядів на процес формування та використання економічних ресурсів. Праця у цьому сенсі відіграє, по-перше, головну роль при формуванні та використанні людського ресурсу, в по-друге – соціального ресурсу. Отже, забезпечення ефективності менеджменту персоналу, основою якого є концепція соціального менеджменту, що прийшла на зміну концепції управління людськими ресурсами, є не лише передумовою, а й основою результативного функціонування підприємства, а розгляд питань, пов'язаних із визначенням змісту і значення соціальної складової при оцінці ефективності менеджменту персоналу є актуальним у світі сучасних реалій.

© АМОСОВ О.Ю., ГАВКАЛОВА Н.Л., 2013

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Питання побудови ефективної соціальної політики, соціального захисту, регулювання соціальної сфери, в контексті соціальної складової, розглядаються у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: О. Амоші, Т. Аткинсона, Н. Борецької, В. Гейця, О. Грішнкової, Г. Еспінг-Андерсена, А. Колота, Е. Лібанової, О. Макарової, Т. Маршалла, В. Новікова, О. Новікової, У. Садової, Дж. Стигліця, Р. Тітмуса, О. Яременка та інших. Разом з цим питання, пов'язані з визначенням місця соціальної складової при оцінці ефективності менеджменту персоналу на машинобудівному підприємстві залишаються відкритими для подальших досліджень, що не суперечить представленню власних доробок.

Мета дослідження – обґрунтування науково-теоретичних аспектів ефективності менеджменту персоналу та методичного підходу до оцінки ефективності соціальної складової і визначення її сучасного значення для соціальної політики країни.

Виклад основного матеріалу. Рівень ефективності менеджменту персоналу в ринковій економіці має характеризуватися системою показників, кожний з яких відображає результат управлінської діяльності, і їх можна використовувати для оцінки господарського механізму підприємств. Так, Д. Богиня й О. Грішнова [1] розмежовують показники, які можуть вимірюватися в натуральному і вартісному вигляді. При цьому вони поділяють їх на показники, що застосовують у галузях матеріального виробництва, а саме: вид продукту, номенклатура й асортимент продукції, загальна кількість продукції та кількість продукції в розрахунку на одиницю часу (тобто питома трудомісткість), обсяг продукції в грошовому виразі, витрати праці на виробництво одиниці продукції.

Є велика кількість показників, що відображають виробничо-господарську й економічну діяльність підприємства, такі, наприклад, як фондівдача, продуктивність праці, трудомісткість, собівартість, обсяг товарної та реалізованої продукції, ліквідність, фінансова стійкість та ін. Однак поодиноці вони не відображають особливостей і справжнього стану на підприємстві, адже тільки комплексний підхід до їх виміру дасть можливість оцінити ефективність. Так, в економічній теорії та практиці є спроби побудувати інтегральний показник ефективності виробництва. Наприклад, Р. Петухов запропонував коефіцієнт економічної ефективності виробництва (КЕ), що визначається як відношення річної валової продукції до сукупних приведених витрат (ціни виробництва) [2]. Теоретико-методологічні розробки у напрямі визначення економічної ефективності здійснені І. Рижим, який запропонував використовувати коефіцієнт ефективності, що визначається шляхом співвідношення фактичного й теоретичного рівнів прибутку [3].

Правомірним для цілей визначення ефективності як на одному, так і на різних підприємствах є запропонований В. Прядко методичний підхід, який поєднує три системи показників: збалансованих показників, додаткової приведеної вартості та функціонально-вартісного аналізу [4, с. 9]. Ця система показників, на наш погляд, – найбільш науково обґрунтована і враховує різноманітні види діяльності підприємства, але трудомістка при практичному застосуванні.

З огляду на наявність особливостей визначення та вимірювання ефективності менеджменту персоналу, наведемо власне бачення зазначеної ефективності. Для цього узагальнимо на основі доведень дослідників відомі підходи до визначення ефективності менеджменту персоналу. Переважають підходи, в межах яких передбачається прибуток або розглядається рентабельність як умова ефективності; які базуються на

відношенні отриманого ефекту до витрачених на це ресурсів; в основу яких покладено принцип комплексності. Оцінка ефективності менеджменту персоналу має здійснюватися на основі або спеціально розробленої, або адаптованої системи показників, але у будь-якому разі вона повинна відповідати цілям підприємства. Оцінка ефективності відобразатиме реальний стан справ на підприємстві та забезпечить реальні умови й можливості для стратегічного планування, коли буде прив'язана до форми власності суб'єкта господарювання, особливостей його діяльності, цілей і завдань. При цьому, як правило, обирають показники, які повинні мати загальносистемний і комплексний характер, а не відображати ефективність окремих складових системи, характеризувати систему в цілому незалежно від того, чи потребує ця система коригування діяльності у певному напрямі.

З огляду на зазначене, пропонуємо для оцінки ефективності менеджменту персоналу розробити структурну модель. При її побудові класифікація показників оцінки ефективності менеджменту персоналу здійснювалась за їх типами з урахуванням, як було запропоновано автором, додаткових типів показників, які характеризують ефективність інтелектуалізації праці та інноваційно-інвестиційну ефективність (рис. 1).

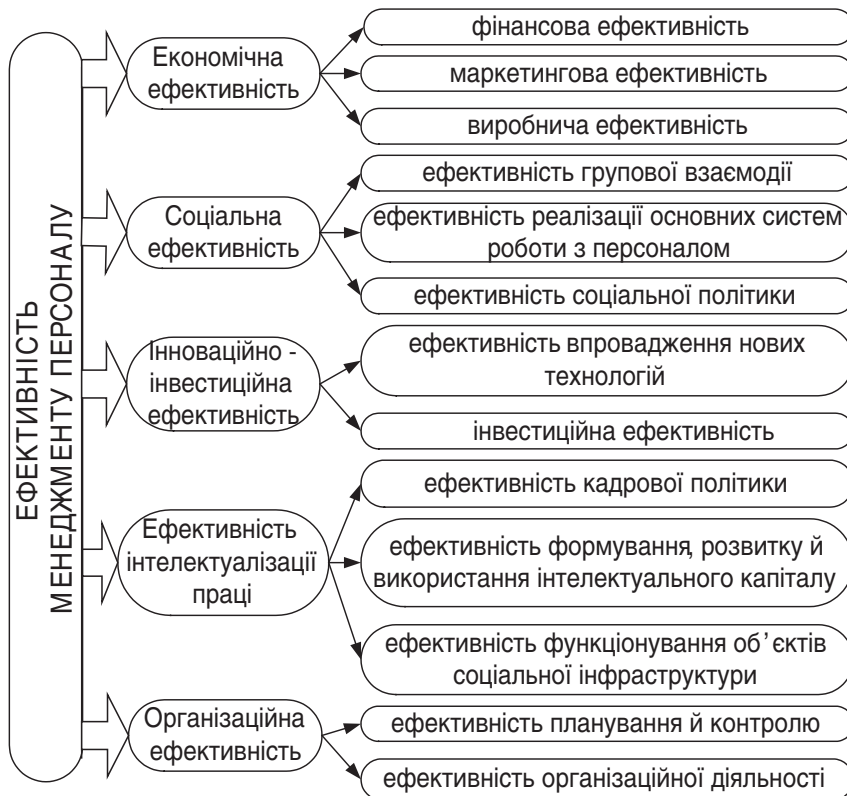

Рис. 1. Структурна модель ефективності менеджменту персоналу

Отже, економічна, соціальна, інноваційно-інвестиційна, організаційна ефективності та ефективність інтелектуалізації праці є складовими загальної ефективності, які, у свою чергу, характеризуються певними локальними показниками, що відображають різні аспекти діяльності підприємства. Дана структурна модель, на наш погляд, є найбільш вдалою порівняно з відомими підходами до оцінки ефективності, бо має такі переваги: орієнтує керівництво на врахування всіх аспектів діяльності підприємства: від техніко-технологічного рівня розвитку і до соціальних аспектів роботи з персоналом; легка у використанні, бо на основі доступного програмного забезпечення (наприклад, Statistica, Statgraphics) дає можливість привести характеристики у кількісне співвідношення та обрати пріоритетні напрями управління розвитком підприємства; науково обґрунтована й має практичну цінність для керівників підприємств, бо надає відправні точки для формування ефективної стратегії подальших дій; графічне зображення результатів і наочність сприяють розумінню результатів дослідження та ін.

Для визначення вагомості впливу складових вищого порядку моделі застосовано метод експертних оцінок. Кількісний та якісний склад експертів обґрунтовано за допомогою методики Є. Райхмана й Г. Азгальдова [5]:

$$N = T_a^2 / E_1^2, \quad (1)$$

де N – кількість експертів;

T_a – величина середньоквадратичного відхилення, що обумовлює ймовірність попадання у визначений інтервал, дорівнювала 95%;

E_1 – гранично припустима відносна похибка, що визначається до початку анкетування. При цьому гранично припустиму відносну похибку визначають за такою формулою [5]:

$$E_1 = E / \delta, \quad (2)$$

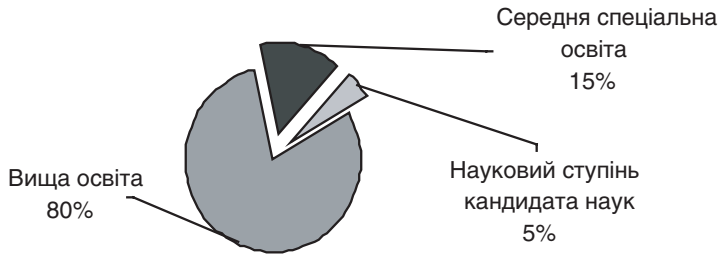
де E – абсолютна похибка;

δ – середньоквадратичне відхилення.

За базу дослідження обрано підприємства машинобудівного комплексу Харківського регіону (дослідження провели автори на 25 машинобудівних підприємствах м. Харкова). Цей вибір обумовлений тим, що, по-перше, промисловість Харківської області складається переважно із підприємств цієї галузі; по-друге, розвиток регіону залежить від ефективності діяльності даних підприємств, адже вони забезпечують значний відсоток зайнятості населення та поповнень місцевого і державного бюджетів; по-третє, продукція, що виготовляється, користується попитом як на вітчизняному, так і на міжнародному ринках. Як експерти були залучені керівники, їх заступники, начальники відповідних структурних підрозділів підприємств, що аналізувалися. Якісний склад експертів подано на рис. 2.

Дані, наведені на рис. 2, свідчать про те, що до експертизи були залучені кваліфіковані кадри переважно зі стажем роботи за спеціальністю (15–20 років). 5% експертів мають науковий ступінь кандидата наук. Результати оцінювання впливу факторів структурної моделі на ефективність менеджменту персоналу надавалися у вигляді таблиці, де в рядках міститься інформація щодо факторів, а в стовпцях – щодо експертів, які здійснюють оцінювання. Економічна інтерпретація факторів міститься у трактуванні складових зазначеної моделі. Для оцінки ступеня узгодженості висновків експертів розраховують коефіцієнт конкордації.

а) розподіл експертів за рівнем освіти

б) розподіл експертів за стажем роботи за спеціальністю

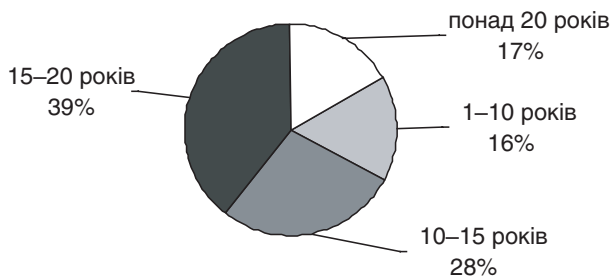

Рис. 2. Якісний склад експертів

Джерело: розрахунки за даними, які отримали автори в ході анкетування на досліджуваних машинобудівних підприємствах м. Харкова.

Коефіцієнт конкордації (W) обчислювався за таким співвідношенням [6]:

$$W = 12 \cdot S / (m^2 (n^3 - n)), \quad (3)$$

де S – загальна сума квадратів відхилень суми рангів за рядком від середньої суми рангів за рядком;

m – кількість експертів;

n – кількість показників.

Оскільки різним показникам будь-хто з експертів може призначити однакове значення рангів, тобто ранги можуть бути зв'язаними, то в підсумку необхідно, щоб мала місце рівність:

$$\sum_{i=1}^n i = \sum_{i=1}^n a_{ji}, \quad j = \overline{1, m} \quad (4)$$

де a_{ij} – ранг i -го показника за оцінюванням j -го експерта;

При виконанні цієї умови середній ранг за рядком можна визначити за формулою:

$$a = (1 + n) / 2 \cdot m \quad (5)$$

Значення коефіцієнта конкордації знаходиться в межах $[0; 1]$. У тому випадку, коли висновки експертів щодо складових ефективності менеджменту персоналу повністю збігаються, коефіцієнт конкордації дорівнює одиниці. Коли ж ці висновки експертів повністю не збігаються, коефіцієнт конкордації дорівнює нулю.

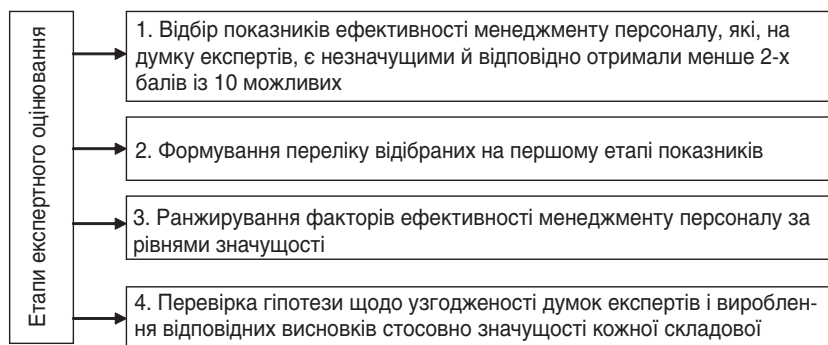

Рис. 3. Етапи проведення експертної оцінки ефективності менеджменту персоналу

Значущості коефіцієнтів конкордації оцінюють за критерієм Пірсона. Перевірці підлягає статистична гіпотеза H_0 , згідно з якою $W = 0$, тобто думки експертів щодо показників є некорельованими. Альтернативною є гіпотеза H_1 , за якою думки експертів є корельованими ($W \neq 0$). Для перевірки основної гіпотези обчислюють

значення χ^2 :

$$\chi^2 = m(n-1)W = 12 \cdot S / mn(n+1) \quad (6)$$

Якщо емпіричне значення критерію χ^2 перевищує критичне [7; 8] для рівня значущості та кількості ступенів вільності, то гіпотезу необхідно відкинути, і з певною ймовірністю слід вважати, що узгодженість висновків експертів не є випадковістю.

Реалізація методу експертних оцінок включає кілька етапів [9], які можна подати у вигляді схеми (рис. 3).

Реалізація третього етапу передбачає побудову матриці рангів для оцінки ефективності менеджменту персоналу (табл. 1).

Експертам запропоновано проранжувати зазначені п'ять факторів у порядку зменшення впливу зазначеного фактора на показник ефективності.

Маємо шкалу порядку: 1–5. Відповідно фактор, який, з точки зору експертів, у середньому справляє найбільший вплив на показник ефективності, набуває найменшої суми рангів, а фактор, що справляє найменший вплив – найбільшої суми рангів [6]. Графічне зображення розподілу складових моделі ефективності менеджменту персоналу і визначення рівня їх впливу за рангами значущості наведено на рис. 4.

На четвертому етапі передбачається визначити значущість узгодженості думок експертів. Зі ступенем вільності $k = n - 1$ [9] ($k = 5 - 1 = 4$) та для рівня значущості

$\alpha = 0,05$ статистична гіпотеза про те, що не існує значущої відповідності між думками експертів щодо факторів, які розглядаються, відхиляється, адже емпіричне значення

χ^2 більше від критичного рівня $\chi^2_{0,05}$: $19,79 > 9,49$, тобто можна зазначити, що має місце зв'язок між міркуваннями експертів щодо факторів, які визначають ефективність менеджменту персоналу. Отже, згідно з міркуваннями обраних експертів можна визначити вагомість впливу показників, що розглядаються, на ефективність менеджменту персоналу.

Таблиця 1. Матриця рангів факторів структурної моделі ефективності менеджменту персоналу

№ п/п	Фактор	Експерти																				$\sum_{j=1}^m a_j$	$\left(\sum_{j=1}^m a_j - a\right)^2$
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
1	Економічна ефективність	2	3	2	2	3	2	2	1	1	2	2	2	2	3	1	2	2	2	2	2	40	400
2	Соціальна ефективність	4	4	4	4	5	4	4	4	4	4	5	5	5	4	4	4	4	4	4	4	84	576
3	Ефективність інтелектуальної зації праці	1	1	1	2	1	1	1	2	2	3	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	26	1156
4	Інноваційно-інвестиційна ефективність	3	2	3	3	1	3	3	3	3	1	3	3	3	2	3	3	3	3	3	3	54	36
5	Організаційна ефективність	5	5	5	4	4	5	5	5	5	5	4	4	4	5	5	5	5	5	5	5	96	1296
		$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m a_j =$																				300	
																						S =	3464
																						W =	0,866

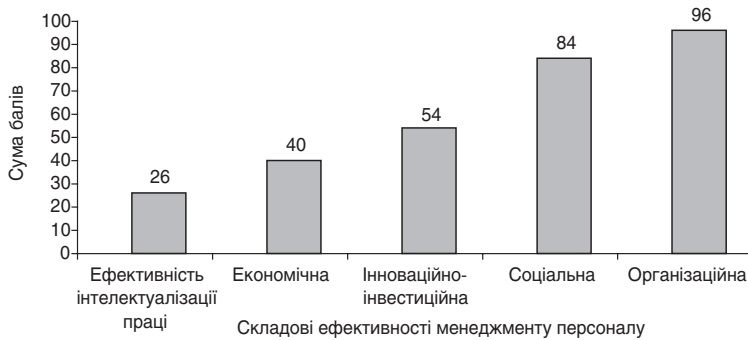

Рис. 4. Розподіл за рангами значущості складових структурної моделі ефективності менеджменту персоналу

Аналіз результатів експертного оцінювання дає змогу зробити висновок про пріоритетність виокремлених складових ефективності менеджменту персоналу (рис. 4). Щодо соціальної складової, до складу якої входить соціальна політика, то вона займає передостаннє місце (84 бали за експертною оцінкою). Для виявлення причин такого стану, розглянемо локальні показники:

- ефективність групової взаємодії, яка залежить від згуртованості колективу та стану соціально-психологічної атмосфери в ньому, що дає можливість встановити лідерів, рівень мотивації, потреби й ефективність використання різних методів управління, розробити відповідні рекомендації. Психологічна атмосфера в колективі є визначальним чинником при досягненні поставлених цілей та якості роботи як певного підрозділу, так і підприємства в цілому. Вона визначається психологічною сумісністю членів колективу, рівнем мотивації праці, стилем керівництва, політикою відносин керівництва і підлеглих та ін. Мікроклімат у сфері відносин керівництва і персоналу залежить від таких чинників, як: рівень довіри між усіма категоріями персоналу; комплекс дій та вчинків, які запроваджує керівництво стосовно підлеглих; характер відносин керівництва та підлеглих (гармонія стосунків та спілкування, оптимальні напрями вирішення конфліктних ситуацій); прихильність працівників до цілей підприємства, врахування їх інтересів;
- ефективність соціальної політики виявляється через забезпечення персоналу відповідними пільгами та гарантіями, рівнем довіри до дій керівництва підприємства, створення соціальної інфраструктури, що сприяє підвищенню результативності управління, забезпеченню гідних умов праці та побуту працівників тощо. При невиконанні цих умов або за часткового їх виконання рівень довіри змінюватиметься у негативному напрямі та опосередковано буде впливати на результативність діяльності підприємства;
- ефективність реалізації основних елементів роботи з персоналом визначається станом кадрової роботи на підприємстві, яка включає дії керівництва з планування потреби в працівниках, їх добору, адаптації, розміщення, професійного навчання, з оцінки, руху, мотивації, вивільнення тощо. Як свідчить практика, ті підприємства, які застосовують передові технології роботи з персоналом, стають лідерами на ринку, чим вище зацікавленість працівників в результатах роботи, тим з більшою віддачею вони працюватимуть заради досягнення організаційних цілей.

Висновки. Таким чином, запропонована модель у межах теоретико-методичного підходу дає можливість здійснити комплексну оцінку наявних ресурсів і потенціалу підприємств за рахунок застосування концепції соціального менеджменту персоналу. Отримана оцінка дає змогу виробити відповідні теоретичні й практичні рекомендації та конкретні заходи щодо підвищення ефективності роботи промислових підприємств. Цьому сприятиме поліпшення фінансування об'єктів соціальної інфраструктури, забезпечення гідних умов праці персоналу, надання можливості користування соціальними пакетами, впровадження у практику роботи з персоналом тренінгів, рольових ігор, ситуативних завдань, моделювання критичних ситуацій, відродження інституту наставництва, створення засад для формування дієвої організаційної культури, формування у керівників компетентностей щодо розробки стратегії соціального розвитку колективу, соціальної структури підрозділу тощо. Всі ці заходи є змістом забезпечення сучасного підходу до соціального менеджменту персоналу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богиня Д.П.* Основи економіки праці: навч. посібник. / Д.П. Богиня, О.А. Грішнова – К. : Знання-Прес, 2000. – 312 с.
2. *Петухов Р. М.* Оценка эффективности промышленного производства: методы и показатели / Р. М. Петухов. – М.: Экономика. – 1990. – 94 с.
3. *Рыжий И.Б.* Стоимостные и хозрасчетные рычаги коренной перестройки управления экономикой / И.Б. Рыжий. – Львов: Свит, 1991. – 184 с.
4. *Прядко В.В.* Економічна ефективність виробництва товарів народного споживання : методологія і практика управління (на прикладі харчової і легкої промисловості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук. – Рада по вивченню продуктивних сил України. / В.В. Прядко. – К., 2005. – 28 с.
5. *Райхман Е.П.* Экспертные методы в оценке качества товаров. / Е.П. Райхман, Г.Г. Азгальдов. – М.: Экономика, 1974. – 152 с.
6. *Френкель А.А.* Математический анализ производительности труда / А.А. Френкель. – М.: Экономика, 1968. – 168 с.
7. *Клебанова Т.С.* Методы прогнозирования: учебн. пособ. / Т.С. Клебанова, В.В. Иванов, Н.А. Дубровина. – Харьков: Изд. ХГЭУ, 2002. – 372 с.
8. *Кэнделл М.* Временные ряды / М. Кэнделл. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 580 с.
9. *Сидельников Ю.В.* Теория и организация экспертного прогнозирования / Ю.В. Сидельников. – М: ИМЭМО АН, 1990. – 340 с.
10. *Гавкалова Н.Л.* Соціально-економічні аспекти забезпечення ефективності кадрового менеджменту: Монографія / Н.Л. Гавкалова, Т.В. Кайнова. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2010. – 236 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.12. 2012 р.

О.Ю. Амосов, Н.Л. Гавкалова

СОЦИАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА ПЕРСОНАЛА

Модернизация украинского общества, основы которой сформированы и задекларированы в концепции устойчивого социально-экономического развития страны, предусматривает реформирование всех сфер жизнедеятельности. Модернизация в промышленности опирается на новации в процессе формирования и использования экономических ресурсов. Труд как экономический ресурс играет, во-первых, главенствующую роль при формировании и использовании человеческого ресурса, во-вторых – социального ресурса. Таким образом, обеспечение эффективности менеджмента персонала, основой которого является концепция социального

менеджмента, пришедшая на смену концепции управления человеческими ресурсами, становится не только предпосылкой, но и основой результативного функционирования предприятия, а рассмотрение вопросов, связанных с определением места социальной составляющей в процессе оценки эффективности менеджмента персонала, является актуальным в свете современных реалий развития машиностроительных предприятий.

Цель исследования – обоснование научно-теоретических аспектов эффективности менеджмента персонала и разработка методического подхода к оценке эффективности с определением социальной составляющей. В работе сделан акцент на определение эффективности менеджмента персонала, которую предложено осуществлять на основе или специально разработанной, или адаптированной системы показателей. Для оценки эффективности предложено построить структурную модель, которая включает показатели, иллюстрирующие эффективность менеджмента персонала. Особенности предлагаемой структурной модели: во-первых, она отражает те или иные процессы или явления в упрощенном виде, во-вторых, имеет определенные структурные компоненты, связанные между собой единым содержанием и сущностью, в-третьих, характеризуется структурной устойчивостью к внешним и внутренним колебаниям системы. При ее построении классификация показателей оценки эффективности менеджмента осуществлялась по их типам с добавлением, как было предложено авторами, к основным составляющим: социальной, экономической, организационной показателей, характеризующих эффективность интеллектуализации труда и инновационно-инвестиционную эффективность. Для определения значимости влияния составляющих высшего порядка модели применен метод экспертных оценок, который был использован при проведении опроса на предприятиях машиностроительного комплекса: исследование проведено авторами на 25 машиностроительных предприятиях г. Харькова. Анализ результатов экспертного оценивания позволяет сделать вывод о приоритетности выделенных составляющих эффективности менеджмента персонала: наиболее существенное влияние оказывает эффективность интеллектуализации труда (26 баллов), за ней в порядке убывания – экономическая эффективность (40 баллов), инновационно-инвестиционная эффективность (54 балла), социальная эффективность (84 балла), организационная эффективность (96 баллов).

Социальная эффективность включает: эффективность социальной политики, которая определяется степенью обеспечения персонала соответствующими льготами и гарантиями, уровнем доверия к действиям руководителей предприятия, созданием социальной инфраструктуры, что способствует повышению результативности управления, обеспечению достойных условий труда и быта работников; эффективность группового взаимодействия, которая зависит от сплоченности коллектива и состояния социально-психологической атмосферы в нем, уровня мотивации, потребностей и эффективности использования различных методов управления; эффективность реализации основных систем работы с персоналом, которая определяется состоянием кадровой работы на предприятии, включающей действия руководства по планированию потребности в работниках, их отбору, адаптации, размещению, профессиональному обучению, по оценке, управлению карьерными перемещениями, мотивации.

Невысокое значение влияния социальной эффективности на общую эффективность менеджмента персонала (84 балла) свидетельствует о несовершенстве социального обеспечения, слабой детерминированности места социальной составляющей и, соответственно, ограниченности социально направленных мероприятий на машиностроительных предприятиях. Все это требует поиска дополнительных источников финансирования, создания объектов социальной инфраструктуры, обеспечения достойных условий труда персонала, предоставления возможности пользования социальными пакетами, создания положительной групповой динамики путем расширения перечня мероприятий по развитию персонала тренингами, ролевыми играми, ситуационными задачами, моделированием критических ситуаций, возрождением института наставничества, формированием основ для развития действенной организационной культуры, формирования у руководителей компетенций по разработке стратегии социального развития коллектива, социальной структуры подразделения. Таким образом, важным заданием для руководителей машиностроительных предприятий в процессе достижения эффективности менеджмента персонала остается создание условий для обеспечения социальной эффективности, – основы формирования социально ориентированного менеджмента персонала.

Ключевые слова: социальная составляющая, эффективность менеджмента персонала, модель, социальная эффективность.

O.U. Amosov, N.L. Gavkalova

THE SOCIAL COMPONENT IN EVALUATION OF PERSONNEL MANAGEMENT EFFICIENCY

The modernization of the Ukrainian society, the foundations of which have been formed and declared in the concept of sustainable socioeconomic development of the country, involves reforms in all spheres of our life. Modernization of the industry relies on innovations in the formation and use of economic resources. Labor as an economic resource plays, first of all, the leading role in the formation and use of human resources, and secondly of social resource. Thus, ensuring the effectiveness of personnel management, which is based on the concept of social management, which replaced the concept of human resource management, is not only a prerequisite, but the basis of the effective operation of an enterprise, and the issues related to determining the place of the social component in the process of evaluating the effectiveness of personnel management, is relevant in contemporary realities of machine-building enterprises development.

The purpose of the study is the rationale of scientific and theoretical aspects of the effectiveness of personnel management and the development of methodological approach to assessing the effectiveness with the determination of the social component. The paper focuses on the determination of the effectiveness of personnel management, that is proposed to be conducted based on specially designed or adapted metrics. Building a structural model, which includes figures that illustrate the effectiveness of personnel management is proposed to assess the effectiveness. The features of the proposed structural model: first of all, it reflects certain processes or phenomena in a simplified form, secondly, it has certain structural components connected by common content and substance, and thirdly, it is characterized by structural stability under external and internal vibrations of the system. While it was being built the classification of indicators for measurement of management effectiveness was carried out according to their types with the addition, as suggested by the authors, to the main components: social, economic, organizational that characterize intellectualization of labor efficiency, and innovational investment efficiency. To determine the significance of the influence of higher order model components, the method of peer review has been used, which was also used for the survey at the machine-building plants: the study was conducted by the authors at 25 machine-building enterprises of Kharkov. The analysis of the expert evaluation results suggests the priority of underlined components of effective personnel management: the most significant influence is exercised by the effective intellectualization of labor (26 points), followed in descending order – by economic efficiency (40 points), innovative and investment efficiency (54 points), social efficiency (84 points), organizational effectiveness (96 points).

Social efficiency involves the effectiveness of social policy, which is determined by the degree of personnel social security by related benefits and guarantees, the level of trust in the actions of the leaders of the company, the creation of social infrastructure, thereby increasing the effectiveness of management, ensuring decent working and living conditions of employees, the effectiveness of group interaction, which depends on the cohesion of a team and the social and psychological atmosphere in it, the motivation, the need and the effectiveness of different methods of control, the effectiveness of the implementation of major systems of staff interaction, which is determined by the state of human resource management at an enterprise, including the actions in planning the need for workers, their selection, adaptation, placement, training, assessment, management, career movement, motivation.

The low value of the social efficiency impact on the overall effectiveness of personnel management (84 points) indicates the inadequacy of social security, weak determination of the social component and, therefore, limited socially oriented activities at machine-building enterprises. All this requires a search for additional sources of financing, creation of social infrastructure, provision of proper working conditions, enabling the use of social packages, creation of positive group dynamics by extending the list of activities for staff development with training, roleplay, case studies, simulation of critical situations, revival of mentoring, formation of basis for the development of effective organizational culture, formation of leaders' competencies to develop strategies for staff social development, the social structure of a unit. Thus, an important task for the leaders of machine-building enterprises in achieving efficiency of personnel management is to create conditions for social efficiency that are the basis of the formation of socially oriented personnel management.

Key words: *social component, personnel management efficiency, model, social effectiveness.*

УДК 351.84:303.094.5:005

О.Т. РИНДЗАК,

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.,
Інститут регіональних досліджень НАН України,
м. Львів
E-mail: olichkar@yahoo.com

ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ СОЦІОЛОГІЧНИМИ МЕТОДАМИ

У статті розглянуто можливості застосування кількісних методів соціології для оцінювання ефективності соціальних програм. Зокрема, особливу увагу приділено методу експерименту, оскільки саме він дає змогу відділити ефект соціальної програми від впливу інших чинників та заходів. Подано основні переваги і недоліки застосування методів опитування, експерименту, спостереження та контент-аналізу для оцінювання ефективності соціальних програм.

Ключові слова: оцінювання, ефективність, соціальна програма, кількісні методи соціології, метод експерименту, опитування.

Постановка проблеми. Реалістичне, якісно проведене оцінювання ефективності соціальних програм має надзвичайно важливе значення для прийняття вірних економічних рішень. Оскільки реалізація більшості соціальних програм потребує досить значних матеріально-технічних затрат, то в умовах обмежених фінансових можливостей України важливість моніторингу і оцінки важко переоцінити. Це актуалізує проблему формування теоретико-методологічного та методичного забезпечення оцінювання ефективності соціальних програм.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У світовій науковій практиці нині значно посилилась увага до оцінки програм, зростає кількість професіоналів та інституцій з програмної оцінки, що об'єднуються для міжнародної співпраці. Діє ряд міжнародних організацій та асоціацій з оцінювання, таких як: Міжнародна організація по співпраці з оцінювання (International Organization for Cooperation in Evaluation, IOCE), Європейське товариство з оцінювання (European Evaluation Society), Міжнародна асоціація оцінювання програм та політик у країнах, що розвиваються (International Development Evaluation Association, IDEAS), Міжнародна мережа "Оцінка програм" (International Program Evaluation Network, IPEN) [5, с. 49]. Позитивним є те, що діяльність окремих організацій (напр., IDEAS, IPEN) спрямована на розвиток оцінки програм у країнах СНД як повноцінної професії. В Україні, як і у більшості країн пострадянського простору, інститут оцінювання програм перебуває лише на стадії

свого становлення, формується нормативна і методологічна база досліджень з даної проблематики. Наприклад, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.2012 р., моніторинг та оцінювання програм соціальної підтримки населення буде запроваджено тільки починаючи з 2014 року [7].

Значний внесок у дослідження проблеми оцінки державної соціальної політики та соціальних програм зробили такі українські вчені, як: Абрамов Л.К., Амоша О.І., Балакірева О.М., Колот А.М., Лібанова Е.М., Мандибура В.О., Онікієнко В.В., Маркарова О.В., Садова У.Я., Черенько Л.М. Попри те, у вітчизняній науковій літературі надто мало є цілісних системних досліджень, присвячених проблемі методологічного забезпечення оцінювання ефективності соціальних програм. Особливо недостатньо уваги приділено проблемі використання кількісного соціологічного інструментарію для оцінювання ефективності соціальних програм.

Метою даної статті є виявлення можливостей застосування кількісних методів соціології для оцінювання ефективності соціальних програм.

Виклад основного матеріалу. Соціальна програма – документ, план дій, система пов'язаних між собою заходів, узгоджених за цілями, строками, ресурсами та виконавцями у масштабах визначеної території та галузі соціальної сфери, що спрямовані на вирішення соціальних проблем [8, с.259]. На наш погляд, оцінювання соціальних програм можна визначити як систематичний збір точної та достовірної інформації щодо: діяльності програми, досягнення нею поставлених завдань, ступеня задоволення учасників програми, а також її результативності і ролі у вирішенні тої чи іншої соціальної проблеми. Відомий американський спеціаліст з оцінки програм Міхаель Паттон (Michael Patton) наголошує на тому, що оцінювальний процес має бути орієнтований на практичне використання його результатів [4]. Оцінка дає можливість порівнювати отримані при реалізації програми кількісні і якісні зміни у споживачів – учасників програми, виявити сильні й слабкі моменти в програмі і забезпечити своєчасне її коректування, а також визначити, чи реалізація програми відбувається згідно із затвердженим планом. Надзвичайно важливо, щоб перед початком реалізації програми було визначено критерії та показники її коротко- та довготермінових результатів.

На сьогоднішній день є багато різноманітних підходів і класифікацій типів оцінки. В цілому, залежно від мети проведення, оцінювання програм може включати від кількох до 35 типів оцінки. Найбільш поширеною і відомою є типізація американського вченого Міхаеля Скрівена (Michael Scriven), який виділяє формуючу і підсумкову оцінки [4]. Формуюча оцінка проводиться з метою формування та коригування програмної діяльності, а підсумкова – виявляє ефекти і результати реалізації програм.

Один з провідних спеціалістів з оцінювання програм професор Вільям М.К. Трочім (William M.K. Trochim) виділяє такі типи формуючої оцінки [12]:

- оцінка потреб – визначає кому потрібна та чи інша програма, масштаб потреб, і що слід зробити, щоб їх задовольнити;
- оцінка оцінки – визначає наскільки реально здійснити оцінку програми, і яким чином зацікавлені сторони можуть використати результати такої оцінки;
- структурована концептуалізація – допомагає фахівцям визначити програму, цільові групи населення і можливі результати;
- оцінка впровадження – моніторинг точності і технології реалізації програми;
- оцінка процесу – досліджує процес і технологію здійснення програми, включаючи альтернативні процедури її реалізації.

Підсумкову оцінку американський професор Трочім поділяє на такі підтипи: оцінка результатів (дослідження впливу реалізації програми на попередньо визначені цільові результати); оцінка впливу (виявлення загальних і часткових ефектів від реалізації програми; результатом проведення такої оцінки є відповідь на питання, чи мала програма очікуваний вплив на людей, домогосподарства чи певні соціальні інститути); оцінка “затрати—вигоди” і “затрати—ефективність”; вторинний аналіз (повторний перегляд наявних даних з метою формулювання нових запитань, чи застосування методів, що не були використані раніше); мета-аналіз (інтегрує результати оцінки, отримані за допомогою численних досліджень, з метою формулювання загального чи сумарного висновку).

Завдання оцінки полягає у виявленні того, якою мірою реалізація соціальної програми дає бажані статистично значимі ефекти (напр., зменшення чисельності осіб, залежних від алкоголю). Для отримання найповнішої всебічної інформації щодо результатів, наслідків та ефективності реалізації соціальних програм слід комбінувати кількісні та якісні стратегії дослідження. Якісні методи є важливими для повнішого розуміння поведінки груп населення найвищого ризику, факторів, що впливають на успіх втручання щодо окремих соціальних проблем, а також для інтерпретації кількісних результатів. Кількісні методи використовують для оцінювання наслідків з метою вимірювання масштабів виконання завдань програми та для оцінювання ефективності соціальних програм. Результати використання кількісних методів подають у формі кількісних показників і таблиць. Спинимось детальніше на таких кількісних методах соціології, як: анкетування, експеримент, спостереження, контент-аналіз.

У сучасній практиці оцінювання програм найпоширенішим і найбільш вживаним серед кількісних методів соціології є метод опитування, який поділяється на: анкетування і стандартизоване інтерв'ювання, а також телефонне, пресове, поштове та телевізійне опитування. Він полягає у безпосередньому або опосередкованому зборі первинної вербальної інформації. Коли потрібно опитати велику кількість респондентів за відносно короткий час, то використовують письмову форму опитування – анкетування. Українські вчені розробили та успішно апробували методику оцінки соціальних програм, що ґрунтується на репрезентативному заочному опитуванні (анкетуванні). Так, у 2009 році канд.соціол. наук О.Балакірева на одному з семінарів щодо моніторингу та оцінки соціальних програм представила результати опитування представників цільових груп різних аспектів програм державної соціальної допомоги [1]. Анкетування дало змогу виявити: суб'єктивну оцінку розміру отриманої допомоги – яке місце вона займає в сукупному доході сім'ї, чи вплинув розмір допомоги на рішення щодо народження дитини і т.п.; ставлення до механізму отримання різних видів допомоги; потреби у допомозі; вплив різних видів допомоги на якість життя населення; ставлення до посилення контролю; відчуття захищеності та справедливості; загальний стан задоволеності існуючою системою пільг та якістю надання соціальної допомоги.

Анкетування та інші види опитування (метод телевізійного, пресового чи телефонного експрес-опитування) можна також використати як допоміжні при оцінюванні ефективності регіональних соціальних програм, наприклад таких, як: Програма «Розвиток сімейної медицини та її профілактичної спрямованості на 2012–2014 р.» (рішення Львівської обласної ради від 28.02.2012 р. № 390), Цільова соціальна

програма облаштування дитячих ігрових майданчиків у Львівській області на 2010–2012 роки (рішення Львівської обласної ради від 08.12.2009 р. № 1094), Комплексна програма профілактики і запобігання поширенню пияцтва та алкоголізму серед населення Львівської області на 2011 – 2014 роки (рішення Львівської обласної ради від 11.07.2011 р. № 191).

Найскладнішою проблемою при оцінці ефективності соціальних програм є відділення ефекту впливу певної програми від впливу інших факторів. Цю проблему можна вирішити за допомогою використання експериментального методу, зокрема відбору контрольної групи, тобто групи осіб, які не охоплені програмою. Експеримент – метод дослідження причинних зв'язів у керованих умовах. Учасники програми стають, відповідно, учасниками експерименту і зазнають впливу певних факторів, пов'язаних з процесом реалізації програми.

Сила експериментального методу полягає у внутрішній валідності – можливості робити висновки про причинні зв'язки. Саме експеримент дає можливість встановити наявність чи відсутність впливу певного чинника (або їх сукупності) на досліджуваний об'єкт. Тобто виявлені в результаті дослідження соціальні зміни можна пов'язати з дією програми, а не інших чинників. Контролювати інші відповідні фактори можна за допомогою добору за подібністю (*matching*) і рандомізації (*randomization*). Добір за подібністю (найчастіше, парний добір) полягає в тому, що знаходять пари осіб, однакових за важливими ознаками (напр., вік, стать, освіта, рівень доходів і т.п.). Потім, за допомогою випадкового відбору, наприклад, жеребкування, вибирають з кожної пари особу, котра потрапляє до експериментальної групи, а решта осіб відповідно залишаються в контрольній групі. Рандомізація – випадковий розподіл учасників експерименту на контрольну і експериментальну групи. Групи відрізняються одна від одної тільки тим, що одна бере участь у програмі, а інша – ні. Рандомізація гарантує, що між групами немає систематичних відмінностей ще до початку експерименту. Експеримент, що ґрунтується на рандомізованому підході, найкраще дає можливість виділити ефект програми, що оцінюється, від всіх інших ефектів і узагальнити результати на визначену генеральну сукупність (зовнішня валідність). Вплив програми вимірюється різницею між середніми показниками в експериментальній і контрольній групах.

Використання “чистого” експериментального підходу розглянемо на прикладі оцінки регіональної програми подолання та запобігання бідності. З генеральної сукупності (у даному випадку осіб, що стоять на межі бідності) вибирають учасників експерименту, які за допомогою випадкового відбору (рандомізації) розподіляються на експериментальну (особи, що будуть охоплені програмою – отримуватимуть різні види соціальної допомоги, пільг і субсидій) і контрольну групи. У кожній групі фіксують основні індикатори бідності (пре-тест). Після закінчення дії програми фіксують ті самі показники ще раз (пост-тест). Експериментальну і контрольну групи можна зобразити за допомогою рисунку 1, де X – заходи подолання та запобігання бідності, передбачені даною програмою; Ye_1 та Yk_1 – залежна змінна, показники (або інтегральний показник), визначені самою програмою для оцінки її ефективності, виміряні в експериментальній і контрольній групі до початку дії програми (t_1); Ye_2 та Yk_2 – показники бідності, виміряні в експериментальній і контрольній групі після реалізації програми (t_2), чи певного його етапу (це залежить від мети оцінювання).

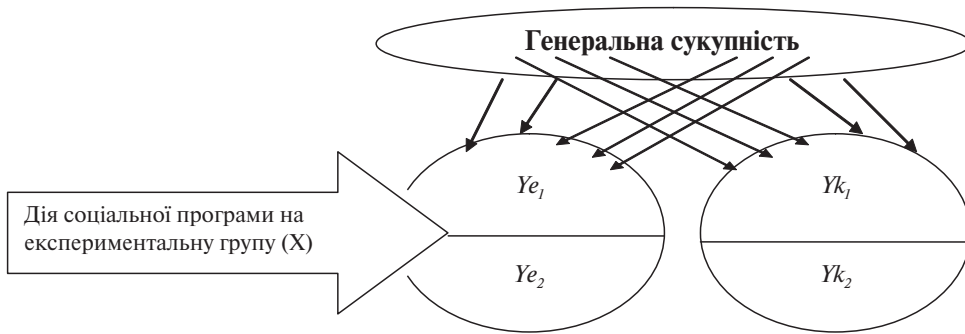

Рис. 1. Дві рандомізовані групи до і після дії програми

Спрощено ефект від реалізації соціальної програми (E) можна визначити за формулою [11, с. 153]:

$$E = (Ye_2 - Ye_1) - (Yk_2 - Yk_1)$$

Практичне застосування експериментальних підходів пов'язане з рядом проблем:

1. Історичні події, наприклад, політичні трансформації, в експериментальний період можуть стати альтернативним поясненням ефекту програми.
2. Зміна деяких ключових характеристик учасників програми може ускладнити отримання адекватних і чистих результатів оцінки.
3. Інструментальний ефект – саме усвідомлення участі в експерименті, на додаток до експериментальних змінних, впливає на результуючу змінну.
4. Селекція може стати проблемою, коли дослідник вибирає контрольну і експериментальну групи різними способами. Тобто вони вже спочатку не є еквівалентними, але можуть мати різні ознаки по залежній змінній чи інших відповідних змінних.

Ретельно продуманий науково обґрунтований план проведення оцінки програми на основі використання експериментальної методики допоможе частково уникнути перелічених вище проблем.

Коли соціальною програмою охоплено все населення регіону, то для оцінки соціальної програми на основі експериментального підходу контрольну групу можна вибрати з іншого населеного пункту, не охопленого програмою, (з врахуванням всіх схожих і відмінних ключових характеристик). У випадку, якщо неможливо сформувати контрольну групу (наприклад, коли програмою охоплено все населення країни), можна використати квазі – експериментальний підхід. Квазі-експеримент відрізняється від чистого експерименту тим, що у ньому не використовується випадковий відбір учасників до експериментальної і контрольної групи (рандомізація).

При оцінці соціальної програми на основі квазі-експериментального підходу ефект програми може досліджуватись тільки на основі однієї (експериментальної) групи, вимірювання в якій відбуваються після закінчення програми. Або ж досліджують дві групи (контрольну і експериментальну), але теж тільки після закінчення програми чи певного її етапу. За допомогою економетричних методів (методи, що

ґрунтуються на використанні інструментальних змінних, методи рефлексивних порівнянь, методи подвійних відмінностей) створюють контрольні групи, що подібні до експериментальних хоча б за найважливішими характеристиками [2]. Тоді ефект від реалізації програми буде визначатися різницею в показниках експериментальної і контрольної групи, виміряних після закінчення програми:

$$E = Ye_2 - Yk_2$$

Основна перевага використання квазі-експериментального підходу при оцінюванні ефективності соціальних програм полягає в тому, що він потребує менше часу і засобів, ніж чистий експеримент. Водночас західні науковці виділяють такі недоліки даного підходу [2]: а) іноді невисока надійність результатів у зв'язку з використанням менш строгої у статистичному контексті методології; б) методи можуть бути статистично складними; в) є проблема зміщення чи відхилення вибірки. Остання проблема пов'язана з неоднаковим ступенем участі в програмі різних груп; це впливає на вибірку і, в кінцевому підсумку, – на результати. Дану проблему можна частково усунути за допомогою статистичних методів, наприклад, метод інструментальних змінних.

Оцінювання ефективності соціальних програм та оцінювання процесу їх реалізації взаємодоповнюють один одного і дають цілісну повну картину про досліджуваний проект. Зібрати точну інформацію про дію програми в процесі її проведення дає змогу метод спостереження. У соціологічній літературі його визначають як планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксує дослідник, а потім їх перевіряють [10, с. 212]. Специфіка спостереження полягає у здатності давати багаті конкретними деталями, живі, безпосередні відчуття про об'єкт, що досліджується. Цей метод дає можливість отримати необхідну інформацію, незалежно як від уміння респондента описати словами свою поведінку чи стан, так і від того, чи бажає він взагалі щось говорити про себе.

Метод спостереження, зазвичай, використовують у комплексі з іншими методами збору інформації, такими як опитування, аналіз документів тощо. Зокрема, при оцінюванні ефективності соціальних програм доцільним є використання формалізованого методу аналізу документів, що має назву контент-аналіз. Це метод збору кількісних даних про досліджуване явище чи процес. Контент-аналіз доцільно проводити, коли потрібно зібрати результати роботи програми, не перериваючи самого процесу її дії. Здійснюється шляхом перегляду заяв, фінансових звітів, кошторисів, протоколів засідань і т.п. Процедура контент-аналізу полягає в алгоритмізованому виділенні в тексті певних елементів змісту, що цікавлять дослідника, класифікації виділених елементів відповідно до концептуальної схеми, наступному їх підрахунку і представленні результатів. На наш погляд, доцільним є застосування методу спостереження та контент-аналізу при оцінюванні ефективності таких програм: Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009–2015 роки (затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 28.01.2009 р. № 41), Державна цільова соціальна програма розвитку в Україні спортивної та туристичної інфраструктури у 2011–2022 роках (затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 29.06.2011 р.), Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії захворюванню на туберкульоз на 2012–2016 роки (затверджена Законом України від 16 жовтня 2012 р. № 5451-VI).

Таким чином, в сучасній практиці оцінювання ефективності соціальних програм в Україні слід повнішою мірою використовувати уже напрацьований вітчизняною і зарубіжною наукою арсенал соціологічних методів. Перелічені вище методи широко висвітлені у спеціальній фаховій літературі, напр., [10, 11, 12]. Тому, не спиняючись на детальному описі процедури проведення чи класифікації кожного з них, у дослідженні простежено лише загальні можливості використання кількісного соціологічного інструментарію для оцінювання ефективності соціальних програм.

Основні переваги і недоліки названих вище кількісних методів соціології нами згруповано і представлено у табл. 1.

Таблиця 1. Кількісні методи соціології в процесі оцінювання ефективності соціальних програм

Метод	Переваги	Недоліки
Опитування – анкетування, стандартизоване інтерв'ю, поштове, телефонне, пресове та інші види опитування	Не потребує значних матеріальних витрат і ресурсів. Дозволяє зібрати велику кількість інформації за короткий час. Здатний охопити велику кількість респондентів. Здебільшого забезпечує анонімність.	Не дає повної картини ситуації. Часткова суб'єктивність оцінювання ефективності програми. У більшості випадків відсутній контроль над тим, як респонденти сприймають і розуміють питання. За низької мотивації опитуваних, частка повернення анкет може бути досить невелика. При телефонному інтерв'ю великий відсоток відмов участі в опитуванні.
Експеримент	Дає можливість робити висновки про причинні зв'язки. Дозволяє відділити ефект програми від впливу інших чинників.	Складний трудомісткий метод, що потребує залучення висококваліфікованих спеціалістів. Інструментальний ефект. Селекція. Історичні події можуть вплинути на результати експерименту. Зміщення чи відхилення вибірки. Відмова участі в експерименті учасників контрольної групи.
Спостереження	Можна спостерігати за ходом виконання програми. Оперативність отримання інформації. Відсутність ланок, що опосередковують зв'язок дослідника зі спостережуваним об'єктом.	Іноді важко описати процес спостереження, або виокремити його результати. Може виявитись дорогою процедурою. Суб'єктивність – особистісні якості спостерігача позначаються на результатах. Локальність, обмеженість досліджуваної ситуації.
Контент-аналіз	Дає великий об'єм конкретної інформації. Інформація вже є в наявності, її не потрібно збирати.	Займає багато часу. Інформація може виявитись неповною.

Ця таблиця може слугувати певним орієнтиром для фахівців з оцінювання програм при виборі методу оцінювання.

Висновки. Розглянуті методичні підходи до оцінювання ефективності соціальних програм на предмет співвідношення результатів їх виконання та витрат (або через різницю між вихідним і кінцевим станом соціального явища чи процесу, припускаючи, що ефект викликаний впливом заходів, пов'язаних з реалізацією цієї програми) виробляють бачення критерію практичної соціально-економічної корисності від реалізації програм. Аналіз наявих методів у практиці оцінювання ефективності соціальних програм підводить нас до висновку, що загальна система оцінювання потребує корекції у напрямі максимального використання переваг кількісних методів соціології та мінімізації їх недоліків. Виділення переваг та недоліків цих методів слугуватиме певним орієнтиром при виборі інструментів оцінювання: а) метод опитування (анкетування, стандартизоване інтерв'ю, поштове, телефонне, пресове та ін. види опитування); б) метод спостережень; в) контент-аналіз; г) метод експерименту. Так, використання методу опитування, що не потребує значних матеріальних витрат і ресурсів, дає можливість зібрати значну кількість інформації за відносно короткий проміжок часу. Натомість, означений метод передбачає певну суб'єктивність оцінювання, при цьому не дає змоги отримати повну картину ситуації. До того ж, у більшості випадків відсутній контроль над тим, як респонденти сприймають і розуміють досліджувані питання, а при телефонному інтерв'ю може бути великий відсоток відмов участі в опитуванні.

Метод спостережень дає можливість спостерігати за ходом виконання програми та забезпечує оперативність отримання інформації. Водночас застосування даного методу може виявитись надто дорогою процедурою, за якої також важко уникнути суб'єктивності оцінки (через силу впливу характеристик самого спостерігача), що позначається на її результатах. Крім того, специфіка цього методу полягає у локальності проведення, обмеженості досліджуваного контингенту. При застосуванні контент-аналізу, фахівець з оцінювання програм оперує уже наявним масивом даних, до того ж, отримує значний об'єм конкретної інформації. Однак проведення контент-аналізу потребує значного часового ресурсу, а наявної інформації також може бути недостатньо. І нарешті, метод експерименту – трудомісткий, складний у застосуванні, що потребує залучення висококваліфікованих спеціалістів. Проте саме він у нашому випадку найбільш придатний для оцінювання ефективності соціальних програм, оскільки дає можливість робити висновки про причинні зв'язки і відділити ефект програми від впливу чинників іншого походження, що безпосередньо не пов'язані з реалізацією конкретної програми.

Використання кількісних методів соціології корелює з потребами загальнодержавної соціальної політики у напрямі її модернізації. Розглянутий перелік оцінювальних інструментів може бути допоміжним важелем у виробленні методичних засад для покращення загалом соціальної політики за такими основними її напрямками: політики доходів населення, що впливає на якість життя; удосконалення охоронно-оздоровчих заходів, молодіжного трудозабезпечення; реформування житлової політики; пошук новітніх коректив у механізмі соціального захисту населення, що стосується реформування пенсійної системи.

Перспективою подальших досліджень з означеної проблематики є детальніший, глибший аналіз і адаптація методів соціології до оцінювання ефективності соціальних програм як державного, так і регіонального рівня. При цьому розробка

процедур оцінювання ефективності конкретних соціальних програм із застосуванням визначеного методу чи їх комбінації буде доброю підмогою до удосконалення самих методичних оцінювальних підходів та пошуку нових показників і соціальних індикаторів для діагностики програм як на низовому, так і на більш агрегованому рівнях. Крім того, не слід забувати про сполучне використання кількісних і якісних методів, суміжних підходів соціології та економіки (класичні методи статистики, метод експертних оцінок, глибинні інтерв'ю – індивідуальні, фокус-групи, метод “оцінювання портфоліо” та ін.). Отже, триангуляція (вміла комбінація кількісних і якісних методів соціології та інших наук), а також тісна співпраця фахівців з різних галузей знань, дасть змогу отримати достатню, своєчасну, надійну і більш повну оцінку ефективності соціальних програм.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Балакірева О.М.* Система державної соціальної допомоги очима отримувачів. [електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article;jsessionid=-5EC8EF045DBA3EDD86DDF01BC038741B?art_id=104486&cat_id=47161
2. *Бейкер Л. Джуди.* Оценка воздействия проектов на бедность: практическое руководство. [електронний ресурс]. – режим доступу: <http://go.worldbank.org/UEMISA7ZO0>
3. Державні цільові програми та упорядкування програмного процесу в бюджетній сфері. / За ред. В.М. Гейця – К.: Наукова думка, 2008. – 383 с.
4. *Кузьмин А.* Мониторинг и оценка социальных программ. // *Общинная жизнь*, –2004. –№ 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kehila.ru/article/?49>
5. *Куртась С.* Міжнародні та національні асоціації оцінювання. // *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. – 2011. – Вип. I.VIII. – Ч. I. – С. 48–54.
6. Мониторинг та оцінка програм і проектів. Практичний посібник. / О. Морозова, О. Варещка, Д. Джонс, П. Чікуква, Т. Салюк. – К.: Оранта, 2008. – 144 с.
7. “Про проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення”: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2012 р. [електронний ресурс]. – режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/554-2012-%D0%BF>
8. *Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.* Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 496 с.
9. *Садова У.Я.* Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку: Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2005. – 405 с.
10. *Юрій М.Ф.* Соціологія. Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 288 с.
11. *Ringdal K.* Enhet og mangfold. 2. utgave. – Bergen: Fagbokforlaget, 2007. – 502 s.
12. *William M.K. Trochim.* Research Methods Knowledge base [електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.socialresearchmethods.net/kb/intreval.php>

Стаття надійшла до редакції журналу 17.01.2013 р.

О.Т. Риндзак

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОГРАММ СОЦИОЛОГИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ

В статье рассматриваются возможности использования количественных методов социологии для оценки эффективности социальных программ. Под оценкой эффективности социальных программ понимается систематический сбор точной и достоверной информации относительно: деятельности программы, достижения поставленных в ней задач, степени удовлетворения участников программы, а также ее результативности и роли в решении той или иной социальной проблемы. Основная задача оценки заключается в выявлении того, насколько реализация социальной программы

дает желаемые статистически значимые эффекты. В современной практике оценки программ распространенным и наиболее употребляемым среди количественных методов социологии является метод опроса, который делится на: анкетирование и стандартизированное интервьюирование, а также телефонный, прессовый, почтовый и телевизионный опрос.

Одной из самых сложных проблем при проведении оценки эффективности социальных программ является отделение эффекта воздействия определенной программы от влияния других факторов. Эту проблему можно решить с помощью использования экспериментального метода. Вот почему именно этому методу уделено в статье особое внимание. Сила эксперимента заключается во внутренней валидности — возможности делать выводы о причинных связях. То есть выявленные в результате исследования социальные изменения можно связать с действием программы, а не других факторов. Контролировать другие соответствующие факторы можно с помощью подбора по сходству (*matching*) и рандомизации (*randomization*). Процедура использования «чистого» экспериментального подхода рассмотрена на примере оценки региональной программы преодоления и предотвращения бедности.

В случае, когда невозможно сформировать контрольную группу, можно использовать квази-экспериментальный подход. Квази-эксперимент отличается от чистого эксперимента тем, что в нем не используется рандомизация — случайный отбор участников в экспериментальную и контрольную группы. При оценке социальной программы на основе квази-экспериментального подхода эффект программы может исследоваться только на основе одной (экспериментальной) группы, измерения в которой происходят после окончания программы. Или исследуют две группы (контрольную и экспериментальную), но тоже только после окончания программы или определенного ее этапа. Основное преимущество использования квази-экспериментального подхода при оценке эффективности социальных программ состоит в том, что он требует меньше времени и средств, чем чистый эксперимент. Кроме того, в статье кратко рассмотрены методы наблюдения и контент-анализа, которые в основном используются как дополнительные методы для проведения оценки социальных программ.

В заключение, в качестве итога данной статьи в таблице представлены основные преимущества и недостатки использования методов опроса, эксперимента, наблюдения и контент-анализа. Сделан вывод о том, что триангуляция (комбинация количественных и качественных методов социологии), а также использование методов других наук и сотрудничество специалистов различных профилей способны обеспечить надежную, полноценную, всестороннюю и полную оценку эффективности социальных программ.

Ключевые слова: оценка, эффективность, социальная программа, количественные методы социологии, метод эксперимента, метод опроса.

O.T. Ryndzak

EFFICIENCY EVALUATION OF SOCIAL PROGRAMS BASED ON SOCIOLOGICAL METHODS

The possibilities of the use of sociological quantitative methods for evaluation of the efficiency of social programs are covered in the paper. Evaluation of the efficiency of social programs is understood as systematic collection of precise and reliable information on: program activities, achievement of its goals, the degree of satisfaction of program participants, as well as its impact and role in the solution of a social problem. The main task of the evaluation is to identify statistically significant effects, caused by the implementation of social programs. The most popular method (among quantitative methods) for evaluation of social programs is survey, which is divided into: questionnaire and standardized interviews, the telephone, press, mail and television polls.

The separation of the effect produced by a social program from other factors is one of the most difficult problems in the process of evaluation. This problem can be solved through the use of the experimental method. That is why special attention is given to this method in the article. The strength of the experiment lies in the internal validity — the possibility to draw conclusions about causal connections. That is, social changes identified by the evaluation can be attributed to the action of the program, and not to other factors.

Control of other relevant factors can be done using matching and randomization. The procedure of using of the “pure” experimental approach is examined through the example of evaluation of the regional program of overcoming and preventing poverty.

When it is impossible to form a control group a quasi-experimental approach can be used. A quasi-experiment differs from a pure experiment in that it does not use randomization – random selection of participants in the experimental and control groups. When evaluating social programs based on a quasi-experimental approach, the effect of the program can be studied only on the basis of one (experimental) group, in which the measurements take place after completion of the program. Or the two groups (control and experimental) can be studied, but also only after the end of a social program. The main advantage of using the quasi-experimental approach in evaluation of the effectiveness of a social programs is that it requires less time and money than a pure experiment.

In addition, the article summarizes the methods of observation and content analysis, which are mainly used as additional methods for the evaluation of social programs.

Finally, the main advantages and disadvantages of using the methods of survey, experiment, observation and content analysis are presented in the table. Triangulation (a combination of quantitative and qualitative methods of sociology), as well as the use of methods of other sciences and cooperation of different specialists are concluded to provide reliable and complete evaluation of the effectiveness of social programs.

Key words: *evaluation, efficiency, social program, quantitative methods of sociology, experimental method, survey.*

УДК 314.145:316.42(477)

Г.А. Дмитренко,

д-р екон. наук, проф.,
зав. кафедрою Університету менеджменту
та освіти АПН України
E-mail: dmitrenko2000@meta.ua

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ПІДГРУНТЯ ПОЗИТИВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються основні чинники руйнування соціального капіталу в Україні і висвітлюються шляхи його нарощування за допомогою унікальної технології, яка забезпечує підвищення самодостатності громадян і росту довіри до влади.

Ключові слова: соціальний капітал, трансформаційні процеси, чинники руйнування, самодостатність, самоорганізація, щорічне соціальне опитування, специфічна анкета.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в Україні протягом 20 років незалежності мають негативні наслідки, що відображаються по багатьох напрямках. Головні з них – це погіршення якості життя основної частини (критичної маси) населення країни, зниження його політичного і соціального статусу, посилення ролі «гвинтиків» у системі управління суспільством як об'єктів маніпуляцій різних політичних сил та інше.

Фрагментарне, безсистемне здійснення трансформаційних процесів зумовило виникнення системної кризи в Україні, яка охопила всі сфери організації суспільства: політичну, економічну, соціальну, культурну (зокрема освіту). Системна криза характеризується не тільки наявністю істотних суперечностей у кожній із вказаних сфер, а й їх взаємовпливом. Наслідком такого взаємопроникнення є неможливість вирішити проблеми в жодній зі сфер через вплив інших. Це нагадує «замкнене коло», виходу з якого нібито немає.

Очевидно, потрібна якась міцна суспільна основа, що стала б джерелом тої сили, яка розірвала б це замкнене коло. За деякими спостереженнями, такою суспільною основою – джерелом «розривної сили» може стати соціальний капітал країни. Але щоб це сталося, потрібно спочатку глибше зануритися в його сутність і вивчити особливості вітчизняного соціального капіталу з позицій його потенційних можливостей стати джерелом та імпульсом позитивних трансформаційних процесів в Україні.

Аналіз попередніх досліджень. Термін «соціальний капітал» виник в науковій літературі порівняно недавно (з 90-х років минулого століття), але досить швидко

© ДМИТРЕНКО Г.А., 2013

привернув до себе увагу вчених різних країн, насамперед економічно розвинених. Одне із найвідоміших формулювань сутності соціального капіталу надав авторитетний політолог-аналітик США Ф. Фукуяма: «Соціальний капітал – це норми, неформальні норми та цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей. Це може бути як мала група... чи велика група, скажімо корпорація, чи... суспільство в цілому» [1]. Багато уваги соціальному капіталу з точки зору його впливу на економічний розвиток країни [2], соціальну політику [3], відтворення населення [4], фізичний капітал [5] приділяли вчені з ближнього зарубіжжя. Крім того, в працях російських вчених розглянуто питання взаємозв'язку соціального капіталу і розшарування населення на бідних і багатих [6], також структури і функції соціального капіталу [7].

Серед вітчизняних вчених, які так чи інакше приділяли увагу соціальному капіталу (В. Геєць, Т. Заяць, А. Колот, В. Куценко, Е. Лібанова, М. Горожанкіна, М. Лесечко та інші), можна виділити, на думку автора, праці, в яких робляться спроби, по-перше, чітко структурувати соціальний капітал та ув'язати його з іншими видами капіталу (О. Грішнова [8]), по-друге, дослідити вплив його на здоров'я населення та виміряти його кількісною мірою (Н. Левчук [9]).

У решті-решт, всі вітчизняні дослідники соціального капіталу роблять висновок, що запас цього капіталу в Україні дуже низький, а вплив його на модернізацію економіки, держави і суспільства в цілому дуже великий [10].

Але відкритим залишається питання особливостей соціального капіталу в Україні і можливостей його нарощування саме для забезпечення вищезазначених і дуже потрібної країні модернізації, яку досить суттєво актуалізує в своїх наукових працях Е. Лібанова.

Мета даної статті полягає у спробі виявити основні чинники малого запасу соціального капіталу в Україні та обґрунтувати концептуальні напрями його нарощування через відповідні управлінські дії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз попередніх досліджень дав змогу авторові визначити свою інтерпретацію поняття «соціальний капітал». Це – специфічна характеристика суспільства, що відображає згуртованість людей, в основі якої – довіра і взаємодопомога, які, в свою чергу, базуються на загальноусвідомлених нормах і цінностях, що сприяють їх об'єднанню і успішному вирішенню суспільних проблем спільними зусиллями.

Виходячи із цього, постає необхідність визначитись, чому всі аналітики сходяться на тому, що в Україні дуже малий запас соціального капіталу. Відповідь на це питання потрібно шукати в причинах роз'єднання громадян України, маючи на увазі, що країна має дуже складне історичне минуле. Саме в історичному минулому країни треба шукати специфічні особливості нашого роз'єднання, тобто руйнування соціального капіталу. І робити це потрібно чесно й відкрито, щоб усвідомити майбутні дії в напрямі зниження гостроти деяких з них без обвинувачення в цьому один іншого.

Апріорно всю сукупність чинників, що роз'єднують громадян України, можна поділити на 3 групи, групують на таких історично-хронологічних позиціях.

Першу групу чинників складають ті, які виникли тільки за період незалежності України як наслідок неефективних (в тому числі – політичних) дій за період з 1991 до 2011 року. Йдеться про виникнення масової недовіри до влади, а також різке розшарування населення на бідних і багатих не за результатами праці, корисної для суспільства (рис. 1.)

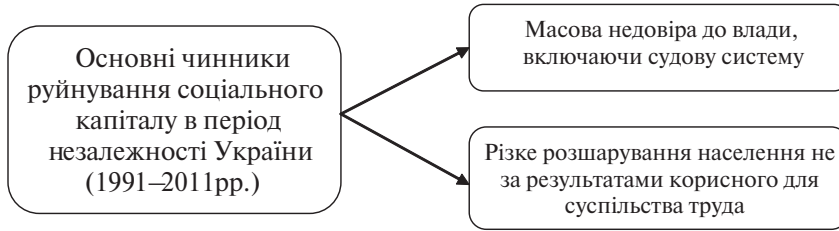

Рис. 1. Перша група основних чинників роз'єднання громадян України як наслідок неефективних дій влади

Друга група чинників – складає те історичне коріння, яке виникло з 1939-го року (після приєднання Західної України до СРСР), а проявилось воно за роки незалежності України. Тут також можна виділити два чинники – протиставлення «героїв» однієї географічної частини країни іншим, а також протиставлення української та російської мов. Ця група чинників має особливий характер. Їх загострення сьогодні взагалі унеможливує якусь згуртованість нації. На жаль, іноді неефективні дії влади загострюють цю проблему.

Понад те, недоліки дії влад щодо цих чинників можуть спровокувати сепаратистські настрої в країні. У зв'язку з цим дані чинники потребують дуже великої обережності в умовах, коли кожний мешканець України ще не повною мірою усвідомив свій статус громадянина незалежної держави.

Та особливе значення має і великої уваги потребує третя група чинників руйнування соціального капіталу. Вони не завжди наявні на поверхні, але діють постійно і мають глибинні історичні коріння. Мова йде про самоізоляцію від вирішення суспільних проблем («моя хата скраю...») і, головне, заздрість («щоб у мого сусіда...») (рис. 3).

Метою цієї статті не є занурення в пошук історичних підтверджень таких висновків, тому автор робить спробу пояснити наявність цих двох чинників лише деякими окремими екскурсами в давню історію. Йдеться, зокрема, про те, що Україна не мала своєї державності впродовж століть, будучи під протекторатом інших країн. Це не могло не позначитися в приниженні людської гідності, і, як наслідок, усвідомленим відчуженням українця від суспільних проблем, які «нехай вирішує той, хто це повинен робити». Немає сумніву, що при формуванні громадянського суспільства в Україні «моя хата скраю» буде істотно гальмувати цей процес.

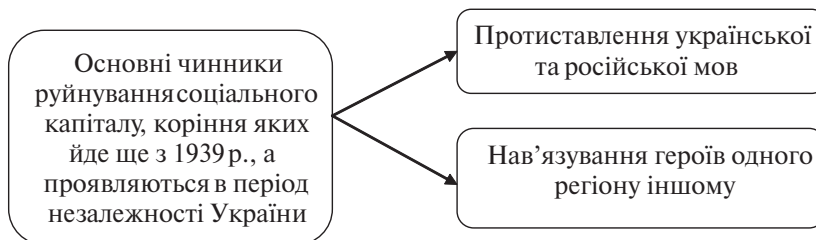

Рис. 2. Друга група основних чинників роз'єднання громадян України як наслідок недавнього історичного минулого і неефективних дій влади

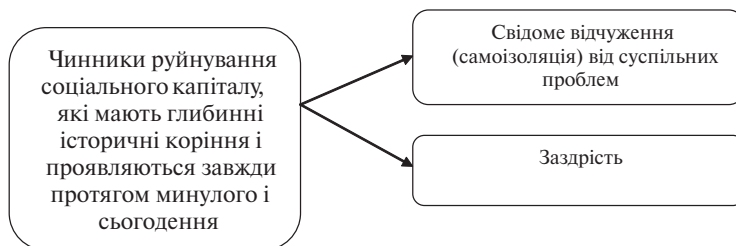

Рис. 3. Третя група основних чинників роз'єднання громадян України як наслідок історичного минулого

Характерною ментальною рисою українців є заздрість, яку дуже чітко відобразив Т.Г. Шевченко в «Гайдамаках», а саме:

Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататься.
Ні, не вмiли, не хотiли,
Треба роз'єднаться!
Треба кровi, брата кровi,
Бо заздро, що в брата
Є в коморi і на дворi,
І весело в хатi! [11, с.118].

На думку автора, глибинною причиною виникнення заздрості можуть бути як мінімум два фактори. По-перше, це якраз те приниження людської гідності, про яке вже мова йшла вище. По-друге — це неповага до чужої праці, в тому числі як наслідок багатства на природні ресурси. Цей фактор: «неповаги до чужої праці» підтверджується як низьким рівнем винагороди за працю протягом багатолітньої історії існування населення України, так і характерним відчуженням інтересів влади від інтересів пересічних громадян.

В цілому автор не претендує на ґрунтовні пояснення джерел виникнення вищезазначених чинників — їх ще треба вивчати — роз'єднання наших співвітчизників (відповідно низького запасу соціального капіталу України), проте дії цих чинників де-факто неможливо ігнорувати при проектуванні позитивних трансформаційних процесів в Україні на майбутнє.

Отже, з цього можна зробити один, але дуже важливий висновок: саме низька самодостатність більшості мешканців Українських земель, обумовлена історією країни, є ключовим підґрунтям заздрості і самоізоляції від суспільних проблем.

Такий висновок має конструктивний характер у двох аспектах. По-перше, він дає можливість пояснити, на думку автора, дії всіх інших чинників роз'єднання населення України, по-друге, дає ту одну ключову ланку, потягнувши за яку можна поступово витягнути весь ланцюг проблем, в яких загрузла держава. Сьогодні, коли країна перебуває в системній кризі як у замкнутому колі, потрібно шукати саме таку ланку. Мова йде про низький рівень самодостатності громадян України (рис. 4.)

Чим можна, наприклад, пояснити такі невдалі (для суспільства) дії управлінської еліти, які привели до вражаючої недовіри до влади? Що обумовлює збагачення одних за рахунок інших? На ці питання відповідей може бути забагато, включаючи не-професіоналізм, аморальність, жадібність та інше. Але в основі їх буде одне: низька самодостатність людей, в тому числі невпевненість в собі, а вже потім в інших.

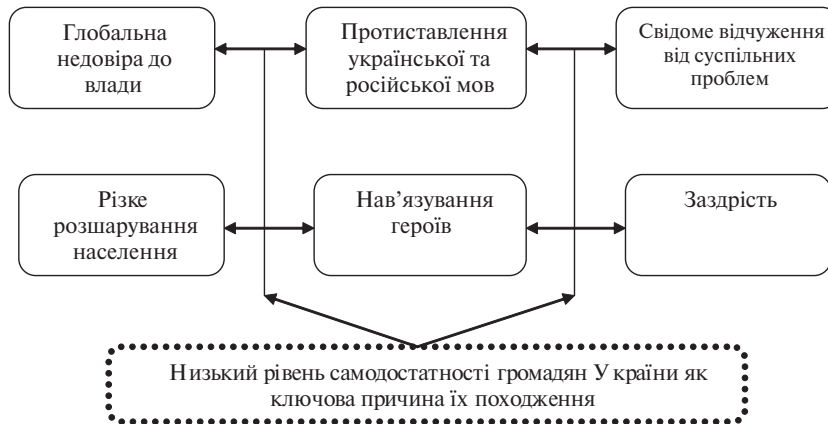

Рис.4. Класифікація основних чинників руйнування соціального капіталу в Україні

Те ж саме можна сказати про інші чинники роз'єднання людей в Україні. Самодостатні управлінці і політики ніколи не загострювали б мовне питання і нав'язування «героїв», а самодостатні пересічні громадяни не реагували б так болюче на ці проблеми.

На думку автора, підвищення рівня самодостатності людини є наріжним каменем нарощування соціального капіталу в Україні і, як наслідок, джерелом успішної модернізації економіки, держави і суспільства. Маючи на увазі, що в основі вищезазначеної модернізації знаходиться людина, для якої і за допомогою якої здійснюється ця модернізація.

У зв'язку з вищенаведеним висновком можна висунути гіпотезу: якщо вдасться визначити шляхи підвищення самодостатності більшості громадян України (мешканців сіл, селищ, міст, працюючих і безробітних, представників бізнесу і державних структур, керівників і пересічних громадян), тоді реальними стануть як нарощування соціального капіталу, так і позитивні трансформаційні процеси в українському суспільстві.

Проектування концептуальних напрямів нарощування соціального капіталу в Україні.

Оскільки низька самодостатність є категорією специфічної ментальності більшості українців, яка сформувалась протягом століть, то природно постає питання – чи можливо взагалі забезпечити її підвищення в найближчому майбутньому?

Апріорі можна припустити, що це реально за певних умов, якщо цьому сприятиме вся система державного управління, а сам підхід до вирішення питання нарощування соціального капіталу буде системним. Спробуємо здійснити такий підхід у межах цієї статті.

Спочатку потрібно визначитися, яка людина є самодостатною як віч-на-віч, так і в оточуючому соціумі. При цьому потрібно зробити одну примітку: необхідно навчитися відділяти головне із множини другорядного, що завжди супроводжує будь-яке складне явище, – це, зокрема, таке поняття, як «самодостатність людини».

Так можна стверджувати, що самодостатній людині притаманна впевненість у собі (але це не треба плутати з самовпевненістю). З чим може бути пов'язана така впевненість? На думку автора, це пов'язано, передусім, з рівнем самореалізації людини в різних сферах її життєдіяльності. При цьому особливої уваги потребує розгляд як

мінімум – сфери трудової діяльності (є ще сфера, яка пов’язана із знаходженням людини взагалі в державі; сфера особистісного життя – родина; за місцем проживання та відпочинку; сфера освіти).

Справді, якщо людина знайшла рідню, яка відповідає природнім професійно-особистісним якостям, ще й добре професійно підготовлена, вміє реалізувати знання на практиці, статус якої визнається керівництвом і колегами, – це і буде сприяти появі впевненості в собі. Але при цьому ще треба додати належну матеріальну винагороду за працю та гідні умови праці. Також важливо, щоб працівник відчував свою корисність в організації, де він працює, через бачення свого внеску в опосередковані чи прямо корисні кінцеві результати діяльності цієї організації (орієнтовані на задоволення потреб тих чи інших споживачів).

Така людина з задоволенням іде на роботу і почуває себе там впевнено. Це дуже важливо з точки зору підвищення рівня самодостатності людини, але ще не достатньо, бо є ще сфера особистісного життя (наприклад, родина), де самореалізація досягається через знаходження взаєморозуміння і сумісності. Є ще й такі сфери життєдіяльності, як освіта і сфера за місцем проживання та відпочинку, де самореалізація здійснюється через задоволення відповідних потреб у комунальних послугах, муніципальному обслуговуванні, громадському транспорті, безпеці життя, екологічній безпеці та інших потреб, задоволення яких є компетенцією місцевих органів влади.

Таким чином, можна дійти висновку, що людина, яка має високий рівень самореалізації у вищезазначених сферах життєдіяльності, в першу чергу трудовій сфері і сфері родини, і є людиною значною мірою самодостатньою, впевненою в собі.

Однак в житті мало що залежить від самого пересічного громадянина, який є «гвинтиком» і об’єктом маніпулювання в діючій системі державного управління. Саме тому самореалізація людини в державі, в якій вона проживає, відбувається не тільки у певних сферах життєдіяльності, а і через відчуття себе суб’єктом побудови держави і поступове визволення від комплексу «маленької людини», «гвинтика» і об’єкта маніпулювання, також через гордість за державу, в якій влада піклується про свій народ, через довіру до влади та інше. Це можливо за умов зміцнення влади і водночас посилення справжньої демократизації державного управління, що сьогодні ніяк не повернуче «обличчям» до своїх громадян. Таким чином виявляються основні концептуальні напрями підвищення ступеня самодостатності більшості громадян України (рис. 5).

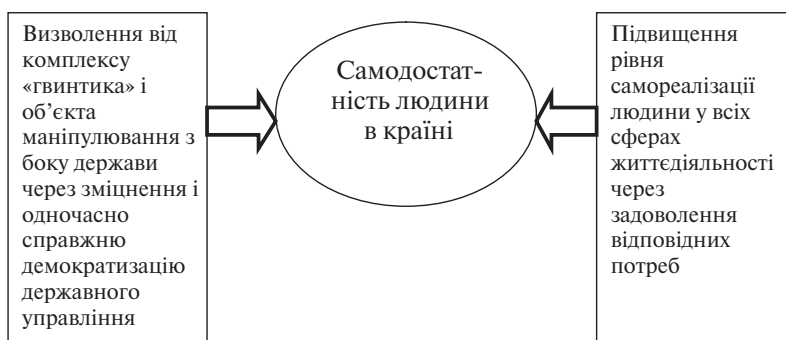

Рис. 5. Концептуальні напрями нарощування соціального капіталу через підвищення ступеня самодостатності людини в країні

Отже, постає актуальна проблема пошуку ефективних засобів поєднання цих двох концептуальних напрямів нарощування соціального капіталу з тим, щоб через систему управлінських дій реалізувати їх на практиці.

Технологічні шляхи нарощування соціального капіталу. Україна є державою з унікальною системою суспільних відносин, суттєво не змінивши які навряд чи реально «підняти країну» до європейських чи світових стандартів демократичного суспільства. Особливо наочно це відчувається в діях парламентарів і організації виборів на основі пропорційної системи, після проведення яких депутатів вже не можна називати «народними», бо народ повністю усунутий від впливу на цих депутатів.

Унікальна система суспільних відносин в Україні характеризується ще одним специфічним явищем – слабкою соціальною відповідальністю парламентарів, працівників усіх структур державного апарату, а також бізнесу за кінцеві результати своєї діяльності, які саме і мають бути пов'язані з підвищенням рівня самореалізації громадян (у межах загальнолюдської моралі та національної свідомості). Але показників, які відображали б соціальну відповідальність цих структур, поки що немає.

За цих умов треба використати таку унікальну технологію, яка зуміла б поєднати кардинальну демократизацію державного управління з виявленням соціальної відповідальності структур влади і бізнесу, що значно підвищило б довіру до влади і об'єднало самих різних людей.

Повторюємо: технологія такого поєднання справді має бути унікальною, яку ще не використовували інші країни, але яка частково вже була застосована в Україні в одному з міст у 1997 – 1999 рр. [12, 13].

Йдеться про унікальну соціальну технологію, що базується на добровільному масовому щорічному опитуванні мешканців сіл, селищ, міст за допомогою місцевих депутатів за своїми округами. Головним інструментом такого опитування є специфічна анкета, яка була вперше апробована ще в 1998 р. [12,13].

Звісно, що головним недоліком будь-яких соціологічних опитувань є емоційний фон, який часто викривляє думки респондентів. Тобто за поганого настрою відповіді будуть одні, а при доброму – інші. Щоб зняти цей емоційний фон, в анкеті передбачено «відкрити сторінку», де респонденти висловлюють причини своєї незадоволеності щодо кожного фактора в кожній з п'яти анкет, які відповідають п'яти сферам життєдіяльності людини.

Оскільки формат статті не дає можливості повністю розкрити зміст цієї унікальної об'єктивної технології (УОТ) соціологічного опитування, то визначимо лише її опорні положення:

1) кожна людина як особистість і головна продуктивна сила суспільства являє собою піраміду потреб (згідно з А. Маслоу) за п'яти її видами: від фізіологічних потреб до самореалізації – як вищої потреби;

2) самореалізація кожної людини здійснюється в п'яти сферах життєдіяльності через задоволення відповідних потреб: у сфері трудової діяльності; особистісній сфері (родині); за місцем проживання та відпочинку; в системі освіти; в цілому в державі;

3) виявлення рівня самореалізації особистості здійснюється методом одержання суб'єктивної інформації від респондентів – мешканців сіл, селищ, міст, які добровільно беруть участь в опитуваннях;

4) для опитування респондентів використовуються специфічні закрито-відкриті анкети, за допомогою яких можна:

- об'єктивувати суб'єктивну інформацію від респондентів щодо рівня задоволення своїх потреб;
- виміряти кількісною мірою рівень задоволення потреб кожної людини через застосування кваліметричних оцінок;
- одержати інформацію для формування заходів планів соціально-економічного розвитку сіл, селищ, міст;

5) техніка проведення такого масового опитування населення і обробка одержаної інформації пов'язана з діяльністю депутатів місцевих рад на своїх округах, які мають свій інтерес до такої інформації;

6) проведення опитування населення за окресленою схемою не потребує якихось значних фінансових витрат з місцевих бюджетів.

Таким чином, можна побачити особливості проведення такого соціологічного опитування населення, що здійснюється не за стандартними технологіями вибіркового досліджень якихось конкретних явищ.

Інтерпретація цих даних дає уявлення щодо результатів такої технології. По-перше, довіра до влади починає зростати вже з початку проведення соціологічного опитування. Адже самих людей вперше запитують про те, яке у них життя за якістю, тобто наскільки задовольняються їхні потреби. Кваліметричні виміри дають показники від 1,0 (повністю задоволені) до 0,0 – повністю незадоволені. Необхідність відображати в анкетах причини незадоволення своїх потреб об'єктивізує відповіді громадян, усуваючи емоційний фон цих відповідей.

По-друге, довіра до влади ще більше може зрости, якщо будуть оголошуватись сукупні показники рівня задоволення потреб (самореалізації) мешканців сіл, селищ, міст. При цьому щорічні опитування дають інформацію щодо динаміки цих показників як результатів діяльності влади.

По-третє, довіра до влади буде істотно підтримана, якщо інформацію від громадян (щодо причин незадоволення потреб) використати для формування заходів планів соціально-економічного розвитку сіл, селищ, міст. За участю самих громадян у відкритому інформаційному просторі можна встановлювати пріоритети тих чи інших заходів у межах діючого бюджетного фінансування.

За таких умов поступово зникатиме комплекс «маленької людини» в кожному учаснику цього процесу, що вже років через п'ять може реально змінити всю систему суспільних відносин у країні. Отже, на думку автора, цілком можливо досягти підвищення рівня самодостатності громадян за одночасного суттєвого росту довіри до влади через її реальну демократизацію.

Висновки. Україна – держава з надто низьким запасом соціального капіталу. Цьому сприяли як невмілі дії влади протягом 20 останніх років, так і складне історичне минуле країни. У зв'язку з цим потрібно шукати нестандартні, оригінальні шляхи нарощування соціального капіталу, без якого неможливі позитивні трансформаційні процеси в контексті побудови демократичної держави для людей.

Запропонована унікальна об'єктивізована соціальна технологія щорічного соціологічного опитування мешканців сіл, селищ, міст (яка апробована частково наприкінці 1990-х років у м. Вишневе під Києвом [12, 13]), гіпотетично може стати фундаментальною основою нарощування соціального капіталу в країні.

Але це буде лише початком позитивних трансформаційних процесів в Україні. Справді, юридичне закріплення такої соціальної технології у вигляді щорічних місцевих референдумів відкриває шлях до ефективного реформування всієї системи

державного управління за кінцевими результатами. Останніми якраз і є сукупні об'єктивізовані показники рівня самореалізації громадян сіл, селищ, міст (вони характеризуються за сутністю якості життя населення [14]). Орієнтація на ці показники, в решті-решт, надасть можливість реалізувати соціальну відповідальність всіх структур влади і бізнесу. А саме соціальна відповідальність, на думку Е. Лібанової, є «наріжним каменем модернізації суспільства...» [10, с. 34]. Автор цілком з цим погоджується маючи на увазі, що діюча система управління працює без зворотного зв'язку, що є джерелом неефективності і корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Что такое социальный капитал? // День. — 2006. — № 177; То же [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.day.kiev.ua/170573/> (14.01.09).
2. Полищук Е.А. Социальный капитал и его роль в экономическом развитии // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 5, Экономика. — 2005. — Вып. 1. — С. 10–16.
3. Сидорина Т.Ю. Социальный капитал организации и социальная политика российского предприятия // Журн. исслед. соц. политики. — 2007. — № 3. — С. 319–334; То же [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0325/analit04.php> (14.01.09).
4. Саградов А.А. Воспроизводство населения и социальный капитал // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6, Экономика. — 2006. — № 5. — С. 15–31.
5. Шихирев П.Н. От капитала физического к капиталу социальному // Сообщение. — 2002, № 6.
6. Социальный капитал и социальное расслоение в современной России : [сб. ст.] / под ред. Дж.Л. Твигг, К. Шектер. — М. : Альпина паблишер, 2003. — 382 с.
7. Сысоев С.А. Проблемы выявления структуры и функций социального капитала // Науч. тр. Донецкого нац. техн. ун-та. Сер.: Экономическая. — 2007. — Вып. 31–1. — С. 176–181.
8. Гришнова О. Социальный капитал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу / О. Гришнова, Н.Полив'ян // Україна: аспекти праці — 2009 — № 5. — С 19–24.
9. Левчук Н.М. Социальный капитал та здоров'я населення в Україні // Демографія та соціальна економіка, — 2011. — № 1(15). — С.47–56.
10. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1(15). — С.24–37.
11. Шевченко Т.Г. Гайдамаки / Т.Г. Шевченко // Кобзар — К.: Проствіта, 2004.
12. Гошко А.А. ССК (система социального контроля) деятельности органов местного самоуправления. — К.: УАДУ при Президенті України, 1999. — 224 с.
13. Гошко А.О. Технологія оцінювання діяльності органів місцевої влади. — К.: УАДУ при Президенті України, 1999. — 76 с.
14. Дмитренко Г.А. Людиноцентрична освіта як імператив підвищення якості життя населення // Економіка і держава. — 2009. — № 2. — С. 39–42.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.01.2013 р.

Г.А. Дмитренко

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ КАК ОСНОВА ПОЗИТИВНЫХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНЕ

В статье исследована проблема социального капитала в Украине как основа трансформационных процессов. Социальный капитал рассматривается с позиции сплоченности нации и возможности вместе созидать Украину, что сегодня является проблематичным. В связи с этим возникает вопрос стратегического характера — исследовать, что является глубинной причиной такой ситуации в Украине, и какие гипотетические направления ее перемены к лучшему возможны. Именно этому и посвящена данная статья. Раскрываются причины низкого запаса социального капитала, которые

обумовлені, в першу чергу, роз'єдиненням людей в Україні, дві з яких виникли ще в давні часи, дві – після 1939 року (приєднання Західної України до СРСР, що проявилось в останні два десятиліття), дві – після 1991 року за період незалежності країни.

Визначається, що ці фактори обумовили таку ментальну особливість рядового українця, якою є його невисока самооцінюваність. В першу чергу це виникло під впливом відсутності державності в Україні впродовж століть. Сьогодні це конкретно проявляється в тому, що люди не є суб'єктами державного устрою. Вони відчувають себе скоріше «винтиками» державного управління, електоратом і об'єктом маніпулювання політиків.

В статті робиться акцент на тому, що підвищення рівня самооцінюваності рядового українця як фундаментальної основи для збільшення запасу соціального капіталу в країні може здійснюватися в двох стратегічних напрямках, які пов'язані з кардинальною демократизацією державного управління.

В перше, це максимальне залучення жителів сіл, поселків, міст до системи державного управління на мікро-, мезо- і макрорівнях таким чином, щоб люди оцінювали кінцеві результати діяльності владних структур і брали участь у формуванні планів соціально-економічного розвитку цих територій.

Вдруге, це підвищення самооцінюваності у всіх сферах життєдіяльності – через задоволення відповідних потреб, що характеризує якість життя громадян.

Представлено унікальну соціальну технологію реалізації двох вищезгаданих напрямків, яка одночасно може стати ключовим чинником кардинальної демократизації державного управління в Україні. Розмова йде про щорічні соціологічні опитування населення сіл, поселків, міст по відношенню до ступеня задоволення їх потреб (рівня їх самооцінюваності) за допомогою анкети, яку поступово юридично закріплюють як якість щорічних місцевих референдумів.

Використання кваліметричних вимірювань дає можливість кількісною мірою отримати кінцеві результати діяльності владних структур, зокрема показник рівня самооцінюваності громадян, в п'яти сферах життєдіяльності, який в кінцевому підсумку освітлює якість життя громадян (КЖГ). Це є об'єктивізований суб'єктивний показник КЖГ гіпотетично може слугувати оцінкою кінцевих результатів діяльності структур державного управління на мікро-, мезо- і макрорівнях, що сприятиме кардинальній демократизації всієї системи державного управління.

Ключові слова: соціальний капітал, трансформаційні процеси, фактори руйнування, самооцінюваність, самоорганізованість, щорічний соціальний опитування, спеціальна анкета.

G.A. Dmitrenko

SOCIAL CAPITAL AS A BASIS OF POSITIVE TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINE

The problem of social capital in Ukraine as a basis of transformational processes is studied in the article. Social capital is examined from the position of national solidarity and possibility of building Ukraine together for people which today are impossible. In connection with this, an issue of strategic character arises – to research the underlying reason for such situation in Ukraine and hypothetical directions of its change for the better which are already possible today. This article is devoted exactly to this question. Reasons for low supply of social capital are revealed, which are conditioned above all things by separations of people in Ukraine, two of which arose as early as old times, two – after 1939 (accession of Ukraine to the USSR, but have manifested in the last two decades), two – after 1991 for the period of nation's independence.

These factors were determined to stipulate such mental feature of ordinary Ukrainian as his low self-sufficiency. First of all it arose due to absence of nationhood in Ukraine for ages. Today this specifically manifests in that people are not the subjects of the political system. Rather, they feel themselves to be «screws» of state administration, electorate and objects of manipulation of politicians.

The article emphasized that increasing the level of self-sufficiency of an ordinary Ukrainian as fundamental basis of increase of social capital supply in a country can be carried out in two strategic directions which are connected with cardinal democratization of state administration.

In particular, the first direction is the maximal involvement of inhabitants of villages, settlements, cities in the system of state administration on micro-, meso- and macro-levels so that people could evaluate eventual result of authority activities and take part in formation of social-economic development plans of these territories.

The second self-sufficiency increase direction in all spheres of livelihood is through the satisfaction of proper necessities, which characterize the quality of life of these citizens.

A unique social technology for realization of the two aforesaid directions which simultaneously can become the key lever of cardinal democratization of state administration in Ukraine is proposed. We are talking about annual sociological survey of public opinion in villages, settlements, cities. Polls concerning the degree of satisfaction of their necessities (level of their self-realization) on a specific questionnaire which are gradually legally fixed as annual local referendums.

The use of qualimetric measurements enables a quantitative evaluation of end results of authority activities. In particular, the index of level of self-sufficiency of citizens in five spheres of livelihood, which ultimately elucidates the quality of life of citizens (QLC). That is the subjective index of QLC can hypothetically serve as objective estimation of end results of state administration on micro-, meso- and macro-levels, which will promote cardinal democratization of all system of state administration.

Key words: *social capital, transformation processes, factors of destruction, self-sufficiency, self-organization, annual social survey, specific questionnaire.*

УДК 316.48+316.4.066

В.І. НАДРАГА,

канд. наук з держ. упр., доц., пров.наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: nadraga-vasil@ukr.net

**ФЕНОМЕН РИЗИКУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД**

Стаття присвячена аналізу наукових підходів щодо визначення наукової категорії «ризик». Обґрунтована необхідність вироблення відповідного загальноприйнятого понятійного апарату та його нормативно-правового закріплення, що дасть змогу запровадження ефективної державної стратегії мінімізації ризиків.

Ключові слова: соціальні ризики, невизначеність, загроза.

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток соціогуманітарних досліджень наприкінці XIX – початку XX століття призвів до перегляду панівної ролі раціоналістичного напрямку в науці, особливо в його класичній інтерпретації. Так, разом з інтенсифікацією досліджень проблем вольового та стихійного начал у діях людей, а також різного роду кризових явищ, відбувалося поступове визнання необхідності включення феномену невизначеності до важливих пріоритетів науки. Не менш важливу роль в актуалізації розробки проблем ризику відіграли процеси стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, що призвели не лише до значного розширення людських можливостей, а й до поширення загрозливих тенденцій у функціонуванні соціуму. Як наслідок, поняття ризику в дослідженнях проблем людського розвитку висвітлювало варіативність розвитку соціуму – ризик іманентно властивий суспільству і має дві протилежні тенденції до прояву: без ризику неможливий прогресивний соціально-економічний поступ, а з другого боку, прорахунки чи зловмисні дії людини призводять до виникнення загроз існуванню людської спільноти. Таку ж альтернативність та амбівалентність можна простежити й на рівні свідомості окремого індивіда: у разі необхідності прийняття того чи іншого важливого рішення з метою досягти бажаної мети, завжди проводиться оцінка ризику невдачі.

У значній кількості наукових праць категорія соціальних ризиків виділяється з однорідної множини інших видів ризиків – технічних, економічних, технологічних тощо. Такий підхід видається не зовсім конструктивним, оскільки ризики завжди

продукуються соціальними суб'єктами, а їх наслідки прямо чи опосередковано впливають на їх розвиток чи виживання.

Метою статті є аналіз еволюції наукових підходів щодо визначення ризику, а також обґрунтування необхідності вироблення сучасного загальноприйнятого понятійного апарату щодо даної категорії.

Виклад основного матеріалу. Проблема ризику є міждисциплінарною, його термінологією оперують у природничих, технічних та соціальних науках.

Визначення загального методичного, міждисциплінарного базису поняття ускладнюється, насамперед, тим, що в дослідженні ризику часом використовують несумісні методи і моделі. В основі теорій ризику фіксуються методологічні принципи і підходи, які виявляються вбудованими в динаміку еволюції парадигмальних основ науки, соціокультурних контекстів, відображають сформовану специфікацію і розмежування різних дисциплінарних областей [1, с. 17].

Ризик в історії розвитку соціуму об'єктивно супроводжував, а в окремих випадках і визначав, людське пізнання, ставав його атрибутом. Необхідність прийняття ризику (йти на ризик) була зумовлена практичною потребою діяльності людини. Єдність гносеологічних і онтологічних характеристик ризику набуває форми проблеми; і суб'єкт змушений знаходити та використовувати визначений категоріальний інструментарій аби вирішити її [2, с. 5]. Упродовж історії людство змінювало своє розуміння того, що таке ризик, якими є його джерела, як можна його уникнути. Якщо на початкових стадіях розвитку суспільства основними джерелами ризику були природні явища, а шляхами уникнення ризику – просторові пересування та чари шаманів, то сьогодні в якості найбільш небезпечних джерел ризику розглядаються сучасні технології, а методами та механізмами його уникнення виступають якнайбільш точні розрахунки, прогнози та передбачення, що ґрунтуються на складних, часто міждисциплінарних наукових підходах [3, с. 10].

Науковці, які досліджують проблеми ризиків, дотримуються дихотомії, у рамках якої виокремлюють два види ризику – техногенний та соціогенний. Останній розуміють як наслідок виникнення у суспільстві ситуації невизначеності через втрату з боку суспільства контролю над соціальними і, в цілому, соціетальними змінами. До них належать, перш за все, суспільні конфлікти, різновиди девіації (особливо делінквенція), деякі форми соціальної напруженості. Погляди на сутність, специфіку і типи соціального ризику також мають багато розбіжностей [4, с. 23].

Наукове осмислення ризику почалося наприкінці XIX – початку XX сторіччя, коли в основному були сформовані уявлення про ймовірнісний, стохастичний характер тенденцій суспільного розвитку. Своєрідним їх узагальненням стала праця Ф. Найта «Ризик, невизначеність і прибуток», що започаткувала серію досліджень, в основі яких – класична парадигма.

Для початкового періоду розвитку класичних концепцій характерною була інтерпретація ризику через призму математичної теорії ймовірностей. В результаті сформувалося поняття ризику, яке виходить з категорії невизначеності і аналізується як квантифікована величина потенційної небезпеки. Він відображає ймовірність і розмір можливих збитків, виграшу чи їх змінні величини; відповідно його вимірювання зводиться до вимірювання можливих потенційних втрат.

Такий підхід і сьогодні є досить поширеним для ряду напрямів ризикології. Ризикована чи проблемна ситуація у такому дискурсі «є різновидом невизначеності, коли настання можливих подій є ймовірним і може бути оцінене» [5, с. 73]. У класичній

теорії ризик завжди включає дві взаємопов'язані компоненти — об'єктивну (онтологічна невизначеність) та суб'єктивну (гносеологічна невизначеність). Оскільки чиста онтологічна невизначеність не може бути визначеною повністю, а гносеологічна невизначеність передбачає відсутність логічної і пізнавальної упорядкованості, то класичний підхід дає змогу розкрити сутність ризику через невизначеність, використовуючи для формалізації ряд суміжних категорій — ймовірність, випадковість тощо.

Ф. Найт уперше запропонував розрізняти поняття «невизначеність» та «ризик», підкреслюючи принципову можливість вимірювання останнього, — «ризик — це невизначеність, яку можливо виміряти, на відміну від власне невизначеності, яка передбачає неможливість вимірювання, зокрема щодо майбутніх подій; ризиком називається невизначеність будь-якого виду, пов'язана з непередбачуваними обставинами» [6, с. 225]. Своєрідною реалізацією запропонованих Ф. Найтом принципів стали статистичні методи, методи екстраполяції (аналіз та агрегація фактів досвіду в класи та побудова гіпотез щодо майбутніх подій), індукції та каузального (встановлення відносин підпорядкованості змінних у різних класах об'єктів) пояснення.

Основна мета класичних теорій полягала в розробці універсального методу, за допомогою якого вирішувалася проблема дослідження та управління ризиком. Однак класичні концепції, з їх орієнтацією на статистичні методи, не враховували ціннісні аспекти та демонстрували обмеженість свого застосування. Оскільки в ситуаціях ризику досить часто відсутні емпіричні дані, що можуть підтвердити чи спростувати ті чи інші прогнози, то у таких випадках неможливо достовірно встановити не лише ймовірність настання події, а й об'єктивно визначити розміри пов'язаних з нею збитків. У будь-якому разі суб'єкти керуються здебільшого ймовірнісними величинами, а тому класичне розуміння ризику, хоча й створює передумови для раціональних рішень, однак для більш адекватного розуміння потребує врахування кореляції потенційно негативних результатів з оцінками та розмаїттям різних видів активності суб'єкта. Для цього необхідно враховувати, з одного боку, що ризик не можна розглядати як ситуацію чистої невизначеності чи визначеності (детермінованості); з другого, ризик — це наукова категорія, що виходить з характеристики ситуації вибору. Також необхідно брати до уваги прагматичний і соціокультурний аспекти ризику.

Так, Н. Луман експлікує істотні прагматичні характеристики ризику, дотримуючись балансу між специфічністю та універсальністю даної дефініції. Форма поняття ризику задається у вигляді багатоступеневої схеми контингентного (випадковість, невизначеність, необхідність» [7, с. 68].

У межах класичної теорії ризику необхідно відзначити праці Д. Мілля [8, с. 9], який ототожнював ризик з математичним очікуванням збитків, що матимуть місце внаслідок реалізації того чи іншого рішення.

А. Маршалл і А. Пігу вважали, що підприємці, які здійснюють свою діяльність за умов невизначеності, повинні керуватися двома категоріями: розміром очікуваного прибутку та величиною його можливих відхилень. Поведінка підприємця, згідно з цією теорією, обумовлюється концепцією максимальної корисності, тобто за можливості вибору перевага надається варіанту, у якому коливання прибутку є найменшими [9; 10].

Дж. Кейнс систематизував раніше відомі теорії ризику та доповнив їх фактором задоволення від ризику, суть якого полягає в тому, що заради більшого очікуваного прибутку підприємець, зазвичай, більше ризикує. Це дало йому

змогу стверджувати, що категорія ризику пов'язана з ймовірністю відхилення від поставлених цілей [11].

Протягом наступних років теорія ризику набула розвитку в працях Л. Джонсона. Наукові доробки автора виходили з фундаментальних досліджень, пов'язаних із системним аналізом, теорією управління, теорією дослідження операцій та теорією ігор. У подальшому західна економічна думка розвивалася у напрямі теорії вибору, прийняття рішень в умовах ризику і невизначеності (Р. Марквіц, Д. Тобін, Б. Лінтнер, К. Шмітт).

В Україні, яка на той час була частиною союзної держави, дослідження ризику були відсутніми, оскільки у 20-ті роки минулого століття було прийнято ряд законодавчих актів, які однозначно визначили поняття «нормального виробничо-господарського ризику», а в середині 30-х років у світлі жорсткого централізованого управління ризик було оголошено непотрібним капіталістичним рудиментом.

Завдяки працям У. Бека і Е. Гідденса набула значної популярності так звана «проблема суспільства ризику». Суспільство ризику вони розглядають не за основними технологіями його розвитку та функціонування, а за тими умовами, які є провідними у визначенні способу життя, а саме за умовами розподілу ризиків. У.Бек виділяє такі значимі соціальні особливості ризику [12]: ризик завжди притаманний соціальній системі; чисельне значення ризику виступає функцією якості соціальних відносин та процесів; ступінь ризику залежить від ступеня підготовленості експертів. Суспільство ризику виробляє технологічні та соціальні ризики. Це відбувається в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній. Ризики, відповідно до концепції У. Бека, долають кордони держав та набувають глобального значення. Універсальні для всіх суспільств небезпеки супроводжують постіндустріальне соціальне виробництво, у якій би країні воно не знаходилося. У соціальній сфері ризики трансформують соціальну структуру. Суспільство ризику не може бути подане у категоріях класового суспільства, сьогодні ці категорії набувають відносного характеру. Змінюють своє значення такі соціально-класові ознаки, як багатство, влада, престиж.

Ризик у концепції Е. Гідденса аналізується на рівні соціальних систем. На його думку, ризик є результатом модернізації та активізується процесами глобалізації. Життя в епоху «пізньої модернізації» – це життя у світі випадковостей та ризику, які є невід'ємним супутником системи, що прагне до встановлення панування над природою та рефлексивного створення історії [13]. Повсякденне знання сучасного ризикованого середовища зумовлює усвідомлення обмеженості експертного знання. Віра, що підтримує довіру у експертні системи, включає процес «розблокування» невігластва пересічних громадян, які насамперед підпорядковуються вимогам експертів.

Разом з цим, як логічно зазначає О. Ренн [14], широка популярність теорії ризику У. Бека не сприяла систематизації знань і призвела до існування, щонайменш, чотирьох груп підходів: власне теорія «суспільства ризику» У. Бека й Е. Гідденса; теорія «калькулятивної раціональності» М. Фуко (ризик конструюється через людський дискурс, а також через інституції та соціальні практики); культурно-символічна концепція ризику М. Дуглас і А. Вільдавські; соціально-перцептивна концепція ризику П. Словіка і Н. Лумана.

Наприкінці 80-х років минулого сторіччя Г. Отвей запропонував відрізнити ризик на рівні сприйняття й об'єктивний ризик [15]:

- «реальний ризик» – ймовірність реалізації небажаних наслідків, що існує об'єктивно);

- «ризик на рівні спостереження» – оцінка реального ризику на підставі наукової теорії, виступає предметом імовірнісних експертних досліджень;
- «ризик на рівні сприйняття» – оцінка реального ризику, що здійснюється без застосування будь-яких теоретичних моделей, вивчається, у першу чергу, психологією та соціологією.

М. Дуглас не обмежуючись концептуальним баченням ризику, пропонує групову модель-матрицю, за допомогою якої пояснює поведінкові стратегії людей. В основі даної моделі знаходяться люди як продукт культури, вони є результатом певного виховання, що зумовлює до формування в них відповідних стереотипів: поборники рівноправ'я, індивідуалісти, ієрархісти, фаталісти і відлюдники [16].

Н. Луман виводить два параметри ризику. Перший – ризик виникає випадково, можливість передбачення наслідків соціальної дії не може бути повністю адекватною. Друге – проблема ризику постає в результаті рішення, а тому пропонується реалізувати соціологічний підхід, який полягає у досягненні феномену ризику лише відповідно до смислу комунікацій – включаючи, звичайно, і повідомлення у комунікації про індивідуально прийняті рішення. На думку Н. Лумана: «Відмова від ризику, особливо у сучасних умовах, означала б відмову від раціональності... Але якщо маєш намір спостерігати за раціоналістичною традицією, тоді необхідно відірватися від притаманного їй розуміння проблеми. Потрібно лишити їй проблеми, але при цьому усе-таки розуміти, що вона не може бачити те, чого вона не може бачити» [17].

О. Яницький розглядає ризик у контексті модернізаційних процесів, він вважає, що будь-якому суспільному виробництву притаманна двоєдина рушійна сила – з одного боку, вона є генеруючою, а з другого – руйнівною. «Суспільство ризику» – це такий погляд на характер творення суспільного життя, коли виробництво благ та лих, досягнень та втрат трактуються як дві – онтологічно та гносеологічно – рівнозначні сторони даного процесу [18, с. 6]. Вчений виділяє два якісно різні типи перехідного суспільства: суспільство, у якому переважають процеси розвитку, та суспільство, для якого більш характерними є руйнівні процеси.

При розгляді особливостей модерністського підходу до ризику можна виділити такі риси: визнання об'єктивного характеру наукового знання про ризик, використання здебільшого позитивістських засобів при аналізі ризику, логіка пізнання і управління ризиком, заснована на принципі домінування наукової експертизи. Для протидії ризикам модернізації суспільство створило та постійно удосконалює наступні три види соціальних технологій:

- створення технологій, що мінімізують ризики людини;
- формування та удосконалення технологій захисту;
- прийняття міжнародного законодавства та створення відповідних інституцій, діяльність яких націлена на розробку та підтримку так званої системи «норм ризику» як елемента архітектури глобального світового порядку.

У неокласичних теоріях ризик як об'єктивний компонент відображає той чи інший ступінь невизначеності щодо середовища активності суб'єкта. Суб'єктивний компонент ризику у даному випадку відображає готовність суб'єкта приймати рішення з урахуванням характеру та динаміки об'єктивної невизначеності. Іншим компонентом неокласичної інтерпретації є висвітлення прагматичних основ ризику. Ризик трансформується із статичного об'єкта дослідження в динамічний процес взаємодії людини, суспільства і природи.

Остаточно наука про ризик сформувалася лише наприкінці ХХ століття завдяки практичним потребам забезпечення безпеки в техносфері, стабільності суспільного виробництва в економіці та соціальної безпеки.

Вивченням проблеми соціального ризику в Україні присвячені праці Борецької Н.П., Долішнього М.І., Гнибіденка І.Ф., Колода А.М., Лібанової Е.М., Новікової О.Ф. та інших вчених і фахівців. Визначення рівня соціальних ризиків, в основному, вони розглядають у контексті соціальної безпеки та соціального захисту.

На сучасному етапі розвитку ризикології як науки піддаються критиці уявлення про ризик, представлені у модерністських теоріях, та виникають постмодерністські теорії ризику. Вони базуються на вивченні сьогоденних тенденцій розвитку суспільства, серед яких можна виділити:

- універсалізацію ризику, тобто актуалізацію катастроф, що загрожують усім, незважаючи на належність до тієї чи іншої соціальної групи, а також ставлення до влади;
- глобалізацію ризику, яка так чи інакше впливає на життєві орієнтації широких верств населення різних країн;
- інституалізацію ризику, тобто появу організацій, що сприймають його як основний принцип власних дій;
- виникнення й посилення ризику в результаті ненавмисного побічного ефекту, наприклад погіршення екології внаслідок розвитку промисловості.

Особливостями постмодерністського підходу до ризику є визнання відносного характеру будь-якого знання про ризик, в тому числі запропонованого наукою; використання здебільшого якісних засобів аналізу ризику; логіка пізнання та управління ризиком заснована на принципі соціального діалогу всіх зацікавлених суб'єктів.

Висновки. Таким чином, у більшості наукових теорій ризику висвітлюються, здебільшого, у двовимірній площині – масштабність ризиків та сфера існування ризиків.

Є не лише різні точки зору у розумінні поняття «ризик», а й різні підходи до оцінки його об'єктивного і суб'єктивного характеру. Ряд авторів виходять з того, що ризик – категорія об'єктивна, що дає змогу регулювати відносини між людьми (ризик розглядається в якості можливої небезпеки випадкової появи негативних наслідків); інші дотримуються позиції суб'єктивної концепції ризику (ризик завжди є суб'єктивним, оскільки виступає як оцінка людиною можливих альтернатив).

Ризику притаманні як об'єктивна, так і суб'єктивна характеристики, причому об'єктивна є виразом негативного впливу неконтрольованих випадкових подій, а суб'єктивна базується на ігноруванні об'єктивного підходу і виникає внаслідок реалізації ризику через свідомість людини.

Аналіз наукових підходів щодо поняття соціальних ризиків дав можливість виділити їх загальні характеристики:

- соціальні ризики не є наслідком причин, обумовлених природними чи технологічними процесами, а також індивідуальними біологічними і поведінковими особливостями окремих індивідів;
- соціальні ризики розглядаються як небезпека, що виникає і проявляється в соціальній сфері, вона може негативно вплинути на життєдіяльність окремих соціальних груп;

- соціальний ризик пов'язаний зі змінами у суспільстві, він є наслідком невідповідності діяльності суб'єкта та об'єкта ризику змінам соціального середовища.

На нашу думку, поняття ризику в соціально-економічній площині має поєднувати як екзогенний, так і ендогенний характер та зміст – ризики можуть бути пов'язані не лише з можливими втратами, а й з можливостями отримання переваг та прибутку.

Дослідження соціальних ризиків повинні виходити, насамперед, з характеру їх прояву. Позитивний зміст соціальних ризиків полягає в тому, що розвиток будь-якої системи неможливий без прийняття рішень, наслідки яких мають неоднозначний характер. Суб'єктивність ризиків проявляється у тому, що суб'єкт управління свідомо ризикує на основі аналізу цілей, альтернатив і перспектив розвитку. Негативний характер соціальних ризиків знаходить прояв у високій імовірності настання негативних наслідків від дії факторів, які несуть загрози стабільному розвитку соціуму. Об'єктивність цих ризиків може полягати у неможливості їх запобігання, стихійності та незворотності негативних суспільних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Renn O.* Concept of Risk: A Classification, in: Krinsky, Sheldon / Golding, Dominic (eds.): Social Theories of Risk, Westport 1992. P. 418. Rescher N. Risk. A Philosophical Introduction to the Theory of Risk Evaluation and Management, Lanham. N. Y.; L., 1983. – P. 120.
2. *Ріктор Т.Л.* Ризик в умовах соціальної невизначеності (соціально-філософський аналіз). [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03/ Ріктор Т.Л.; Донецький національний ун-т. –Д., 2005. – 14 с.
3. *Коноплицька Т. О.* Соціальні параметри ризиків. [Текст] : автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04/ Коноплицька Т.О.; Інститут соціології НАН України. – К., 2007. – 18 с.
4. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
5. *Диев В. С.* Управленческие решения: неопределённость, модели, интуиция / В. С. Диев. – Новосибирск, 1998. – 163 с.
6. *Найт Фрэнк Хейнман.* Риск, неопределенность и прибыль / Ф.Х. Найт ; Пер. с англ. М.Я. Каждана ; Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации. – М. : Дело, 2003 (ФГУП Моск. тип.). – 359 с.
7. *Луман Никлас.* Введение в системную теорию / Никлас Луман ; под ред. Дирка Беккера ; пер. с нем. К. Тимофеевой. – М. : Логос, 2007. – 359 с.
8. *Милль Д. С.* О свободе / Джон Стюарт Милль; [Пер. с англ. А. Н. Неведомского]. – New York : Chalidze, 1982. – 240 с.
9. *Маршалл, Альфред.* Основы экономической науки / Альфред Маршалл ; [пер. с англ. В.И. Бомкина, В.Т. Рысина, Р.И. Столпера]. – М. : Эксмо, 2007. – 830 с.
10. Экон. мысль Запада. [Т. 2]. – М. : Прогресс, 1985. – 454 с. Перевод изд.: The economics of welfare/By A. C. Pigou.
11. *Кейнс Д.М.* Избранные произведения : Пер. с англ. / Дж. М. Кейнс. – М. : Экономика, 1993. – 540 с.
12. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
13. *Гидденс Энтони.* Социология / Энтони Гидденс; Науч. ред. В.А. Ядов; Общ. ред. Л.С. Гурьевой и Л.Н. Иосилевича; [Пер. В. Малышенко и др.]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
14. *Renn, O.* The social arena concept of risk debates [Text] / O. Renn // Social Theories of Risk / S. Krinsky, D. Golding (eds.). – Westport: Praeger, 1992. – P. 179–196.

15. *Otway Harry J.* Risk Assessment and Societal Choices. ILASA, 1975. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ilasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/RM-75-002.pdf
16. *Douglas M., Wildavsky A.* Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers. Berkley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1982. – 162 p.
17. *Luhman N.* Risk: A sociological theory. – New York: Alodine de Gruyter, 1993. – P. 10–13.
18. *Яницкий О.Н.* Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 6–19.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.03.2013 р.

В.И.Надрага

ФЕНОМЕН РИСКА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР

Статья посвящена анализу эволюции научных подходов к определению научной категории «риск». Отмечено, что на протяжении всей своей истории человечество меняло подходы к пониманию риска как такового, его источников и последствий. Несмотря на отсутствие единого понимания риска, неоднозначность его определения, проблема риска имеет свою исследовательскую традицию.

В исследовании проблемы рисков превалирует дихотомия, в рамках которой выделяется два вида риска – техногенный и социогенный. Последний понимают как результат возникновения в обществе ситуации неопределенности вследствие утраты обществом контроля над социальными изменениями.

Начало научного понимания риска было положено в конце XIX – начале XX века, когда в основном были сформированы представления о вероятностном, стохастическом характере тенденций общественного развития.

В Украине, которая на то время была частью союзного государства, исследования проблематики риска не проводились, поскольку в 20-е годы прошлого века были приняты законодательные акты, однозначно определяющие понятие «нормального производственно-хозяйственного риска», а в середине 30-годов, вследствие установления жесткого централизованного управления, риск был объявлен ненужным капиталистическим рудиментом.

Начальный период развития классических концепций характеризуется интерпретацией риска через призму математической теории вероятностей, в результате чего понятие риска исходит из категории неопределенности, а его измерение сводится к измерению возможных потенциальных убытков. Этот подход получил широкое распространение в ряде направлений рискологии и сегодня.

Основной целью классических теорий стала разработка универсального метода, с помощью которого решалась бы проблема исследования и управления риском. Вместе с тем классические концепции, с их ориентацией на статистические методы, не учитывали ценностные аспекты и демонстрировали ограниченность своего применения. Поскольку в ситуациях риска очень часто эмпирические данные отсутствуют, то в таких случаях невозможно установить не только вероятность наступления события, но и объективно определить размеры связанного с ним ущерба.

Общество риска продуцирует технологические и социальные риски. Это происходит во всех сферах жизнедеятельности общества – экономической, политической, социальной. Риски преодолевают границы государств и становятся глобальными. В социальной сфере риски трансформируют социальную структуру, вследствие чего классовая структура общества риска становится все более относительной.

При рассмотрении особенностей модернистского подхода к изучению рисков можно выделить следующие моменты: признание объективного характера научного знания, использование позитивистских средств для анализа, логика познания и управления на основе научной экспертизы.

Современный этап развития рискологии как науки характеризуется критикой представлений о риске, сформулированных в модернистских теориях, а также развитием постмодернистских теорий риска. Они базируются на изучении реалий развития общества, среди которых выделяются: универсализация, глобализация и институализация риска.

Таким образом, существуют не только разные точки зрения касательно понимания научной категории «риск», но и разные подходы к оценке его объективного и субъективного характера. На наш взгляд, риску присущи как объективная, так и субъективная характеристики — объективная является следствием отрицательного влияния неподконтрольных случайных событий; субъективная возникает вследствие реализации риска через сознание человека.

Ключевые слова: *риск, социальные риски, рискология.*

V.I. NADRAGA

PHENOMENON OF RISK IN SOCIO-ECONOMIC RESEARCHES: RETROSPECTIVE REVIEW

This article analyzes the evolution of scientific approaches to the definition of the scientific category “risk”. It was noted that humanity throughout its history has changed the approaches to understanding the risk itself, its sources and consequences. Despite the lack of a common understanding of risk, the ambiguity of its definition, the problem of risk has a certain research tradition.

Dichotomy prevails in the study of risks, where two types of risks are distinguished – anthropogenic and sociogenic. The latter is understood as the result of uncertainty in the society due to the loss of public control over social changes.

The beginning of scientific understanding of the risk was in the late XIX – early XX century, when the ideas of probability, stochastic nature of the trends of social development were formed.

In Ukraine, which used to be a part of the Union State, there were no studies of risk, because in the twenties of the last century legislation that clearly defined the concept of “normal industrial and economic risk” was not passed, and in the mid-30’s, due to the establishment of tough centralized control, risk was declared as unnecessary capitalist rudiment.

The early development of the classical concepts of risk is characterized by the interpretation of risk in the light of the mathematical theory of probability, resulting in the notion of risk originating from the category of uncertainty, and its measurement is to measure the possible potential losses. This approach is widely used in a number of ways of riskology nowadays.

The main goal of the classical theories was the development of the universal method with the help of which the problem of research and risk management would be solved. However, the classic concepts with a focus on their statistical methods did not take into account the value aspects and demonstrated the limitations of their use. Since in the situations of risk the empirical data are not available it is impossible to establish not only the probability of the event, but also to determine objectively the extent of damage associated with it.

Risk society produces technological and social risks. It occurs in all spheres of life – economic, political and social. Risks overcome borders and become global. In the social area risks transform the social structure, so that the class structure of society becomes more risk relative.

While considering the features of the modernist approach to the study of risks the following points can be noted: the recognition of the objective nature of scientific knowledge, the use of positivist means for analysis, logic and knowledge management based on scientific expertise.

The current development stage of riskology as a science is characterized by the criticism of notions of risk outlined in modernist theories, as well as the development of postmodern theories of risk. They are based on the study of the realities of society development, among which there are: the universalization, globalization and institutionalization of risk.

Thus, there are not only different ways of understanding the scientific category of “risk”, but different approaches to the assessment of its objective and subjective nature. In our opinion, risk possesses both objective and subjective features – the objective is the result of the negative impact of uncontrolled accidental events; subjective – results from the implementation of risk through human consciousness.

Keywords: *risk, social risk, riskology.*

УДК 331.556

О.А. МАЛИНОВСЬКА,

д-р наук з держ. управління, ст. наук. співроб.,
Інститут стратегічних досліджень
E-mail: malynovska@voliacable.com

І.П. МАЙДАНІК,

канд. соц.н., ст. наук. співроб.,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: sulamif@online.ua

ГРОШОВІ ПЕРЕКАЗИ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У КРАЇНАХ ЄС: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ, КАНАЛИ, ВИКОРИСТАННЯ

Стаття присвячена актуальній проблематиці грошових переказів українських мігрантів. Робота базується на результатах опитування заробітчан з України в 7 країнах ЄС, проведеного за підтримки Світового банку. Проаналізовано чинники, що впливають на обсяги грошових переказів, надісланих в Україну трудовими мігрантами з країн ЄС, канали переказу коштів, структуру використання закордонних заробітків.

Ключові слова: трудова міграція, грошові перекази, канали переказів зароблених за кордоном коштів.

Постановка проблеми. Трудова міграція в сучасній Україні є найбільш масовим та значущим міграційним потоком. Грошові перекази, які мігранти надсилають своїм сім'ям на Батьківщину, справляють помітний вплив на економіку та соціальну сферу, добробут домогосподарств, рівень бідності. Їх обсяги зіставляювані з понад 4% ВВП. У роки кризи, оскільки рівень виробництва в країні істотно знизився, значення переказів ще більше зросло. Разом з тим використання переказів трудових мігрантів, передусім інвестиційне, а також їх спрямування легальними каналами залишаються для України серйозною проблемою. Її розв'язання, крім іншого, потребує ретельного вивчення чинників та шляхів переміщення цього фінансового потоку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням міграційних процесів, що відбуваються в Україні, займаються ряд вітчизняних дослідників, а саме Е. Лібанова, О. Позняк, І. Прибиткова, М. Романюк, У. Садова, М. Шульга та інші. Попри це, міграційні дослідження досі торкалися питання переказів лише побіжно. Крім того, більшість з них, зокрема перше масштабне всеукраїнське обстеження 2008 р. [1], про-

водилися до розгортання світової фінансово-економічної кризи, тобто відображають ситуацію, яка на сьогодні, очевидно, кардинально змінилася.

У зв'язку з цим автори статті мали за **мету** виявити чинники, що впливають на обсяги грошових переказів трудових мігрантів у посткризовий період, канали переказу коштів, структуру їх використання. Основним джерелом інформації з цих питань були результати опитування мігрантів, яке провели фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень за підтримки Світового банку та у співпраці з Загальноосвітнім навчальним закладом «Міжнародна українська школа», вчителі якої здійснювали анкетування трудових мігрантів у країнах їхнього перебування під час проведення атестації знань учнів закордонних українських шкіл.

Виклад основного матеріалу. Опитування проводилося в Чехії, Португалії, Італії, Іспанії, Греції, Польщі, Франції. Оскільки основну масу респондентів становили батьки учнів українських шкіл, до нього переважно було залучено мігрантів, які перебувають за кордоном тривалий час, разом з сім'ями, і тому жодним дослідженням на території України охоплені бути не могли. Разом з тим опитування було адресовано трудовим мігрантам (не переселенцям), громадянам України (не представникам діаспори), життєві інтереси більшості з яких, як і подальші плани, тісно пов'язані з Україною. Тому вивчення обставин перебування цих осіб за кордоном, структури витрат зароблених за кордоном коштів, частоти і обсягів їхніх переказів на Батьківщину є важливим для розуміння тенденцій розвитку української трудової міграції та її впливу на соціально-економічний розвиток держави.

На запитання анкети відповіли 422 особи, з них 294 жінки і 128 чоловіків. Переважання жінок серед респондентів відображає процес фемінізації української трудової міграції за кордон, передусім у такі країни, як Італія і Греція. Це також наслідок проведення опитування за сприяння українських шкіл за кордоном, оскільки шкільними справами дітей зазвичай займаються жінки.

Більше половини респондентів (61,5%) перебували у віці 30–45 років. 18,3% опитаних були молодше, а 20,2% респондентів вже перетнули 45-річну межу. Так само, як і з статевим складом, вікова структура респондентів, з одного боку, відповідає такій трудових мігрантів з України в цілому, проте з другого — визначається батьківським складом учнів шкіл.

Опитування в черговий раз довело, що трудова міграція охопила всю територію України. Навіть серед відносно невеликої сукупності респондентів виявилися вихідці із 24 (з 27) регіонів України. Цілком очікувано переважна більшість з них проживали до виїзду в Галичині (57,6%), на Буковині (6,0%), чи на Закарпатті (8,4%).

50,4% опитаних мали вищу освіту. Більшість мігрантів навчалася в Україні, однак лише чверть змогла підтвердити свій освітній рівень у країні перебування (29,6% чоловіків з вищою освітою та лише 19,7% жінок того ж освітнього рівня), що значно знижує їх конкурентоспроможність на ринку праці країн перебування.

Освітній рівень респондентів опитування є закономірно вищим, ніж працівників-мігрантів в цілому, оскільки опитування в середовищі батьків школярів українських шкіл забезпечило участь у ньому, по-перше, осіб, які проживають за кордоном разом із дітьми, що типове передусім для кваліфікованих мігрантів, яким легше отримати дозвіл на переїзд сім'ї, а по-друге, — осіб, які є достатньо освіченими, щоб розуміти значення освіти для своїх дітей.

65,5% опитаних офіційно одружені, ще 7,9% — перебувають в незареєстрованому шлюбі. Неодружених серед респондентів виявилось 14,3%, а розлучених та

вдових – 12,1%. Показники шлюбного стану для чоловіків та жінок приблизно однакові. Проте впадає в очі, що практично всі розлучені чи вдові респонденти – жінки. Серед жінок таких виявилось 16,3% і лише 2,4% – серед чоловіків. Це збігається з результатами інших досліджень, відповідно до яких до міграції частіше вдаються жінки, які силою обставин є головами своїх сімей.

Варто зазначити також, що переважна більшість опитаних мають за шлюбного партнера громадянина України, одружені з громадянами країни перебування переважно жінки: кожна десята респондентка (11,7%). Дві третини змішаних шлюбів офіційні, інші – незареєстровані. Отже, помітна частка жінок-мігранток влаштовують своє життя за кордоном, укладаючи шлюб з місцевими мешканцями, але досить часто цей шлюб неофіційний, тобто юридичних наслідків для статусу мігранта не має.

70,4% одружених мігрантів проживають за кордоном зі своїм шлюбним партнером, у 29,6% респондентів чоловік/дружина живуть в Україні. Здебільшого це трапляється, якщо мігрант здійснює за кордон нетривалі, сезонні виїзди, працює в сусідній державі. Так, серед мігрантів, опитаних у Польщі, 91,3% одружених залишили подружжя вдома. Натомість працевлаштування українських мігрантів у Португалії, Іспанії, Італії, Греції найчастіше має довготривалий характер, тому респонденти у переважній більшості намагалися забезпечити возз'єднання сімей за кордоном.

Респонденти переважно продовжують зберігати тісні зв'язки з Україною. Щонайменше раз на рік, а то й частіше, відвідують Батьківщину майже дві третини (62,3%) опитаних. Разом з тим третина (30,0%) опитаних відвідують домівку раз на 2–3 роки, а то і рідше, а 7,7% – жодного разу після від'їзду в Україні не були. Більшість з останніх прибули за кордон нещодавно, тому висновок про їхню відмову від контактів з Україною передчасний. Однак, якщо розглянути частоту поїздок додому, то, незважаючи на невелику кількість респондентів, можна відмітити кореляцію між нею та тривалістю перебування за межами Батьківщини. Так, середня тривалість проживання за кордоном для тих, хто відвідує Україну кілька разів на рік, становить 7,4 років. Раз на рік навідуються на Батьківщину ті, хто в середньому прожив за її межами 9,3 років. Середня тривалість перебування за кордоном тих, хто приїжджає додому раз на 2–3 роки, – 9,9 років. Що ж до мігрантів, які повертаються лише за особливих випадків (весілля, похорон), то вони в середньому, прожили за кордоном 10 років.

Частота відвідин домівки цілком очікувано корелюється також із бажанням з часом повернутися із еміграції: найчастіше відвідують Батьківщину ті мігранти, які мають визначені плани повернення. Останні з їхніх візитів здійснені нещодавно: 77,5% мігрантів, які мають намір повернутися в Україну, відвідували її впродовж року до опитування. Серед респондентів, які думають залишитися за кордоном назавжди, таких було 57,7%.

Загалом 60,5% опитаних заявили про своє **бажання повернутися на Батьківщину**. Серед них майже всі, хто працював у Чехії та Франції, 2/3 зайнятих в Іспанії, Греції та Чехії, половина – в Італії та Португалії. Разом з тим 25,7% респондентів схилилися до проживання за кордоном на постійній основі. Найбільше таких було серед мігрантів в Італії, Іспанії, Португалії.

Не визначилися щодо подальших міграційних планів 13,8% респондентів. Якщо зважати, що людям притаманно відповідати «як годиться», останні, вірогідно, належать до неповертанців, хоча й не вважають за потрібне це стверджувати. Таким чином, є підстави говорити про тенденцію до перетворення частини тимчасової трудової міграції на постійну. Такий висновок підтверджує й та обставина, що мож-

ливу дату повернення назвали менше 10% респондентів, які декларували свій намір повернутися. Причому лише половина з цих осіб – поточний чи наступний рік, що свідчить про те, що повернення готується, принаймні, обговорюється. А інші відклали його на майбутнє, інколи досить віддалене (2020 рік, навіть 2030 рік), що викликає сумніви у ширості їхніх намірів.

Найбільш поширеною сферою зайнятості опитаних мігрантів виявилися домашні господарства (59,2% жінок, які відповіли на запитання), а також будівництво (63,5% чоловіків, які відповіли на запитання). Помітна частка чоловіків (13,9%) працювали у промисловості, а жінок (11,9%) – у готелях та ресторанах. Інші сфери представлені скромно, що в цілому відповідає даним щодо сфер зайнятості українських мігрантів за кордоном, отриманих з інших джерел. Переважна більшість опитаних працювали у країнах перебування за наймом. Лише 7,8% мали власну справу, якою займалися самостійно, без залучення додаткових працівників, і лише 3% були підприємцями-роботодавцями.

Заробітки мігрантів, як це впливає з відповідей респондентів, у середньому становили 727,9 євро на місяць. Проте їх величина відрізнялася залежно від країни перебування та характеру виконуваної роботи. Найбільше заробляли будівельники – близько тисячі євро на місяць, майже стільки ж – працівники промисловості. Найменші заробітки в сільському господарстві (табл. 1). Якщо у Франції, за словами респондентів, мігранти отримували близько тисячі євро, то у Польщі – лише 460 євро.

Певну частину зароблених за кордоном коштів мігранти витрачають на споживання в країні перебування. За даними, отриманими під час анкетування, це в середньому 55%. Однак діапазон відповідей на запитання виявився широким: від 20 до 100%. Більшість респондентів витрачали на прожиття в зарубіжній країні від половини до 80% заробітку, 16% – ще більше. Водночас п'ята частина респондентів заявила, що їхні витрати значно менші і становлять від 20 до 40% заробленого.

Таблиця 1. Середній заробіток українських мігрантів за галузями та країнами працевлаштування, євро

Країна перебування	Торгівля	Будівництво	Робота в родині	Готелі/ресторани	С/г	Промисловість	У середньому по всіх галузях
Чехія	549,3	841,3	636,2	668,1	745,3	711,1	691,9
Португалія	620,4	914,1	706,2	613,3	565,3	653,0	678,7
Іспанія	912,5	1101,0	829,4	1075,0	826,9	1090,9	972,6
Греція	607,1	890,9	604,8	643,8	520,0	668,8	655,9
Італія	823,9	1017,2	809,3	903,2	694,7	1055,3	883,9
Франція	1000,0	1107,7	1000,0	1000,0	833,3	1000,0	990,2
Польща	466,7	616,1	518,9	433,7	306,1	423,1	460,8
У середньому по всіх країнах	666,1	923,2	718,8	745,1	548,1	766,1	727,9

Джерело: результати опитування, проведеного авторами.

Частка витрат коливається залежно від країни перебування мігрантів, а отже, від характеру міграції (циркулярна чи довготривала), типових для тієї чи іншої країни, сфер зайнятості українських працівників, величини їхніх заробітків і, очевидно, вартості життя. Тому найменшу частку зароблених грошей витрачали за кордоном мігранти, які працювали в Польщі (в середньому 35,5%) і практикували порівняно нетривалу міграцію, та Чехії (48%). Натомість найбільшу частину заробітку витрачали мігранти в Іспанії (в середньому 67,2%), Греції (66%), Італії (60%).

Треба зазначити, що отримані дані відрізняються від результатів попередніх досліджень, зокрема, першого масштабного обстеження з питань трудової міграції 2008 р., відповідно до якого частка витрат за кордоном становила в середньому 22% заробітків працівників-мігрантів, і потребують тому певних коментарів. По-перше, на результати всеукраїнського обстеження вплинуло те, що воно охоплювало мігрантів в усіх країнах перебування, причому половина з них працювали в Росії, для якої типовими є сезонні та циркулярні поїздки українців. А в країнах ЄС українці працюють триваліші строки, що й обумовлює більші витрати на проживання. По-друге, обстеження 2008 р. проводилося напередодні світової фінансово-економічної кризи. Відмінність наших результатів може бути пов'язана з тим, що заробітки мігрантів внаслідок кризи зменшилися, а вартість життя в країнах перебування зросла, тому вони витрачають нині більшу частку своїх заробітків за кордоном. І, нарешті, і в нашому, і в інших дослідженнях ми знаходили непоодинокі свідчення поступового перетворення частини тимчасової трудової міграції на переселенську, воз'єднання сімей мігрантів у країнах перебування, що викликає й збільшення їхніх витрат там, а також, у свою чергу, зменшує обсяги коштів, які спрямовуються на інші цілі, у т.ч. **перекази на Батьківщину.**

Як показало опитування, грошові і товарні перекази робить більшість мігрантів – 76,3%. Чоловіки – дещо частіше, ніж жінки (77,6% та 69,7% відповідно). Із різних країн гроші в Україну надходять з неоднаковою інтенсивністю. Так, найбільша частка мігрантів, які роблять перекази, виявилася серед опитаних у Чехії та Польщі: 90% та 86% відповідно. У Греції та Італії вона становила 72–74%, а у Португалії та Іспанії – 63,8% та 58,5% відповідно.

Важливим чинником, що впливає на грошові перекази, є склад сім'ї мігранта та місце проживання членів родини, особливо тих, які через вік, або з інших причин, не здатні належним чином себе забезпечувати. За даними опитування, мігранти, діти та батьки яких проживали в Україні, майже у повному складі направляли кошти на Батьківщину. При чому вік дитини не мав жодного значення: перекази здійснювали батьки як неповнолітніх, так і повнолітніх дітей. Так само в повному складі надсилали на Батьківщину кошти мігранти, у яких в Україні проживав шлюбний партнер.

На здійснення переказів мало вплив місце проживання до виїзду за кордон. Перекази на Батьківщину робили 59,4% мігрантів, які походили з великих міст та обласних центрів, 75% вихідців із селищ міського типу, 78,6% селян. Найбільше мігрантів, які переказували кошти на Батьківщину, заявили, що вони роблять це щомісяця (36,3%), 30,9% – раз на 2–3 місяці, 30,8% – 2–3 рази на рік. Приблизно 2% переказували кошти на свята чи за певної потреби, тобто не систематично. У середньому на кожного з опитаних припадало приблизно по 6,8 переказів на рік.

Відповідь на безособове питання, тобто як часто пересилають кошти на Батьківщину українські мігранти взагалі, дала дещо відмінний результат. Частка респондентів, на думку яких українські заробітчани пересилають кошти та цінності своїм сім'ям

щомісяця, була помітно більшою (55,2%). Відповідно менша кількість респондентів вважали, що українці переказують кошти раз на 2–3 місяці або 2–3 рази на рік (табл. 2). За результатами відповіді на це питання, в середньому українські мігранти роблять по 8,5 переказів на Батьківщину щороку.

Різниця у відповідях на ці два запитання, хоча й незначна, проте наштовхує на певні міркування. По-перше, зауважимо, що про частоту власних переказів відповіли лише ті респонденти, які їх робили, тобто їхні відповіді можна вважати більш точними. Водночас відповідь на безособове запитання була отримана й від мігрантів, які не переказували коштів в Україну, тобто, формуючи свою думку, вони користувалися не власним досвідом, а стереотипами, що склалися в колективній свідомості. Звідси вірогідним є висновок, що частота емігрантських переказів в Україну, хоча й значна, проте насправді є меншою, ніж вважається.

Щоб уникнути прямого запитання щодо величини переказів, які відправляються на Батьківщину, респондентів просили відповісти, якою, на їхню думку, є найтипівіша для українських заробітчан сума. За оцінками опитаних, середній розмір переказу українського мігранта становить 469 євро (на думку чоловіків 627, а на думку жінок – 401 євро). Отриманий результат збігається з наведеними вище даними щодо середньої зарплатні українських мігрантів у країнах ЄС (727 євро) та частки заробітку, що витрачається в країні перебування (55%).

Використовуючи інформацію про частоту переказів (приблизно 7 переказів на рік на кожного мігранта), можна припустити, що в середньому один мігрант пересилає додому 3,3 тис. євро на рік.

Суми переказів корелюються за статусами зайнятості та величиною заробітків. Найменші вони в осіб, які працюють у приватних домогосподарствах – приблизно 300 євро, а найбільші у самозайнятих та підприємців – 1–2 тис. євро. Це також відображається на географії величини переказів. Найбільший їх розмір виявився у мігрантів, які працюють у Чехії, де в опитуванні взяли участь респонденти-підприємці, – понад 700 євро, а найменшими – у працевлаштованих в Іспанії, Італії та Греції, де більшість становлять жінки, які працюють у домогосподарствах, – дещо більше 300 євро.

Ще один чинник, що безпосередньо впливає на величину переказів, – частка заробітків, яка витрачається в країні перебування. Так, хоча заробітки мігрантів у Польщі відносно менші, проте в цій країні вони витрачають найменшу частку заробленого, тому величина переказів майже сягає середнього рівня – 443 євро.

Таблиця 1. Частота переказів на Батьківщину, %

Відповідь на запитання:	Щомісяця	Раз на 2–3 місяці	2–3 рази на рік	Раз на рік, за потребою
Як часто Ви особисто переказуєте гроші/речі на Батьківщину?	36,3	30,9	30,8	2
Як часто, на Вашу думку, переказують кошти/речі українські мігранти?	55,2	26,3	18,1	-

Джерело: результати опитування, проведеного авторами.

Цілком вірогідно, що більші суми пересилають особи, які мають намір повернутися в Україну – в середньому майже 500 євро. Натомість респонденти, які декларували бажання залишитися за кордоном назавжди, назвали суму в середньому 412 євро, тобто майже на 20% меншу.

Слід зазначити, що, на думку респондентів, світова фінансово-економічна криза, незважаючи на те, що становище українців на міжнародному ринку праці очевидно погіршилося, незначною мірою позначилася на сумах переказів мігрантів на Батьківщину, обсяги яких залишилися практично незмінними. Про зменшення переказів в умовах кризи заявили лише 16,8% респондентів. Таку оцінку підтверджують дані Національного банку України про незначне скорочення приватних трансферів в 2009 р. і відновлення їх обсягів уже в 2010 р. та зростання в 2011 р.

Серед відповідей на запитання про найпопулярніші шляхи переказів, якими користуються українські мігранти, на першому місці (майже 70%) – міжнародні платіжні системи, на кшталт Western Union, Money Gram тощо. На другому – неформальні канали передачі коштів – через друзів, знайомих, інших кур'єрів (55,4%), а також власноручна передача коштів та цінностей під час візитів додому (24,9%). На думку лише 18,3% респондентів, українські мігранти користуються для відправлення переказів послугами банків, тільки 3,9 % вважали, що вони відправляють гроші поштою.

При виборі **шляхів переказів коштів** респонденти передусім керувалися міркуваннями безпеки. Важливою для них була також швидкість, з якою кошти надходили адресату. Досить показово, що вартість послуги не мала для вибору способу переказу вирішального значення. Так само простота оформлення операції враховувалася лише побіжно.

Ці відповіді, на перший погляд, видаються нелогічними. Так, найпопулярніший засіб передачі коштів – міжнародні платіжні системи – відповідає критеріям швидкості й простоти, проте є досить дорогим. Однак мігранти готові платити більше, керуючись, як впливає з їхніх відповідей, безпековими міркуваннями. Та якщо безпека є найвагомішим критерієм, постає питання, чому банківські чи поштові перекази використовують вкрай мало, адже гарантії банку чи державної пошти видаються чи не найнадійнішими. Тим більше незрозуміло, чому друге місце за популярністю посіло власноручне перевезення грошей, а третє – передача коштів через приватних осіб, тобто найризикованіші способи трансферів.

Спробуємо пояснити таку ситуацію припустивши, що розуміння мігрантами поняття безпеки є далеко ширшим, ніж лише збереження коштів під час трансферу. Вірогідно, що йдеться про конфіденційність, прихованість інформації про перекази з-за кордону і від податкових та інших контрольних органів в Україні, і, що найголовніше, від криміналітету. Конфіденційність якраз і забезпечують міжнародні платіжні системи, що здійснюють перекази від особи до особи без відкриття рахунку, видають перекази у будь-якому пункті, не прив'язуючись до конкретного місця. У цьому контексті передача коштів за допомогою приватних осіб чи власноручне їх перевезення також виглядають безпечно. Водночас банк чи пошта асоціюються з небажаною публічністю.

На думку респондентів, кошти, які вони пересилають своїм рідним в Україну, в середньому становлять 45% сукупних доходів домогосподарств адресатів, що, вочевидь, свідчить про надзвичайне значення переказів для їхнього добробуту. 56,5% опитаних, які дали відповідь на це запитання, вважали, що їхні перекази забезпечують понад половину доходів адресатів.

Таблиця 3. Структура використання грошових переказів, %*

Стаття видатків	Усього	Чоловіки	Жінки
Задоволення щоденних потреб (одяг, харчування, комунальні послуги тощо)	63,4	59,2	65,2
Придбання товарів тривалого вжитку (автомобіль, побутова техніка тощо)	28,3	23,5	30,4
Інвестування в сільське господарство (придбання/оренда землі, техніки, насіння тощо)	6,2	11,3	4,0
Інвестування у відкриття бізнесу	5,0	7,1	4,0
Інвестування у розвиток існуючого бізнесу	2,2	1,0	2,6
Купівля чи будівництво будинку або квартири	18,0	21,4	16,5
Добудова чи реконструкція старого житла	22,0	24,5	20,9
Оплата навчання	18,4	16,3	19,6
Оплата лікування	30,2	14,3	37,0
Заощадження	15,2	13,3	16,1
Повернення боргів	13,0	8,2	15,1

* Сума більше 100, оскільки мігранти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Джерело: Результати опитування, проведеного авторами.

Найчастіше грошові перекази з-за кордону витрачають на щоденне споживання (харчування, придбання одягу, оплату комунальних послуг тощо). Наступними за популярністю статтями видатків є оплата лікування, придбання товарів тривалого використання, купівля чи будівництво будинку або квартири, добудова або реконструкція старого житла, повернення боргів. Дуже незначні контингенти отримувачів витрачають грошові перекази на інвестування у відкриття чи розширення власного бізнесу (7,7%) та розвиток сільськогосподарського виробництва (6,2%). Лише кожне шосте домогосподарство, куди адресовані перекази, спрямовує отримані з-за кордону кошти на заощадження (табл. 3).

Є помітні статеві особливості у витраті грошових переказів мігрантів. Так, перекази, які надсилали жінки, частіше витрачалися на споживання, придбання товарів тривалого вжитку, лікування, навчання та повернення боргів. Натомість, гроші, які доправляли в Україну чоловіки, помітно частіше інвестувалися в житло, бізнес або сільське господарство.

Опитування виявило, що особи, які витрачають перекази на задоволення щоденних потреб, у 61,7% випадків спрямовують на цю статтю видатків «левову» частку, а іноді й усі отримані гроші. Понад третина опитаних заявили, що від чверті до половини грошей, які вони надсилають, йде на споживання, майже стільки ж осіб повідомили, що отримувачі переказів використовують на щоденні витрати від половини до 100% надісланих коштів. Таким чином, лише дещо більше третини домогосподарств (38,3%), які отримують перекази від респондентів, після задоволення найбільш нагальних життєвих потреб мають у розпорядженні порівняно значні суми (більше половини переказаних мігрантами коштів) для направлення їх на інші витрати. У зв'язку з цим надії на перетворення міграційних переказів на потужне інвестиційне джерело в Україні виглядають примарними.

Тим паче, що помітна частина респондентів надають перевагу використанню зароблених коштів у країнах перебування, а не на Батьківщині (табл. 4). Відповідь респондентів щодо структури витрат своїх заробітків показала, що понад третина з тих, хто спрямовує кошти на купівлю житла (37,7%), хочуть придбати нерухомість у країні перебування, що, безумовно, є переконливим свідченням орієнтації на тривале чи постійне проживання за кордоном. Майже половина потенційних підприємців мають наміри відкрити власну справу у країні перебування, причому чоловіки частіше пов'язують бізнесові плани з Батьківщиною, тоді як жінки більше орієнтуються на ведення підприємницької діяльності за кордоном. Освіту респонденти фінансують переважно в країні перебування, саме тут майже виключно сплачуються страхові внески. Особливо варто відзначити, що основна маса заощаджень (2/3) опитані накопичують не в Україні, а в країні перебування. Це свідчить, по-перше, про недовіру мігрантів українським фінансовим установам, по-друге, – може мати за наслідок скорочення переказів в Україну. І, нарешті, на основі цих фактів можна припустити, що центр життєвих інтересів мігрантів дедалі більше переміщується за кордон, зв'язок з Батьківщиною слабшає.

Таблиця 4. Структура витрат заробітків мігрантів (крім коштів на проживання в країні перебування), %

Стаття витрат	В Україні	В країні перебування	Усього
На придбання нерухомості	16,8	10,2	27,0
На відкриття (розвиток) власної справи	6,4	5,2	11,6
На заощадження	14,9	24,2	39,1
На освіту	11,8	22,7	34,6
На пенсійні та соціальні внески	1,9	15,2	17,1
На перекази на Батьківщину	76,3	–	–

Джерело: результати опитування, проведеного авторами.

Висновки. Таким чином, обсяги валютних надходжень в Україну від працівників-мігрантів в ЄС значні, проте велика частина зароблених ними коштів залишається в країнах працевлаштування. Не виключено, що з продовженням термінів перебування мігрантів за кордоном, возз'єднанням там з членами сімей виявлятиметься тенденція до скорочення обсягів переказів. Тим більше, що внаслідок недовіри до українських фінансових інститутів та української влади як гаранта власності громадян уже сьогодні частина мігрантів робить заощадження, купує нерухомість не на Батьківщині, а в країнах перебування, причому незважаючи на серйозні кризові явища в їх економіці.

Враховуючи вірогідність такого сценарію, урядові України варто розробити та запровадити заходи, спрямовані на заохочення переказів зароблених громадянами за кордоном коштів на Батьківщину, їх ефективне використання. Першим кроком на цьому шляху має бути полегшення доступу та здешевлення послуг з переказу коштів. Для цього необхідно розширювати присутність українських фінансових установ на міжнародному ринку фінансових послуг, передусім у країнах, де працює значна чисельність українців, забезпечити надання конкурентоспроможних послуг. Постійна увага має приділятися регуляторній діяльності щодо установ, які надають послуги

з переказу коштів мігрантів, з тим, щоб перешкодити можливому використанню деякими з них свого монопольного становища на ринку.

З метою покращання умов для акумуляції заробітків мігрантів в українських банках, варто запровадити державні гарантії на валютні депозити заробітчанин, розробити схеми надання дешевих кредитів на основі накопичувальних рахунків мігрантів для набуття освіти, розв'язання житлового питання, відкриття малого бізнесу, вивчити можливість поширення серед них спеціальних державних облігацій. У разі повернення працівника-мігранта на Батьківщину, варто запровадити систему безоплатного переказу заощаджень з-за кордону, вільного від будь-яких фіскальних зобов'язань.

Сприятиме збільшенню переказів та їх інвестиційному використанню покращання умов діяльності малого та середнього бізнесу. Необхідно вивчити можливості зменшення мита на ввезення мігрантами інструментів та устаткування для започаткування власного бізнесу в Україні, продумати систему податкових пільг для мігрантів, які повертаються та вкладають зароблені за кордоном кошти у власну справу.

Спрямуванню заробітків мігрантів в Україну сприятиме також вирішення проблеми пенсійного страхування працівників-мігрантів, або шляхом укладання угод щодо соціального забезпечення з країнами їхнього працевлаштування, якими забезпечується переказ зароблених за кордоном пенсій в Україну, або шляхом розвитку системи добровільного пенсійного страхування для тих мігрантів, які працюють у країнах, з якими відповідні угоди відсутні.

Важливою складовою політики має стати підвищення компетентності у фінансових та бізнесових питаннях і самих мігрантів, і отримувачів переказів в Україні. Необхідно розвивати різні форми надання мігрантам інформації та консультацій щодо можливостей вигідного вкладання зароблених коштів, започаткування малого бізнесу, працевлаштування, процедур визнання набутої під час практичної роботи за кордоном кваліфікації тощо.

Сприятиме збільшенню переказів заробітчанин можуть й інші заходи, наприклад, безоплатне оформлення закордонного паспорта чи зменшення плати за консульські послуги у разі перерахування мігрантом певної суми валюти на свій депозит на Батьківщині. Подібні заходи мають бути передбачені в загальнодержавній, а також регіональних (для регіонів, охоплених найбільш масовою міграцією) програмах конкретних дій, спрямованих на використання міграції в інтересах розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зовнішня трудова міграція населення України. – К., 2009. – 118 с.
2. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи. / За ред. О.В. Позняка. – Умань, 2007. – 276 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 05.12.2012 р.

Е.А.Малиновская, И.П. Майданик

ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ УКРАИНСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ В СТРАНАХ ЕС: ФАКТОРЫ, КАНАЛЫ, ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Денежные переводы трудовых мигрантов значительно влияют на экономику. Вместе с тем их инвестиционное использование остается для Украины серьезной проблемой, решение которой тормозится, кроме прочего, еще и вследствие ненадлежащего уровня научных исследований в миграционной сфере. Основываясь на результатах исследования среди украинских трудовых

мигрантов, работающих в ряде стран Европейского Союза (Чехии, Польше, Португалии, Испании, Италии, Греции, Франции), в статье анализируются факторы, влияющие на объемы денежных переводов трудовых мигрантов в Украину, каналы перевода средств, структуру использования зарубежных заработков.

Основным фактором, определяющим объемы перечислений, выступает размер заработной платы украинцев за рубежом. Заработки мигрантов, как это следует из ответов респондентов, в среднем составляют 727,9 евро в месяц. Но их величина отличается в зависимости от страны пребывания и характера выполняемой работы. Больше всего зарабатывают строители – около тысячи евро в месяц, почти столько же – работники промышленности. Маленькие заработки в сельском хозяйстве. Относительно показателей по странам трудоустройства, они также отличаются. Высокими, по информации мигрантов, являются заработки во Франции (около тысячи евро), самыми низкими – в Польше (460 евро).

Определенная часть заработанных за границей средств расходуется мигрантами на потребление в стране пребывания. По данным, полученным в ходе анкетирования, – это в среднем 55%. Однако диапазон ответов на этот вопрос оказался широким: от 20 до 100%.

На сегодняшний день большинство мигрантов – 76,3% переводят средства в Украину. Мужчины делают денежные переводы на Родину чаще, чем женщины (77,6% и 69,7% соответственно). Используя полученную информацию о частоте переводов (примерно 7 переводов в год на каждого мигранта), можно предположить, что в среднем один мигрант пересылает домой 3,3 тыс. евро ежегодно.

Делая денежные переводы на Родину, украинские мигранты, работающие в странах ЕС, чаще всего пользуются международными платежными системами. Неформальные каналы передачи денег – через друзей, знакомых, других курьеров – занимают второе по популярности место, за которым следует собственноручная передача денег во время визитов на Родину.

Адресатами денежных переводов чаще всего выступают родители мигрантов. Им высылают средства 66,3% респондентов, среди переводящих деньги в Украину. 26,6% материально поддерживают детей, 19,9% – сестер и братьев. 15,4% адресуют переводы мужу или жене.

Низкий уровень жизни населения Украины приводит к тому, что денежные переводы, отправленные трудовыми мигрантами из-за рубежа, расходуются зачастую на ежедневное потребление (питание, приобретение одежды, оплату коммунальных услуг).

Настораживает тот факт, что большая группа украинских мигрантов предпочитают тратить заработанные за границей деньги в странах трудоустройства. Например, треть респондентов, приобретающих недвижимость, делают это за границей; почти половина потенциальных предпринимателей связывают планы по открытию бизнеса не с Украиной; основная масса денежных сбережений аккумулируется также за рубежом.

Таким образом, объемы валютных поступлений в Украину от работников-мигрантов в ЕС значительны, однако большая часть заработанных ими денег остается в странах трудоустройства. Не исключено, что с prolongation сроков пребывания мигрантов за рубежом, воссоединением там с членами семей будет проявляться тенденция к сокращению объемов переводов. Тем более, что вследствие недоверия к украинским финансовым институтам и украинской власти как гаранту собственности граждан уже сегодня часть мигрантов делает сбережения, покупает недвижимость не на Родине, а в странах пребывания, причем, несмотря на серьезные кризисные явления в их экономике.

Ключевые слова: трудовая миграция, денежные переводы, каналы переводов заработанных за рубежом средств.

O.A. Malynovska, I.P. Maidanik

REMITTANCES OF UKRAINIAN LABOR MIGRANTS: FACTORS, CHANNELS, USE

Remittances are a factor of a significant importance for the Ukrainian economy. However, the investment use of remittances remains a serious problem for Ukraine; its solution is inhibited by improper state of scientific research in the field of migration. Based on the research of Ukrainian labor migrants working in a number of EU countries (Czech Republic, Poland, Portugal, Spain, Italy, Greece, France), the article examines the

factors that determine the amount of remittances sent by migrant workers to Ukraine, channels of money transfers, the structure of remittance expenditure.

The main factor which determines the amount of transferred money is wages of Ukrainians abroad. Migrants' earnings, on average, are equal 727.9 euro per month. However, migrants' wages vary depending on host countries and the nature of performed work. The highest wages – nearly a thousand euros per month – are earned by builders, and industrial workers earn almost as much. Wages in agriculture are small. In different host countries wages are not the same. High wages (around one thousand euros), according to the answers of the respondents, are in France, the lowest wages are in Poland (460 euros).

A certain part of the money earned abroad is spent on consumption by migrants in the host countries. According to the data obtained during the survey, it is an average 55%. However, the range of answers to this question is wide: from 20 to 100%.

Today, most of migrant workers – 76.3% – transfer money to Ukraine. Men make remittances more often than women (77.6% and 69.7% respectively). Using the information about the frequency of transfers (about 7 transfers per year for each migrant), it can be assumed that on average, one migrant sends home 3.3 thousand euros annually.

Ukrainian migrants in the EU most often use international payment systems for remittances. Informal channels of money transfers – through friends, acquaintances, and other couriers – are second in popularity followed by personal transfer of money during visits home.

Migrants' parents were the most often beneficiaries of remittances, 66.3% of respondents sending money home forwarded money to them. 26.6% provide financial support for their children, 19.9% – for sisters and brothers. 15.4% of migrants send money to their spouses.

The low standard of living of the population of Ukraine leads to the fact that remittances sent by migrant workers from abroad are often spent on daily consumption (food, clothes, public utilities payment).

It is alarming that a large group of Ukrainian migrants prefer to spend their money earned abroad in countries of employment. For example, one third of respondents who buy real estate do so abroad, and nearly half of potential entrepreneurs do not associate their plans to open a business with Ukraine, the majority of savings are also accumulated abroad.

Thus, the amount of cash inflows in Ukraine from migrant workers in EU is significant; however the biggest part of money earned by them remains in the host countries. It is possible, that the extension of the migrants' stay duration and family reunification abroad will tend to reduce the amount of remittances in the future. Because of migrants' distrust of the Ukrainian financial institutions and of the government as the guarantor of citizens' property rights, part of migrants are already saving money, buying real estate not at home but in the host countries, even despite of the serious crisis in foreign economies.

Key words: *labor migration, remittances, remittances channels.*

УДК 331.104

Л.Г. ТКАЧЕНКО,

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України,

E-mail: lidatk@rambler.ru

ПРОДУКТИВНІСТЬ ТА ОПЛАТА ПРАЦІ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ

Проаналізовано двосторонній зв'язок між продуктивністю та оплатою праці, обґрунтовано вирішальне значення підвищення зарплат для відновлення економічного зростання та необхідність впровадження прогресивної шкали оподаткування доходів населення для зменшення нерівності.

***Ключові слова:** продуктивність праці, вартість робочої сили, оплата праці, заробітна плата, доходи населення, перерозподіл доходів, гідна праця.*

Постановка проблеми. Належні заробітки та продуктивна праця на міжнародному рівні визнано найважливішими компонентами гідної праці і входять до центральних завдань глобальних Цілей Розвитку Тисячоліття [1, с. 69–70]. Забезпечення матеріального добробуту та економічного зростання є базовою функцією зайнятості, основою формування мотивації населення до участі у ринку праці.

Поняття продуктивності і оплати праці стоять поряд, ні в кого не викликає сумніву, що між ними є щільний зв'язок; проте різняться погляди стосовно напрямку такого зв'язку: що є первинною величиною, а що – похідною, що є причиною, а що – наслідком.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В Україні «перевагу» частіше надають продуктивності праці, тобто зв'язок трактують як односторонній – продуктивність праці визначає розмір заробітку. Зазвичай, про цю залежність говорять у контексті того, що темпи зростання зарплат або компенсації найманим працівникам (за термінологією Держстату України – «оплата праці найманих працівників»; крім заробітної плати включає внески роботодавців на соціальне страхування) не повинні випереджати темпи росту продуктивності праці, а як приклад порушення цієї закономірності наводять порівняльну динаміку показників зарплати (оплати праці найманих працівників) та ВВП [2–3].

До негативних наслідків більш високих темпів росту зарплат порівняно з продуктивністю праці відносять зростання собівартості товарів, послуг і, відповідно, інфляцію та зниження конкурентоспроможності виробництва, а також підвищення

попиту на імпорتنні товари та збільшення витатків на оплату праці в бюджетному секторі [4].

Метою статті є розкриття двостороннього характеру зв'язку між продуктивністю та оплатою праці, обґрунтування вирішального значення підвищення зарплат для економічного зростання та зменшення нерівності.

Виклад основного матеріалу. Теза про необхідність дотримання паритету у темпах зростання продуктивності й зарплати правомірна лише тоді, коли продуктивність ототожнюється з показниками виробітку, причому у натуральних одиницях виміру, що дають змогу уникнути впливу випадкових коливань цін чи валюти. Проте навіть у цьому разі обумовленість зарплати виробітком не є такою вже однозначною й категоричною. Як зазначав А. Сміт, лише у первісному стані суспільства, тобто до того, як земля стала приватною власністю і відбулося нагромадження капіталу, весь продукт праці належав працівникові, — йому не треба було ділитися результатами своєї праці ні з землевласником, ні з господарем основних засобів. За ринкової економіки, продукт праці завжди містить в собі два різних доходи: прибуток на капітал і заробітну плату за працю. Тобто, розмір заробітної плати залежить від договору між працівником та роботодавцем, і друга сторона, як правило має значно міцніші позиції [5, с. 133–136]. Погоджуючись, що підвищення заробітної плати призводить до збільшення ціни товарів, А. Сміт зауважував, що високий процент прибутку значно більше впливає на ціну, особливо за високого ступеня поділу праці: та частина ціни товару, що визначається розміром зарплати, зростає на всіх різних стадіях виробництва в арифметичній пропорції до підвищення зарплати, а та частина ціни товару, що визначається прибутком підприємців, котрі винаймали робочу силу, — зростає у геометричній прогресії [5, с. 162–163].

Отже, зростання продуктивності праці не означає автоматичного та адекватного підвищення заробітної плати. Динаміка останньої визначається пропорціями розподілу результатів виробництва між працівником, роботодавцем та третьою стороною — державою, що теж має одержати «свою» частку доходу у вигляді сплачених податків на виробництво та імпорт.

Структурування ВВП за категоріями доходу свідчить, що загалом сучасні пропорції розподілу в Україні подібні до більшості країн Європи (рис. 1).

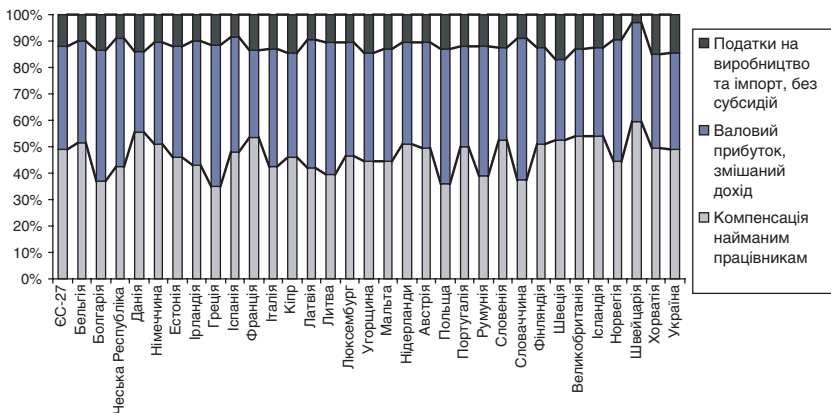

Рис. 1. Структура ВВП України та інших країн Європи за категоріями доходу у 2011 р., %

Джерела: [6–7].

На загальноєвропейському фоні вирізняється Швейцарія: завдяки особливо ліберальній фіскальній політиці у структурі ВВП цієї країни частка податків на виробництво та імпорт становить лише 3,2%, тоді як частка компенсації найманим працівникам сягає 59,7%. Найбільшу частку доходів при первинному їх розподілі одержує бюджет Швеції (16,9% ВВП). В Україні частка доходів держави також вища за середню по ЄС (14,3% ВВП, тоді як у переважній більшості європейських країн – не більше 13%).

Починаючи з 2005 р., у структурі ВВП України оплата праці найманих працівників сягає близько 49%, частка валового прибутку, змішаного доходу – 37–39%; але упродовж 2000–2004 рр. частки цих двох видів доходу були майже паритетними. У Литві, Румунії, Словаччині, Болгарії, Польщі, Греції і нині частка валового прибутку, змішаного доходу істотно перевищує частку компенсації найманим працівникам. Зазвичай, такі пропорції пов'язують з поширенням дрібного некорпоративізованого бізнесу, зокрема в аграрному секторі та торгівлі. Поза сумнівом, це також є свідченням низьких зарплат. В Україні питома вага оплати праці найманих працівників «дотягує» до майже половини ВВП значною мірою завдяки найвищій у Європі ставці соціальних внесків для роботодавців¹, що забезпечує близько чверті загального обсягу компенсації [9, с. 81].

Трактуючи поняття продуктивності як результат праці з погляду працівника, заробіток можна вважати одним з головних результатів зайнятості, тобто доходи від зайнятості (які одержують переважно у формі заробітної плати) самі по собі можуть вважатися вимірником продуктивності праці та економіки загалом.

Для зіставлення винагороди працівників з продуктивністю їх праці МОП рекомендує використовувати показник «вартість робочої сили на одиницю випуску» («labour cost per unit of output», скорочено «unit labour cost»), що визначається шляхом ділення сумарної вартості робочої сили, включаючи внески роботодавців на соціальне страхування й пенсійне забезпечення та вартість робочої сили самозайнятих, на валову додану вартість чи ВВП [10].

Оскільки вартість трудової участі самозайнятих мало піддається вимірюванню, Євростат, з практичних міркувань, обчислює вартість робочої сили на одиницю випуску як співвідношення між оплатою праці одного найманого працівника і величиною доданої вартості, створеної одним зайнятим [11]:

$$\frac{\text{Оплата праці найманих працівників}}{\text{ВВП}} \div \frac{\text{Чисельність найманих працівників}}{\text{Чисельність зайнятого населення}} \quad (1)$$

При цьому оплату праці найманих працівників беруть у поточних (фактичних) цінах, а ВВП може бути у поточних цінах або у постійних цінах певного року, – у першому випадку визначається реальна, у другому – номінальна вартість робочої сили на одиницю випуску.

Формулу (1) можна записати також у вигляді співвідношення структурних часток:

$$\frac{\text{Частка оплати праці найманих працівників у ВВП}}{\text{Частка найманих працівників у загальній чисельності зайнятих}} \quad (2)$$

¹ За даними МОП, розмір внеску роботодавців на соціальне страхування в Україні у 1,3–3 рази вищий, ніж в інших країнах Європи [8].

За економічною сутністю, вартість робочої сили на одиницю випуску можна віднести до показників трудомісткості, що поряд з вартістю капіталу (капіталомісткістю) відображає цінову конкурентоспроможність економіки [12]. Динаміка цього показника характеризує зміну рівня участі праці (як фактора виробництва) у створенні доданої вартості. Формула (2) відображає також вплив статусної структури зайнятості на продуктивні можливості економіки.

Упродовж 2001–2011 рр. номінальна вартість робочої сили на одиницю випуску в Україні збільшилася у 5,5 разу (табл. 1). Проте динаміка реального показника засвідчує, що «подорожчання» трудової складової ВВП відбувалося лише у першій половині зазначеного періоду. Після 2006 р. вартість робочої сили на одиницю випуску залишається майже незмінною, тобто винагорода й продуктивність змінюються в одному напрямі й адекватними темпами.

Таблиця 1. Динаміка вартості робочої сили на одиницю випуску в Україні

Роки	Оплата праці на одного найманого працівника, у фактичних цінах, грн. на рік	ВВП на одного зайнятого, грн. на рік		Вартість робочої сили на одиницю випуску		Зміна у % до базового року (2001 = 100%)	
		у фактичних цінах	у постійних цінах 2007 р.	реальна	номінальна	реальна	номінальна
2001	4 859	10 224	23 456	0,475	0,207	100,0	100,0
2002	5 843	11 239	24 540	0,520	0,238	109,4	114,9
2003	6 926	13 259	26 779	0,522	0,259	109,9	124,9
2004	9 284	17 004	29 826	0,546	0,311	114,9	150,3
2005	12 807	21 347	30 149	0,600	0,425	126,2	205,1
2006	15 998	26 249	32 313	0,609	0,495	128,2	239,0
2007	20 864	34 477	34 477	0,605	0,605	127,3	292,1
2008	27 356	45 205	35 158	0,605	0,778	127,3	375,6
2009	27 408	45 234	31 128	0,606	0,880	127,5	425,1
2010	32 911	53 418	32 300	0,616	1,019	129,6	491,9
2011	38 821	64 065	33 881	0,606	1,146	127,5	553,1

Джерело: складено та розраховано за: [9, с. 16–17].

Аналіз показників продуктивності праці за видами економічної діяльності (табл. 2) дає підстави стверджувати, що не низька продуктивність обумовлює низьку оплату праці найманих працівників, а навпаки – низька зарплата (як база нарахувань соціальних внесків роботодавців та формування оплати праці найманих працівників) обумовлює низьку продуктивність, оскільки обмежує обсяги створюваної доданої вартості. Так, в освіті та охороні здоров'я, заклади яких належать майже виключно до бюджетної сфери, понад 85% валової доданої вартості становить оплата праці. І саме через низьку зарплату (в освіті – на 20%, в охороні здоров'я – на 30% нижче середньої по країні), ці види діяльності мають одні з найнижчих показників продуктивності праці. Звісно, слід зважати на специфіку цих видів діяльності (неринковий характер послуг, низька частка матеріально-товарних витрат). Ця ж специфіка ще більшою

мірою притаманна державному управлінню, але тут зовсім інші співвідношення: частка оплати праці у валовій доданій вартості найбільша з усіх видів економічної діяльності (94,1%), та завдяки тому, що зарплати одні з найвищих (на 15% вище середньої), продуктивність праці близька до середньої по економіці. Проте найвищий рівень продуктивності (втричі вищий середнього по економіці) демонструє фінансова діяльність, де і зарплати найвищі (вдвічі вище середньої по країні), і валовий прибуток становить майже 55% валової доданої вартості.

Таблиця 2. Валова додана вартість та продуктивність праці за видами економічної діяльності у 2011 р.

Види економічної діяльності	Валова додана вартість, млн грн.	з неї, у %:		Валова додана вартість у розрахунку на 1 зайнятого, грн.
		оплата праці найманих працівників	валовий прибуток, змішаний дохід	
Всього	1 165 450	54,6	45,0	57 343
Сільське, лісове, рибне господарство, мисливство	110 837	20,4	79,9	32 501
Промисловість	298 471	61,7	38,9	89 024
Будівництво	37 232	54,0	44,8	40 273
Торгівля; готелі й ресторани	215 523	42,2	56,2	44 301
Діяльність транспорту та зв'язку	133 196	50,8	47,8	96 554
Фінансова діяльність	64 133	44,1	54,9	182 924
Операції з нерухомістю, бізнес-послуги	118 637	46,7	52,0	99 905
Державне управління	56 833	94,1	5,8	53 845
Освіта	62 099	91,3	8,5	37 017
Охорона здоров'я та соціальна робота	45 825	85,1	14,2	34 695
Інші послуги	22 664	81,3	27,6	28 323

Джерело: складено та розраховано за: [9, с. 39].

З 2009 р. темп росту продуктивності праці включено до переліку прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України, що схвалюються Кабінетом Міністрів України як основа для розроблення проекту державного бюджету на наступний рік. Прогноз на 2013 рік, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2012 р. № 1125, передбачає зростання ВВП на 2,5–3,4%, тоді як зростання продуктивності праці очікується на рівні 1,5–2,4%, а заробітної плати (скоригованої на індекс споживчих цін) – на 2,6–3,3%. Тобто простежується намагання «тримати» темпи росту заробітної плати на одному рівні з індексом ВВП, а повільніші темпи росту продуктивності праці пов'язують з очікуваним збільшенням кількості зайнятого населення до 20,5–20,7 млн осіб. Однак масштаби зайнятості, з демографічних та економічних причин (скорочення чисельності населення працездатного віку, входження в рецесію), у кращому випадку, лишатимуться на рівні 2012 р. А стосовно «прив'язки» темпів росту зарплати до ВВП, необхідно ще раз наголосити,

що темпи росту заробітної плати можуть випереджати зростання ВВП без негативних макроекономічних наслідків за рахунок скорочення витрат матеріально-товарних ресурсів та перерозподілу пропорцій між видами первинних доходів.

З погляду неокласичних теорій росту, підвищення продуктивності праці є ендеогенним показником, що визначається динамікою сукупного попиту та реальної зарплати. За тривалого низького або нульового росту зарплат продуктивність праці знижується, оскільки втрачають сенс інвестиції у дослідження та розробки (R&D), збільшення капіталомісткості виробництва та впровадження працеозаощаджуючих технологій. Дослідження, проведені по сукупності країн ОЕСР, показали, що зростання реальної заробітної плати на 1 процентний пункт обумовлює зростання продуктивності праці на 0,3%, а в деяких країнах (Франція, Німеччина, Нідерланди, Великобританія, США, Скандинавські країни) – на 0,38 процентного пункту [13, с. 4–5].

Проблеми оплати праці та захисту доходів працівників особливо актуалізуються в умовах глобальної рецесії. В Україні традиційно більше уваги приділяється проблемам оплати праці у бюджетній сфері, але у так званому реальному секторі економіки, де загалом зарплати істотно вищі середньої, ситуація теж дуже складна. Як показав досвід 2008–2009 рр., фінансово-економічна криза найбільшою мірою вплинула на промисловість та будівництво. Специфіка оплати праці в цих видах діяльності полягає у тому, що розмір винагороди за працю, зазвичай, напряму пов'язаний з показниками виробітку (особливо за відрядної форми оплати праці). Проте нині цей виробіток залежить більшою мірою від використовуваних технологій та устаткування, а не від кваліфікації та старанності працівника. За даними Держстату України, ступінь зносу основних засобів у промисловості в середньому сягає 63%, у переробній промисловості – 66,8% [6]; застарілі обладнання і технології обмежують можливості зростання продуктивності зайнятості в реальному секторі.

Як показує співвідношення розмірів зарплат у добувній та переробній промисловості, в сучасній Україні важку фізичну працю у шкідливих та небезпечних умовах оплачують значно краще, ніж кваліфіковану працю в інноваційних галузях. Так, середній розмір зарплати у вугледобувній промисловості у 2012 р. сягнув 5 233 грн., тоді як на виробництві електричного, електронного та оптичного устаткування – 2 777 грн., виробництві машин та устаткування – 3 091 грн. [6]. Знецінення кваліфікованої праці підриває саму ідею структурно-інноваційної перебудови національної промисловості та економіки загалом. Для розв'язання цих проблем потрібна виважена й цілеспрямована державна промислова політика щодо підвищення продуктивності та узгодження галузевих і територіальних пріоритетів розвитку, спрямованих на технічне переоснащення підприємств, професійну перепідготовку та підвищення кваліфікації їх працівників.

Висновки. Нині на найвищих міжнародних форумах дискутуються шляхи подолання «великої рецесії», зокрема чи надати перевагу заходам жорсткої економії (включаючи урізання зарплат), чи намагатися відновити зростання заходами стимулювання споживчого попиту та зайнятості, забезпечуючи зростання зарплат. Як зазначають фахівці МОП, в умовах обтяження бюджетів країн та домогосподарств боргами, що ставлять під сумнів можливість нових запозичень, обмеження росту зарплат і дерегуляція ринку праці не здатні сприяти сталому економічному відновленню, а спричинять зтяжну стагнацію виробництва та продуктивності праці. Реальна зарплата може та повинна зростати, але у поєднанні з виваженою макро-

економічною політикою, зокрема низькою процентною ставкою та прогресивною шкалою оподаткування високодохідних груп [13, с. 20–21].

Необхідність регулювання «верхнього» діапазону варіації доходів пов'язана з тим, що нерівність за доходами має тенденцію до зростання саме за рахунок нерівності розподілу та концентрації доходів у найбільш високооплачуваних найманих працівників та власників капіталу [14]. Нижню межу заробітків врегулювати значно легше, використовуючи перевірений часом інститут мінімальної заробітної плати або його аналоги. Проблема регулювання «верхівки» заробітків виходить за рамки регулювання ринку праці, і полягає у сфері перерозподілу, включаючи врегулювання фінансового сектору та подолання дисбалансів між податками на капітал і доходи від зайнятості. Вигідніші фіскальні умови для доходів від капіталу, порівняно з доходами від зайнятості, обумовлюють вище навантаження (включаючи сплату внесків з соціального страхування) і на витрати роботодавців на робочу силу, і на зарплати, виплачувані працівникам.

Дворічна практика реалізації норм Податкового кодексу засвідчує, що Україна не зовсім визначилася з розстановкою фіскальних акцентів. Курс на зниження ставок податку на прибуток підприємств (з 23% у 2011 р. до 21% у 2012 р., 19% у 2013 р. та 16% з 2014 р.), поряд із впровадженням прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб, мали б відкрити перспективи для збільшення фіскальної ролі доходів населення. Загальновідомою є теза, що держава справді зацікавлена у зростанні доходів громадян, якщо сплачені з них податки становлять провідну роль у формуванні бюджету країни.

Однак на практиці роль бюджетоутворюючого податку залишається за податком на додану вартість. У 2012 р. надходження податку з доходів фізичних осіб до зведеного бюджету України становили 68,1 млрд грн., тоді як від податку на додану вартість – 138,8 млрд грн., тобто вдвічі більше [15]. Згідно зі стандартними міжнародними класифікаціями, податок на додану вартість належить до непрямих податків (його адміністрування не є очевидним і зрозумілим для широких верств населення) і до податків на споживання (він не пов'язаний напряму із зайнятістю та розмірами заробітків). Доведено, що активізація податків на споживання поглиблює розрив між багатими й бідними, оскільки останні витрачають на споживчі потреби значно більшу частину своїх ресурсів [16, с. 83]. Натомість запровадження повномасштабної прогресивної шкали оподаткування доходів від зайнятості відкриває більше можливостей для перерозподілу і може стати одним з головних інструментів політики щодо зменшення нерівності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Decent work indicators: concepts and definitions: ILO manual/ International Labour Office – First edition. – Geneva: ILO, 2012. – 174 p.
2. Соколик М.П. Продуктивність та оплата праці за паритетом купівельної спроможності в Україні та інших країнах: порівняльний аналіз // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 1. – С. 85–103.
3. Куліков Г.Т. Вплив сучасної фінансово-економічної кризи на заробітну плату // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1 (15). – С. 86–95.
4. Матяс А.А. Возможные подходы к макроэкономической политике в условиях ограниченной и дисбалансов в Белорусской экономике // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: Материалы XI Междунар. науч. конф.

- (Минск, 1–15 окт. 2010 г.). В 5 т. Т.1 / редкол.: А.В. Червяков [и др.]. – Минск: НИЭИ М-ва економіки Республіки Беларусь, 2010. – С. 261–279.
5. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народа // Антология экономической классики. Предисловие И.А. Столярова. – М.: МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. – С. 133–136.
 6. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
 7. Офіційний веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/national_accounts/data/main_tables
 8. База даних Міжнародної організації праці Social Security Programs Throughout the World (SSPTW) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ilo.org/dyn/sesame/ifpses.socialdatabase>
 9. Національні рахунки України за 2011 рік: Стат. бюл./ За ред. І.М. Нікітіної. – К.: Держстат України, 2013. – 172 с.
 10. Bart van Ark, Erik Monnikho. Productivity and unit labour cost comparisons: a data base. Employment Paper, 2000/5. – Geneva: International Labour Office, Employment Sector, 2000. – 40 p.
 11. New national accounts tables with productivity-related indicators / Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/national_accounts/documents/2008_NA_TABLES-EN.pdf
 12. OECD Glossary of statistical terms [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=2809>
 13. Servaas Storm, C.W.M. Naastepad. Wage-led or Profit-led Supply: Wages, Productivity and Investment // Conditions of Work and Employment Series, No. 36. – Geneva: International Labour Office, 2012. – 30 p.
 14. Global Wage Report 2012/13: Wages and equitable growth / International Labour Organization. – Geneva: International Labour Office, 2012. – XVI +110 p.
 15. Показники виконання Зведеного бюджету України за 2011–2012 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=77643
 16. Employment and Social Developments in Europe 2011 / European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012 – 286 p.

Стаття надійшла до редакції журналу 29.03.2013 р.

Л.Г. Ткаченко

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ И ОПЛАТА ТРУДА: ДИАЛЕКТИКА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Анализируется двусторонняя связь между производительностью и оплатой труда. Связь между понятиями производительности и оплаты труда в Украине обычно трактуется как односторонняя – производительность труда определяет размер заработка; отсюда распространенный тезис о том, что темпы роста зарплата должны соответствовать темпам роста производительности труда. Этот тезис может быть правомерен только в случае, когда производительность представлена показателями выработки в натуральных единицах, и результат труда принадлежит только работнику.

В рыночных условиях добавленная стоимость подлежит распределению между работником (в виде компенсации за труд, то есть зарплате вместе с социальными взносами работодателей), владельцем капитала (в виде валовой прибыли, смешанного дохода) и государством (в виде налогов на производство и импорт). Современные пропорции распределения ВВП по категориям дохода в Украине в целом подобны большинству европейских стран, где удельный вес компенсации работников обычно составляет около половины ВВП. Однако в нашей стране четверть общего объема компенсации обеспечивают социальные взносы работодателей, ставка взноса которых самая высокая в Европе.

Для сравнения вознаграждения работников с производительностью их труда рекомендуется использовать показатель «стоимость рабочей силы на единицу выпуска» («unit labour cost»),

который определяется как соотношение между оплатой труда одного наемного работника и величиной добавленной стоимости, созданной одним занятым. Этот индикатор относится к показателям трудоемкости и, наряду со стоимостью капитала (капиталоемкостью), отражает ценовую конкурентоспособность экономики. В Украине после 2006 г. стоимость рабочей силы на единицу выпуска остается практически неизменной, то есть вознаграждение и производительность изменяются в одном направлении и адекватными темпами.

Поскольку зарплата является базой начисления социальных взносов работодателей и формирования компенсации наемных работников, можно утверждать, что не низкая производительность обуславливает низкую зарплату, а наоборот – низкая зарплата обуславливает низкую производительность, поскольку ограничивает объемы создаваемой добавленной стоимости. Это подтверждается сравнительным анализом показателей производительности труда по видам экономической деятельности, в частности в бюджетном секторе.

В условиях глобальной рецессии обостряются проблемы оплаты труда в реальном секторе экономики, где размер вознаграждения обычно напрямую связан с показателями выработки. Однако эта выработка зависит не столько от квалификации и усердия работника, сколько от используемых технологий и экономического цикла.

Нине активно дискутируются пути преодоления «великой рецессии»: предпочтение меры жесткой экономии (включая урезание зарплат), или пытаться стимулировать потребительский спрос и занятость, обеспечивая рост зарплат. Как показывают исследования международных организаций, ограничение роста зарплат не могут способствовать устойчивому экономическому восстановлению, а вызывают затяжную стагнацию производства и производительности труда, поскольку теряют смысл инвестиции в R&D и внедрение трудосберегающих технологий.

В то же время приобретает особую актуальность регулирование дифференциации доходов, поскольку усиливается тенденция к росту неравенства распределения и концентрации доходов у наиболее высокооплачиваемых наемных работников и собственников капитала. Эта проблема выходит за рамки регулирования рынка труда и решается в сфере перераспределения. Одним из главных инструментов политики по уменьшению неравенства должно стать внедрение полномасштабной прогрессивной шкалы налогообложения доходов населения.

Ключевые слова: *производительность труда, стоимость рабочей силы, оплата труда, заработная плата, доходы населения, перераспределение доходов, достойный труд.*

L.G. Tkachenko

LABOUR PRODUCTIVITY AND COST: DIALECTICS OF INTERDEPENDENCE

The interdependence between the concepts of productivity and labour cost in Ukraine is usually treated as unilateral – labour productivity determines the amount of earnings, hence the widespread thesis that the growth rate of wages must meet the growth rate of labour productivity. This thesis can be justified only in the case when the productivity indicators are presented in the output of physical units, and the result of the work belongs only to the employee.

In market conditions, the value added is to be distributed between the employee (in the form of compensation for the work, including wage and employers' social contributions), the owner of capital (in the form of gross profit, mixed income) and the state (in the form of taxes on production and imports). Generally, the current distribution proportion of GDP by income categories in Ukraine is similar to many European countries, where the share of employees' compensation is typically about half of GDP. However, in Ukraine, a quarter of the compensation is provided by the social contributions of employers, whose contribution rate is the highest in Europe.

The indicator «unit labour cost», which is defined as the ratio between compensation per employee and the amount of added value generated by a single employed individual, is recommended for comparison of employee remuneration with their productivity. Unit labour cost belongs to the labour intensity indicators, and along with the cost of capital (capital intensity) reflects the cost competitiveness of the economy. In Ukraine, since 2006 the unit labour cost remains almost unchanged, that is, compensation and productivity change in the same direction and appropriate rates.

Because wage is the basis for payment of social security contributions of employers and the formation of employee compensation, it can be argued that it is not low productivity which causes low wages, but on the contrary – low wage causes low productivity, because it limits the volume of the generated added value. This is supported by a comparative analysis of labour productivity by economic activity, particularly in the public sector.

In a global recession, the problem of labour compensation in the real sector of economy, where the remuneration is more directly related to the output, is exacerbated. However, this output depends not so much on the skill and diligence of an employee, but on technologies and the business cycle.

Currently, the ways of overcoming the “great recession” are actively being discussed: to prefer austerity measures (including wage cuts), or to try to stimulate consumer demand and employment, providing the wage growth. Studies of international organizations show that limiting the wage growth does not contribute to sustainable economic recovery, and causes prolonged stagnation of production and productivity, since investment in R&D and the introduction of labour-saving technologies become meaningless.

The regulation of income differentiation is especially relevant today due to a growing trend towards greater inequality of distribution and concentration of incomes in the most highly paid employees and owners of capital. This issue is beyond the scope of labour market regulation, and is resolved in the area of redistribution. One of the main policy instruments to reduce the inequalities should be the implementation of full-scale advanced taxation schemes for population income.

Keywords: *labour productivity, labour cost, unit labour cost, wage, income, redistribution of income, decent work.*

РЕЦЕНЗІЯ НА “СТАТИСТИЧНИЙ СЛОВНИК”

(за редакцією доктора наук з державного управління, професора,
члена-кореспондента НАН України О. Г. Осауленка)¹

В українській статистиці відбулася видатна подія – вийшов друком перший вітчизняний статистичний словник. Нагальність його створення неодноразово підкреслювали фахівці-економісти, теоретики і практики у галузі статистики. Розв’язання складних проблем, що постають у процесі ринкових змін в економіці, наукове обґрунтування шляхів виходу зі складної соціально-економічної ситуації, в якій, на жаль, перебуває Україна за період її незалежності, вимагає застосування найсучасніших методологічних розробок. Це неможливо без належного термінологічного апарату, адаптованого до українських реалій і побудованого з урахуванням як наукових напрацювань вітчизняних науковців, видатних радянських учених-статистиків, так і надбань сучасної зарубіжної, насамперед європейської, статистичної думки.

Надання державного статусу українській мові зумовило необхідність формування цілісного україномовного наукового простору. Це додатково ускладнило завдання, яке поставили перед собою фахівці Науково-технічного комплексу статистичних досліджень та Державної служби статистики України. Запропонований словник є вагомим внеском у вирішення цього питання, зокрема у статистичній та соціально-економічній сферах. Водночас для розширення можливостей користування термінологічною базою словника автори передбачили подання термінів російською та англійською мовами.

Значне місце у словнику відведено трактуванню понять загальної теорії статистики і математичної статистики, а також важливих термінів суміжних дисциплін, зокрема демографії та соціальної економіки. Серед переваг словника – тлумачення термінів, що відображають застосування новітньої техніки і технології збирання, обробки, зведення й аналізу статистичної інформації. У цілому в словнику досить повно репрезентовано найперспективніші та актуальні напрями розвитку світової статистики.

Авторським колективом, до якого увійшли висококваліфіковані фахівці у сфері статистики під керівництвом члена-кореспондента НАН України, доктора наук з державного управління, професора, Голови Держстату України О. Г. Осауленка, під-

¹ Статистичний словник / [О.Г. Осауленко, О.О. Васечко, М.В. Пугачова та ін.]; за ред. О.Г. Осауленка; НТК статистичних досліджень. – К.: ДП “Інформ.-аналіт.агентство”, 2012. – 498 с.

готовлено словник, що істотно поповнив інформаційний фонд сучасної української статистики, сприяючи поширенню та розвитку статистичної культури в українському суспільстві.

Енциклопедичний рівень словника дає підстави рекомендувати його широкому колу фахівців зі статистики та суміжних галузей економіки — науковцям, викладачам і студентам, статистикам-практикам, а також усім, хто цікавиться питаннями отримання та використання якісних статистичних даних.

*Е. М. Лібанова,
директор Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М. В. Птухи НАН України,
академік НАН України, доктор економічних наук, професор*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА: ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ¹

(рецензія на монографію Кривачук Л.Ф.)

Виняткове значення охорони дитинства на сучасному етапі розвитку людства було підкреслено на 27-й Спеціальній сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН “Світ сприятливий для дітей”. У підсумковому документі сесії визначено зобов’язання світових лідерів, глав держав зі сприяння фізичному, психологічному, духовному, соціальному, емоційному, пізнавальному і культурному розвитку дітей як пріоритетному напрямку національних і глобальних дій. Нині зросла потреба у посиленні уваги до дітей з боку держави, удосконаленні державної політики у сфері охорони дитинства.

Охорону дитинства названо стратегічним загальнонаціональним пріоритетом багатьох країн світу. Вкладаючи ресурси в охорону дитинства, держава таким чином формує майбутні продуктивні сили, забезпечує стабільність добробуту нації, вирощує нових громадян, здатних у наступні роки створювати національний продукт і, врешті-решт, перебрати на себе управління державними та суспільними справами. Доля будь-якої нації, держави, спільноти в майбутньому залежатиме від того, якими виростуть їхні діти. Проблема формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства в Україні має важливе як теоретичне, так і практичне значення, бо дає змогу, з одного боку, створити умови для розвитку та соціалізації дітей, а з другого — залучити самих дітей до посильної участі у всіх суспільних процесах.

У монографії Кривачук Л.Ф. “Державна політика у сфері охорони дитинства: формування та реалізація” здійснено комплексне дослідження процесу формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства ДПОД в Україні за період 1991–2012 рр., удосконалено понятійно-термінологічний апарат, ґрунтовно проаналізовано провадження ДПОД за усіма напрямками цієї політики у двох системах (“дитина – сім’я” та “дитина – суспільство”), детально вивчено стан функціонування механізмів формування та реалізації ДПОД. Подано також розроблену Концепцію державної політики у сфері охорони дитинства в Україні, в основу якої покладено державно-управлінський дитиноцентричний підхід.

Дослідження основних напрямів державної політики у сфері охорони дитинства дало змогу авторові визначити проблемні питання і виробити науково-методичні й практичні рекомендації щодо вдосконалення процесу формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства з питань освіти, охорони здоров’я, соціально-правового захисту дітей, профілактики негативних явищ, запобігання

¹ Кривачук Л.Ф. Державна політика у сфері охорони дитинства: формування та реалізація. – Львів : ЛДФА, 2012. – 480 с.

дитячій бездоглядності та безпритульності, розвитку сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування тощо.

Значну увагу приділено проблемі підвищення ефективності державного управління охороною дитинства та формуванню професійної компетентності державних службовців у сфері охорони дитинства. Підвищення ефективності державно-управлінської діяльності, результативності роботи державного апарату є важливим політичним, економічним та організаційним завданням у сфері охорони дитинства в сучасній Україні. Йдеться не стільки про структурні зміни, скільки про підвищення результативності роботи державного апарату, його функціональної спроможності, у більш повному задоволенні потреб дитячого населення країни та мінімізації ризиків на шляху їх дорослішання. Суть цього полягає переважно в тому, щоб забезпечити максимальну відповідність структури, форм, методів, сили управлінського впливу цілям і вимогам сфери охорони дитинства, тобто тієї сфери суспільного життя, яка сьогодні інтенсивно розвивається і наповнюється новим змістом. У монографії з достатньою аргументованістю виокремлено п'ять груп чинників (соціально-політичні, організаційно-управлінські, інноваційно-технологічні, кадрові, фінансово-економічні), які, на думку автора, суттєво впливають на ефективність державного управління охороною дитинства.

Автором обґрунтовано та виокремлено у системі державного управління новий напрям — державне управління охороною дитинства, що спрямований на вироблення теоретико-методологічних засад і науково-практичних підходів до державного регулювання сфери охорони дитинства в Україні. Державне управління охороною дитинства, з погляду автора, слід розглядати як:

- науково-методологічний напрям науки державного управління, у межах якого слід здійснювати аналіз державної політики у сфері охорони дитинства та виробляти науково обґрунтовані підходи до функціонування системи органів державної влади у сфері охорони дитинства, підвищення ефективності їх діяльності;
- навчальну дисципліну у системі вищої та післядипломної освіти, мета якої дати цілісне уявлення про зміст державного управління охороною дитинства, особливості провадження державної політики у сфері охорони дитинства та її основні напрями, систему нормативно-правового забезпечення, технології державно-управлінської діяльності у сфері охорони дитинства;
- професійну державно-управлінську діяльність, спрямовану на ефективне функціонування сфери охорони дитинства, забезпечення та захист прав дітей, їх повноцінного та гармонійного розвитку.

Монографія може бути корисною для науковців, викладачів, студентів, аспірантів та докторантів, державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, фахівців-практиків, лідерів дитячих громадських організацій і самоврядних інституцій, представників громадських організацій, які діють в інтересах дітей, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства в Україні.

*Н.О. Рингач,
д-р наук з держ. упр., головний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

**20 червня 2013 року
виповнилось 65 років
видатному українському вченому,
академіку НАН України
Сергію Івановичу ПИРОЖКОВУ**

Сергій Іванович Пирожков – доктор економічних наук, професор, академік Національної академії наук України, відомий в Україні та за її межами вчений у галузі демографії, методології стратегічного аналізу та економічного розвитку, національної безпеки країни.

Народився 20 червня 1948 р. у м. Києві. У 1969 р. з відзнакою закінчив Київський інститут народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). Після закінчення аспірантури того ж інституту за спеціальністю „Статистика” захистив

(у 1973 р.) дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук на тему: „Закономірності формування вікової структури населення”.

Трудову діяльність С.І. Пирожков розпочав в Інституті економіки Академії наук УРСР, де у 1974–1976 роках працював молодшим науковим співробітником. У 1976–1990 рр. працював в апараті Президії Академії наук України на посадах вченого секретаря Відділення економіки, заступника начальника Науково-організаційного відділу, вченого секретаря Секції суспільних наук.

У 1990–1991 роках він працює в Інституті економіки АН України на посаді завідувача відділу, у 1991 р. захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук на тему: „Демографічні закономірності відтворення трудового потенціалу”. У листопаді 1992 року його обрано членом-кореспондентом НАН України, у 1994 році йому присвоєно вчене звання професора зі спеціальності “Демографія та економіка народонаселення”.

У 2000 році С.І. Пирожкова обрано академіком НАН України (відділення економіки, демографія). У 2003 р. йому присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України.

Ювіляр був членом Державної комісії з питань реорганізації в галузі науки, Комісії при Президентові України з питань громадянства (1993–1997), Ради по роботі

з кадрами при Президентіві України (1995–1997), Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президентіві України (1996 р.). Впродовж 1995–1997 років працював у складі робочих груп з розробки проектів програм діяльності Кабінету Міністрів України, щорічних доповідей Президента України.

С.І. Пирожков є видатним вченим, відомим дослідником проблем демографії, відтворення населення, формування трудового потенціалу. Ювіляр збагатив вітчизняну демографічну науку сучасними методами статистичного та математичного аналізу, запровадженням поняття потенціалізму як самостійного напрямку у соціальних науках. Запропонована ним теорія інстабільності демографічної системи дала змогу по-новому осмислити процеси відтворення населення, міграції, еволюції вікової структури.

Серед важливих наукових доробків С.І. Пирожкова – оцінка реальних втрат населення України під час демографічних катастроф у 30–40 роки ХХ століття, визначення перспектив динаміки населення України до 2050 року, розробка концептуальних підходів до забезпечення національної безпеки на основі комплексної оцінки системи взаємозалежних параметрів економічної, демографічної, соціальної, оборонної політики, гармонійного і безпечного розвитку суспільства, держави та особистості.

С.І. Пирожков є лауреатом Державної премії України, премії НАН України імені Туган-Барановського, премії академії наук Білорусі, України та Республіки Молдова, кавалером орденів „За заслуги” II та III ступенів, Почесним професором Пекінського інституту міжнародних порівняльних досліджень, членом Всесвітньої і Європейської асоціацій народонаселення, Міжнародної організації з наукового дослідження населення, Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон).

Важко переоцінити роль С.І. Пирожкова як талановитого організатора науки. Він фактично створив Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України (С.І. Пирожков очолював Інститут у 1991–1997 рр.), Національний інститут українсько-російських відносин, який з березня 2001 року перетворено у Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України (очолював Інститут у 1997–2007 рр.), Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (очолював у 2003–2007 рр.).

З 2001 року С.І. Пирожков поєднує наукову та науково-організаційну діяльність з роботою у сфері державного управління – працював заступником секретаря Ради національної безпеки і оборони України, був керівником української частини Спільної робочої групи „Україна – НАТО з питань військової реформи”. З 2007 р. С.І. Пирожков перебуває на дипломатичній роботі – є Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Молдова.

Від усього серця вітаємо шановного Сергія Івановича із ювілеєм, зичимо йому міцного здоров'я, нових плідних досягнень на ниві наукової та державної діяльності, довгих років життя, натхнення, успіхів і людського щастя.

*Академік Національної академії наук України
В.М. Гесць
Академік Національної академії наук України
Е.М. Лібанова*

*Слово прощання***ЯСКРАВЕ ЖИТТЯ ПРИПИНИЛОСЯ**

16 лютого 2013 року. Цей день виявився сумним для усього співтовариства вчених-економістів України. Саме цього дня перестало битися полум'яне серце великого вченого, видатного організатора науки, фундатора відомої наукової школи, вихователя цілої плеяди знаних науковців, доктора економічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України Володимира Васильовича Онікієнка.

Є люди, зі смертю яких відходить ціла епоха. Саме це можна сказати про Володимира Васильовича. Усі, хто знав професора Онікієнка, глибоко поважали його за наполегливість, послідовність, повагу до оточуючих і непересічні людські якості.

Майбутній видатний український вчений народився 17 квітня 1923 року в м. Краснодарі. В.В. Онікієнко – ветеран Великої Вітчизняної війни, визнанням його бойових заслуг стала низка державних нагород, серед яких орден Великої Вітчизняної війни I ступеня, орден Б.Хмельницького III ступеня, медаль «За відвагу».

Після війни В.В. Онікієнко навчався у Воронежському державному університеті, який закінчив у 1949 р. Відтоді і почалася наукова діяльність В.В. Онікієнка, вже через три роки, в 1952 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук в Інституті географії Академії наук СРСР. До 1961 р. працював на педагогічній роботі в Чернівецькому державному університеті на посаді завідувача кафедри економічної географії. За ініціативи В.В. Онікієнка та його активної участі в університеті було створено проблемну науково-дослідну лабораторію, яку він очолював, і яка займалася дослідженнями проблем розвитку продуктивних сил та сфери прикладання праці Карпатських областей України.

У 1961 р. В.В. Онікієнко створює у системі НДІ Держплану перший в Україні відділ трудових ресурсів і очолює його. Цей відділ став одним з перших у післявоєнній Україні науковим колективом, що досліджував соціально-демографічні проблеми. Згодом на його основі було створено відділ регіональних проблем зайнятості і ринку праці у Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України.

У 1991–1997 рр. В.В. Онікієнко працював заступником директора з наукової роботи НЦЗРП НАН України і Мінпраці України, згодом повернувся до Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України. У тому, що стало можливим відродження Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, є величезна заслуга Володимира Васильовича. До останніх днів свого життя він брав активну участь у науковій діяльності Інституту.

Важко переоцінити внесок В.В. Онікієнка у відродження демографічної науки в Україні, яка перебувала в занепаді після репресій щодо вчених-демографів у кінці 1930-х рр. Завдяки його ентузіазму, працелюбності, наполегливості, невичерпній енергії, сумлінню, принциповості було розпочато демографічні дослідження в Раді по вивченню продуктивних сил, що дало можливість підняти на якісно новий рівень вітчизняну демографічну науку. Протягом 1960–1980-х рр. під керівництвом В.В. Онікієнка та за його безпосередньої участі були розроблені методологічні і методичні засади комплексного дослідження регіонально-галузевих проблем зайнятості і використання трудового потенціалу, розроблено баланси трудових ресурсів 365 міст України та варіантні територіальні демографічні прогнози з використанням ЕОМ. Вперше в Україні було здійснено комплексне дослідження міграційних процесів, що дало поштовх для становлення вітчизняної науки про міграцію. Професорові Онікієнку В.В. належить ідея керівництва і розробка разом з його учнями методико-методологічної бази регіональних комплексних соціально-економічних програм підвищення ефективності використання трудових ресурсів „Праця”, що стала прообразом Державної та регіональних Програм зайнятості населення, які почали розробляти з 1991 року.

Онікієнко В.В. був засновником провідної в Україні наукової школи з проблем народонаселення, зайнятості та ринку праці, яка широко відома в Україні та за її межами. Він підготував 12 докторів економічних наук, серед них такі відомі вчені, як Е.М. Лібанова, В.П. Онищенко, С.І. Бандур, М.В. Шаленко, І.Л. Петрова, Г.І. Купалова, О.А. Грішнова, І.С. Кравченко та інші.

Онікієнко В.В. є автором понад 250 наукових праць, у т.ч. 14 монографій. В усіх, хто його знав, викликав захоплення талант професора Онікієнка як організатора наукових досліджень. Систематичне видання наукових публікацій, що здійснювалося за його безпосереднього керівництва і організаційної підтримки, – важливий фактор становлення вітчизняної науки, запорука її подальшого розвитку.

В.В. Онікієнко завжди брав активну участь у науково-громадському житті. Він був відповідальним редактором Міжвідомчого наукового збірника „Зайнятість і ринок праці” НАН України і Міністерства праці та соціальної політики України, заступником голови редакційної колегії науково-економічного та соціально-політичного журналу „Демографія та соціальна економіка” ІДСД НАН України, членом редакційних колегій ряду наукових журналів, членом спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. За значний вклад у розвиток української економічної науки В.В. Онікієнка нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня, відзначено численними почесними грамотами.

Високий професіоналізм та високі людські якості – щедрість душі, співчутливе ставлення до оточуючих, готовність завжди допомогти у вирішенні будь-якої проблеми здобули Володимиру Васильовичу заслужену повагу серед колег і учнів.

Ми завжди будемо пам'ятати В.В. Онікієнка як справжнього професіонала своєї справи, блискучого дослідника-організатора, прекрасну людину. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України без сумніву може пишатися, що в його лавах працював такий талановитий вчений.

*Колектив Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи НАН України
Редколегія і редакція наукового журналу
«Демографія та соціальна економіка»*

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

Рукописи приймаються обсягом 12–15 сторінок формату А-4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98 (doc). Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подавати в електронному варіанті (надсилати електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами.

Кожна стаття повинна мати код «УДК» (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче пишеться електронна адреса автора (E-mail:... – за вимогами міжнародних видань).

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується зліва).

Під назвою статті подають коротку анотацію мовою статті на 2–3 речення, 1 абзац зі стислим викладом змісту матеріалу та ключові слова (світлим курсивом).

Стаття має містити такі *необхідні елементи, як постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.*

У тексті назву рисунку розміщують під ним (зліва). Слово “рис. №_” – світлим курсивом, а назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць саме слово “таблиця” розміщують зліва і пишуть світлим курсивом. У цьому ж рядку далі – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. – напівжирним прямим шрифтом).

При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Вживаємо назву «Література» (виділяємо світлим великими літерами). Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

У зв'язку з включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних та закордонних бібліотек і вимогами АК МОН молоді та спорту України, до тексту статті (в кінці) замість анотацій англійською та російською мовами додають реферативний виклад основних ідей статті (реферат) англійською та російською мовами по 1,5 сторінки А4 кожний, шрифт 12.

Над рефератами пишеться прізвище та ініціали автора статті, нижче назва статті російською та англійською мовами відповідно. Під рефератами вміщуються ключові слова (світлим курсивом).

ПІБ автора, назва статті, реферати та ключові слова (російською, англійською мовами) розміщуються у кінці статті.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії, фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена чи повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Статті розглядає редакційна колегія журналу та рекомендує до друку вчена рада Інституту.

Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може здійснюватися незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Запропоновані редакції матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська, англійська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тексту обов'язково додаються:

авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Рукописи принимаются объемом 12–15 страниц формата А-4, через 1,5 интервала. Поля все – по 2 см., абзац – 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows 95 или 98 (doc). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Статьи следует представлять в электронном варианте (присылать электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлыми прямыми). Ниже пишется электронный адрес автора (E-mail:... – по требованиям международных изданий).

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирными и располагается слева).

Под названием статьи дается краткая аннотация на языке статьи, на 2–3 предложения, один абзац со сжатым изложением содержания материала и ключевые слова (светлым курсивом).

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении.*

В тексте название рисунка располагается под ним (слева). Слово “рис. №_” – светлым курсивом, а название рисунка – полужирными стандартными (прямыми).

При использовании таблиц, слово “таблица” располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» табл. – полужирным прямым шрифтом).

При написании статьи обязательной является ссылка на авторов, на источники использованных и цифровых материалов. Употребляем название «Литература» (прямым заглавным светлым). Фамилии и инициалы авторов в литературных источниках выделяются светлым курсивом.

В связи с включением журнала в ряд международных библиографически-реферативных баз данных, заграничных библиотек и требованиями АК МОН Украины, к тексту статьи в конце, вместо аннотаций на английском и русском языками прилагается реферативное изложение основных идей статьи (реферат) на английском и русском языках по 1,5 страницы А4 каждый, шрифт 12.

Над рефератами располагаются фамилия и инициалы автора статьи, ниже название статьи на русском и английском языках соответственно. Под рефератами помещаются ключевые слова (светлым курсивом).

ФИО автора, название статьи, рефераты и ключевые слова (на русском, английском языках) располагаются в конце статьи.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии, специалисты соответствующего научного направления. В случае негативной рецензии или наличия существенных замечаний статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала и рекомендует к печати ученый совет Института.

Для более объективной оценки научного содержания статей может проводиться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Ответственность за соблюдение установленных требований лежит на авторах статей. Статья, представленная без выполнения вышеуказанных требований, опубликованию не подлежит.

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются.

Ответственность за достоверность информации, фактов и других сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, собственные имена, а также правильность перевода несут авторы публикаций.

Предложенные редакции материалы публикуются на языке оригинала (украинском, русском, английском).

Публикуемые в журнале материалы отражают точку зрения авторов, которая не всегда может совпадать с позицией редакционной коллегии.

К тексту обязательно прилагается:

авторская справка (ФИО полностью, сведения о месте работы, должности, научной степени, почтовый и электронный адреса, а также номера телефонов автора).

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The length of manuscript should be 12–15 pages of A 4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm.

Use plain font Times New Roman 14 pt.

Use the table and chart function, not spreadsheets, to make tables and charts.

Use the equation editor for equations.

Save your file in doc format (Word for Windows 97-2003).

Please, submit your manuscript by e-mail or saved on a disk. Options for language: Ukrainian, Russian or English.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Above the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and place of job (plain font), author's email should follow next.

An alignment of the title of article should be left (capitals, Times New Roman 14 pt. bold). The abstract in the language of the article should be placed below the title. Please provide 4 to 6 keywords (in italics) which can be used for indexing purposes.

A manuscript should contain such necessary elements as *problem statement, topicality, theoretical background, purpose and problem of research, exposition of basic matter and findings of research, conclusions and the prospective of further research in the field.*

Align your title of the illustration below it (left). The word “Fig. N ___” – in italics, and the title of the illustration – bold (straight).

Align your title of the table above it (left). The word “Table N ___” – in italics, and the title of the table – bold (straight).

Identify any source of data for tables and figures.

Identify any previously published material by giving the original source in the form of a reference. Use title “REFERENCE LIST” in capitals straight. Use italics for the first names and initials of the authors of sources.

Due to inclusion of the journal into the number of international reference database, foreign libraries and requirement of the Ministry of Education and Sciences of Ukraine, the text of the article should be followed by its summaries in Russian and English – 1.5 page each, format A 4, font 12 pt. The last name and initials of author should be placed above the summary; the title in Russian or English – below the last name and initials of author. The key words (in italics) should be placed below the summary.

A manuscript is a subject to an internal and external reviewing by the members of Editorial Board, the specialists of respective research field. If review is negative, comments/suggestions will be proposed to author for the improvement of manuscript. The Editorial Board examines the final manuscript, and the Academic Council recommends it for publishing.

For the fair examination of the scientific value of submitted manuscripts, the Editorial Board may contact with an independent confidential review (hidden author and reviewer).

The author is responsible for adherence to the specifications. The manuscripts which do not meet the journal formal requirements are rejected.

The Editorial retains the right to review, edit, abridge (not changing author's position), and select the manuscripts. Rejected manuscript may not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

Submitted manuscripts are published in their original language (Ukrainian, Russian and English).

The materials reflect the position of authors, which is not necessarily divided by Editorial Board.

To a manuscript, should be necessarily submitted with such elements:

Author's references (first name, last name, place of job, position, academic degree, postal address, e-mail, and telephone number).